

MUZEJ
GRADA
SARAJEVA

PRILOZI

ZA
PROUČAVANJE
ISTORIJE
SARAJEVA

GODINA III
KNJIGA III

SARAJEVO
1970.

DŽEMAL
ČELIĆ

GRABRIJAN I SARAJEVO

Koliko god bile ove gradnje dotrajale — njihova je arhitektonska vrijednost velika! Koliko god bile one jednostavne, toliko su i oblikovno bogate . . .

Trebalo bi sve testvari koje su od vrijednosti popisati, restaurirati i sačuvati.

One bi morale da postanu neiscrpan izvor novih pobuda našoj savremenoj likovnoj umjetnosti. Sve moguće uplive zapažamo u našim modernim gradovima, samo vrlo rijetko vidimo da neko traži svoj vlastiti izraz.

D. Grabrijan

Dušan Grabrijan mi je . . . prvi otkrio ogromno blago arhitektonskog nasljeđa Bosne . . .

J. Neidhardt

Grabrijanov stav prema arhitektonskom nasljeđu okreće se prvenstveno prema unutrašnjem smislu te arhitekture, stapajući prošlost, sadašnjost i budućnost u nerazdvojivu cjelinu čovječije sudbine.

Dž. Čelić

P R I L O Z I
ZA PROUČAVANJE
ISTORIJE SARAJEVA

Redakcioni odbor:

Dr. ALOJZ BENAC
RISTO BESAROVIĆ
AHMED GREBO
LJUBICA
MLADENović

Glavni i odgovorni
urednik:
AHMED GREBO

Ovaj broj uredio:
DŽEMAL ĆELIĆ

Prevod resumé-a:
DRAGAN KEBELJIĆ

Izdavač:
MUZEJ GRADA
SARAJEVA

Štampa:
IKP. »SVJETLOST«
SARAJEVO, ŠALOMA
ALBAHARIJA 3

Za štampariju:
GRAF. INŽ. SULEJ-
MAN FEJZAGIĆ

MUZEJ GRADA SARAJEVA

PRILOZI

ZA PROUČAVANJE
ISTORIJE SARAJEVA

Godina III — knjiga III

MUZEJ SARAJEVA
SARAJEVO
BIBLIOTEKA
PRISB
Datum: 2017

GRABRIJAN I SARAJEVO

IZABRANI ČLANCI 1936—42. G.

PRIPREMIO, UVOD I

KOMENTARE NAPISAO

DŽEMAL ČELIĆ

Sarajevo, 1970.

S A D R Ź A J :

Grabrijan i Sarajevo	7
Predgovor	7
Uvod — Grabrijan i njegov doprinos Sarajevu	9
Arh. Dušan Grabrijan u sjećanju svojih učenika	15
Hronološki pregled svih objavljenih radova	19
I — Arhitektura nadohvat ruke	23
Le Corbusier i Sarajevo	29
Turska kuća	37
Kultura teferiča	43
Arhitektura na dohvat čovječje ruke	51
Arhitektonski udio na izložbi »Bosansko selo«	71
Pregled stare sarajevske arhitekture	77
II — Sarajevo se izgrađuje	95
Sarajevo se izgrađuje — nekoliko kritičko-polemičkih misli o urbanizaciji Sarajeva	101
Muslimanska groblja (pluća budućeg Sarajeva)	105
Građevna ideja — GI (iz osvrta na arhitektonske izložbe arh. Ju- raja Neidhardta)	109
Proljetna izložba »Cvijete Zuzorić« — orijentacija jednog arhitekta	113
Trg i spomenik	115
Osvrt na natječaj za spomenik (na Trgu Oslobođenja)	119
Novi Tašlihan	123
Neboder — (Titova) — Baščaršija	125
Baščaršija — jedna nova alternativa	131
Slučaj šerijatske gimnazije	135
Urbanistička rješenja sarajevskih trgova	139
Od Doma tehničke radinosti do Doma umjetnosti	147

III — Primjena principa	151
Najamna zgrada u Sarajevu	157
Porodična mala kuća	161
Le Corbusier pripovijeda kako je kao 18-godišnji mladić gradio kuću svojim roditeljima na Ženevskom jezeru	167
Radnička kuća — akutan problem Sarajeva — primjena principa stare islamske arhitekture na modernu	171
Građevinski materijal	175
Za skeletnu, a protiv masivne konstrukcije	181
Princip obloge	184
Za horizontalni, a protiv vertikalnog prozora	187
Tražimo podesnu stambenu visinu	191
Dvoetažni stanovi u višespratnim zgradama	197
Elastična kuća	201
Avantura pokušaja	205
*	
Tumač manje poznatih riječi	214
Resumé	217

GRABRIJAN I SARAJEVO

PREDGOVOR

UVOD — GRABRIJAN I NJEGOV DO-
PRINOS SARAJEVU

ARH. DUŠAN GRABRIJAN U SJEĆANJU
SVOJIH UČENIKA

HRONOLOŠKI PREGLED SVIH OBJAV-
LJENIH RADOVA

PREDGOVOR

Među relativno malim brojem arhitekata koji su djelovali u Sarajevu pred drugi svjetski rat, Dušan Grabrijan zauzima specifično mjesto. U to vrijeme to je jedini čovjek kome je arhitektura bila struka, a koji se gotovo isključivo bavi teoretskim i pedagoškim radom. Ono do čega dolazi u svom radu, on stavlja na papir, stilom koji jezično nije uvijek do kraja tečan, ali koji sugeriše, dapače, šokira i izaziva na polemiku.

Ovaj izbor njegovih teoretskih, polemičkih i arhitektonsko-pedagoških radova obuhvata prisustvo autorovo u našem gradu od 1936. do 1942. g. Cilj objavljivanja izbora je trostruk:

— da se odužimo arh. Grabrijanu za njegov pionirski rad na istraživanju pozitivnih vrijednosti našeg arhitektonskog kulturnog nasljeđa i na dosljednoj borbi za savremen pristup urbanizaciji grada i arhitekturi Bosne u cjelini;

— da prikupimo na jednom mjestu značajan materijal za noviju kulturnu istoriju Sarajeva, njegovu arhitektonsku i urbanističku klimu pred drugi svjetski rat;

— da novim generacijama koje rade na našoj arhitektonsko-urbanističkoj problematici učinimo ponovo dostupnim materijale o stručnim pitanjima naše jučerašnjice; od kojih mnoga ni danas nisu riješena niti su prestala biti aktuelna.

Kao redaktor imao sam na raspolaganju kompletan originalni materijal koji je prof. Grabrijan za života sam hronološki slagao, unošeći tu i tamo vlastite dopune i ispravke. Te naknadne intervencije autora smatrao sam posebno vrijednim u pripremama za ovo izdanje.

Pored manjih stilskih korekcija, koje sam tu i tamo sebi dopustio, u želji da se današnji čitalac lakše orijentira kad je riječ o konkretnim pitanjima izgradnje Sarajeva, po pravilu sam u člancima zamijenio ranija imena ulica i trgova današnjim imenima (na pr.: Prijestolonasljednika Petra — Vase Miskina, Trg kralja Petra I — Trg oslobođenja itd.); osim toga, slično sam postupio i sa objektima javne namjene (kao: Bogoslovija — Ekonomski fakultet, Oficirski dom — Dom JNA i sl.).

Osnovni kriterij izbora je bio da se odabere aktuelna materija koja se odnosi — direktno ili indirektno — na Sarajevo, te koja ilustrira stavove na kojima je autor posebno insistirao. Dosljedno takvom prilazu, iz pojedinih članaka su ispušteni izvjesni pasusi ili čak manja poglavlja, koji se sadržajno ponavljaju na nekom drugom mjestu, ili su s obzirom na vremensku distancu i današnju stvarnost prevaziđeni i potpuno neaktuelni. Naročito velika skraćenja su provedena u III dijelu, gdje su sakupljeni priređeni članci, koji dobrim dijelom predstavljaju samo Grabrijanovu interpretaciju aktuelnih pitanja savremenog pristupa arhitektonskoj problematici.

»Sarajevo i njegovi trabanti« prvi je Grabrijanov veći i kompleksniji rad u kome je — zajedno s J. Neidhardtom — rezimirao svoja arhitektonsko-urbanistička gledanja. Iz te cjeline u ovaj izbor preuzet je samo jedan članak. Kasniji autorov rad, osobito kao profesora Arhitektonskog fakulteta u Ljubljani, nije predmet ove knjige. Također, ni izvrsno djelo »Arhitektura Bosne i put u savremeno«, koje je pripremio s Neidhardtom i koje je izašlo poslije Grabrijanove smrti, nije korišteno u ovom izboru, izuzev nešto ilustrativnog materijala.

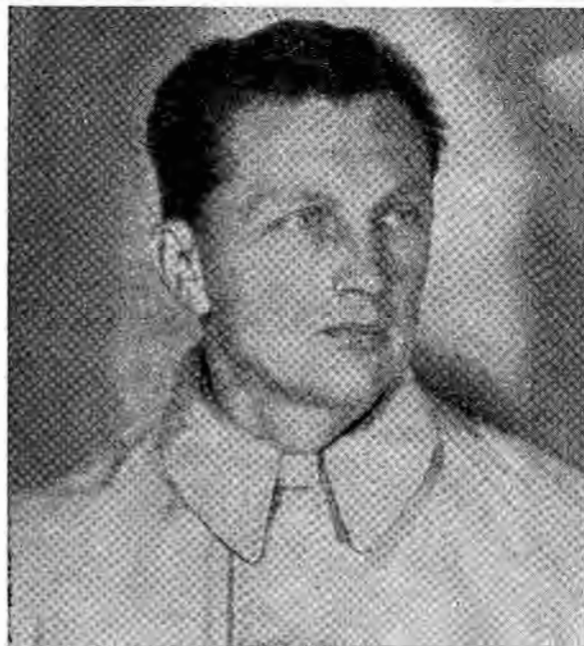
Svi članci su popraćeni kraćim komentarima u uvodnim dijelovima ili u bilješkama. Detaljnija razglabanja i iznošenje suprotnih stavova, kao i mog ličnog kritičnog gledanja na pojedine postavke, namjerno sam izostavljao da bih autora približio čitaocu što neposrednije. Iz istog razloga su i legende uz fotografije većinom uzete iz teksta.

Smatram da će Grabrijanovo djelo, započeto ovim člancima, biti zaokruženo njihovim sakupljanjem u ovakvu jedinstvenu cjelinu. Smatram da će ta cjelina predstavljati vrijednost za arhitekte, urbaniste, istoričare, sociologe i filozofe. Prihvatanje ovog izbora od strane naše kulturne javnosti, posebno Muzeja grada Sarajeva, naše je priznanje arh. Grabrijanu za strpljiv istraživački rad o staroj sarajevskoj arhitekturi, za borben stav u pitanjima izgradnje i urbanizacije, za napore pedagoga u stvaranju kadrova koji su sticajem okolnosti nakon Oslobođenja prihvatili dobar dio tereta obnove naše zemlje... priznanje patriotskom pregalaštvu u radu na progresu sredine u kojoj je živio.

Na kraju napominjem da je na odabiranju ilustracija surađivao Ing. arh. Nikola Bežek, akad. slikar Zoran Didek ljubazno je dopustio korištenje dječjih crteža svojih bivših đaka, a Ing. arh. Juraj Neidhardt svojim skicama i idejama je obogatio cjelinu. Svima dugujem zahvalnost, a posebno prof. Nadi Grabrijan, životnom drugu pok. prof. Grabrijana, koja se izuzetno založila u pripremi ovog izbora.

Sarajevo, augusta 1970.

Dž. Čelić

Arh. Dušan Grabrijan

UVOD

Grabrijan i njegov doprinos Sarajevu

Arh. Dušan Grabrijan rođen je u Sloveniji, u Ložu, 29. XII 1899. g. Realku je završio u Ljubljani 1919. gdje potom studira arhitekturu i diplomira kod Plečnika 1924. godine. Godine 1925/26. živi u Parizu i posjećuje Ecole des Beaux Arts. Po povratku dobiva namještenje kod Građevinske direkcije u Ljubljani, sa koje prelazi 1929. g. u istu ustanovu u Sarajevu. Od 1930. g. je profesor na sarajevskoj Srednjoj tehničkoj školi na kojoj ostaje do 1945. g. i na kojoj poslije oslobođenja kraće vrijeme vrši dužnost direktora. U novembru 1945. vraća se u Ljubljanu, gdje radi kao profesor na Fakultetu za arhitekturu T. V. Š. (sada FAGG, tj. Fakultet za arhitekturu, građevništvo in geodeziju) do svoje smrti, 22. oktobra 1952. godine.

Na prelomu iz devetnaestog u dvadeseti vijek u svijetu arhitekture se jasno osjeća nesklad između oblika koji su nastali putem neke historijske stilske predodžbe i oblika koji su služili nekoj pretežno ili čisto praktičnoj svrsi. Razvoj industrije, nove životne potrebe, nova otkrića na području mogućnosti korištenja materijala nastoje probiti i zbaciti eklekticističke forme koje ih sputavaju i opterećuju.

Nosilac naprednih strujanja u prvoj fazi ovih previranja bila je tzv. Wagnerova škola u Beču. Otto Wagner (1841 — 1918), profesor i rektor Bečke akademije, u početku i sam eklektik i klasicist, proklamira krajem devetnaestog stoljeća postavku da nešto što nije praktično ne može biti ni lijepo. Kao preteča novog građevinskog duha, pisanjem i djelom on zadobiva veoma jak utjecaj. Njegove stanice gradske željeznice u Beču postale su mjerodavne za arhitektonsko oblikovanje u Srednjoj Evropi oko 1900. g. Veliku zaslugu za savremenu arhitekturu ima Wagnerovo nastojanje da nadomjesti dekoraciju dojmom što ga izaziva pravi materijal.

**Dučani ispred
Bašaršijske džamije —
smisao za ljepotu i
osjećaj za mjerilo.**

Svaki novi stil — kaže Wagner — nastao je postepeno iz prijašnjeg, tako da su nove konstrukcije, novi materijal i nove zadaće zahtijevali mijenjanje postojećih formi ili stvaranje novih.

Sve dobre zasade Wagnerove nijesu mnogo koristile, i njegova škola, čiji najjači predstavnik J. M. Olbrich gradi izložbenu zgradu »Secesije«, po kojoj je ta škola i najviše poznata u historiji arhitekture, nastoji stvoriti odmah novi stil i novu estetiku naglim skokom u formalistička pitanja. Preko umjetnog obrta ide se ka rješavanju savremenih, pa i monumentalnih zadaća. Brilljantna ličnost ovog vremena je Adolf Loos, koji počinje javno da istupa u doba kada je izgledalo da će »Secesija« kompromitirati dobre začetke savremenog stvaranja.

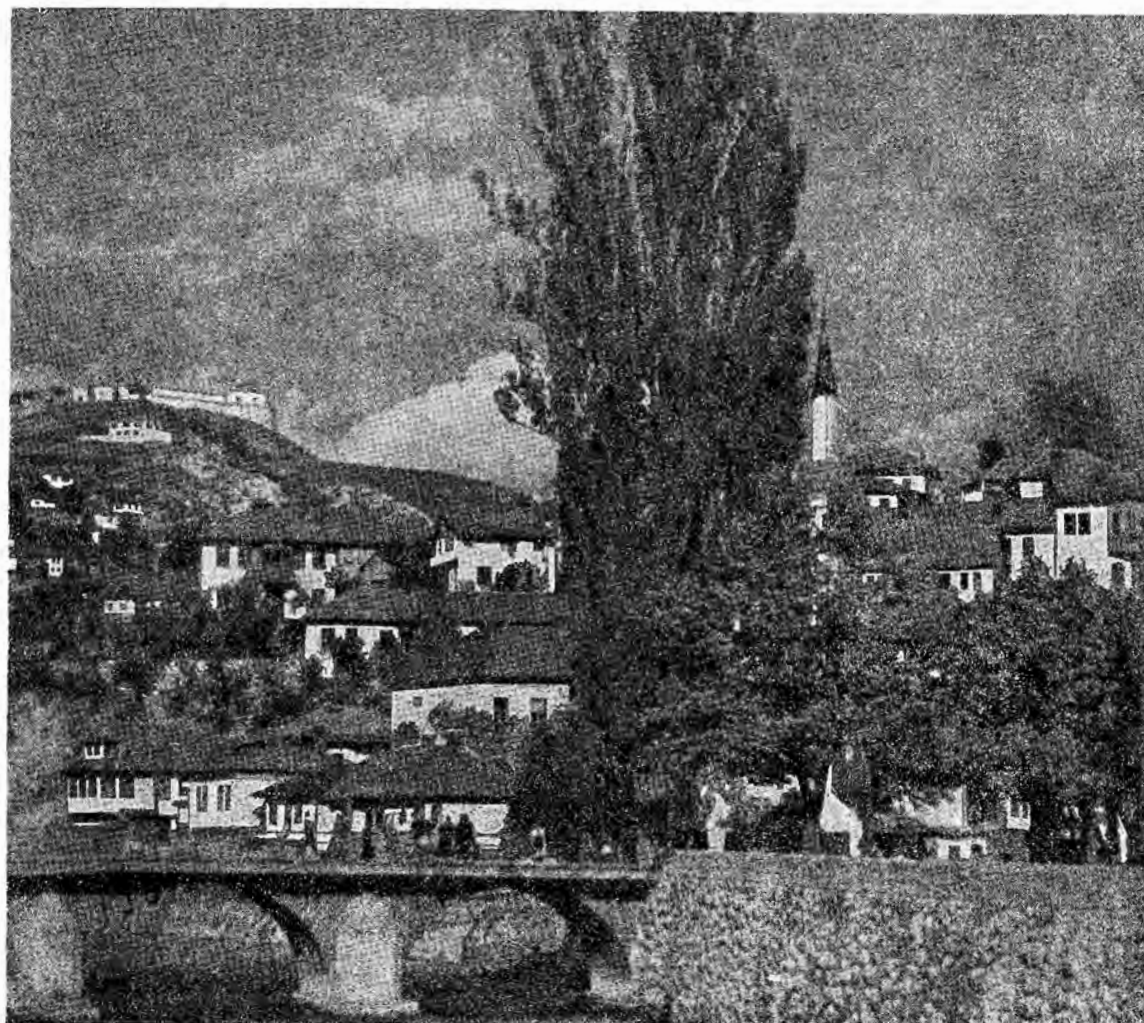
Među najistaknutije đake Otta Wagnera spada Josip Plečnik, čije se djelo može danas označiti kao krajnji domet i zaključak konsekvantne linije koju je započeo John Ruskin kada je arhitektonsku problematiku povezo sa razvitkom umjetnog obrta. Upravo, ono što je polovinom devetnaestog vijeka predstavljalo jedini mogući put ka ozdravljenju, s vremenom je udaljilo Plečnika, kao izvanrednog stvaraoca, sve više od sudjelovanja u rješavanju općih savremenih potreba društva.

Dušan Grabrijan pripada prvoj generaciji Plečnikove škole. Kao prvi tajnik društva Plečnikovih đaka »Ognjišta«, bilježi izvještaje i razgovore profesora Plečnika sa njegovim studentima. U knjizi »Plečnik in njegova šola« (1969) te su izvještaji izašli zajedno sa drugim Grabrijanovim člancima o radovima Plečnika u Ljubljani.

Bilo je to prvih dana poslije prvog svjetskog rata. Mnogi arhitekti svjesno negiraju pojam arhitekture kao umjetnosti. U jakim kulturnim središtima počele su izbijati razne, do tada akumulirane sile, koje međusobno raščičavaju ideološke oprečnosti. Ruski inženjer Lapšin istupa s

tvrdnjom da ne postoji nikakva građevna umjetnost, niti bilo kakva arhitektura kao poseban pojam — postoji jedinstveno, strogo znanstveno građenje.

Nakon prve etape u razvoju moderne arhitekture, koju najizrazitije predstavlja pokret »Secesije« u Beču, uz udruženja koja rade u smjeru umjetničko-obrtničkog formalizma, preuzimaju vodstvo drugi, koji traže rješenje izvan sfere umjetnog obrta, a u sferi mašinske produkcije. To je etapa eksperimentalnog prilaženja koje predvodi »Bauhaus«, i to u cilju formalističke sinteze u smjeru estetike mašine.

Padine iznad Šher-čehajine ćuprije — I srce mi naginje u taj istočni dio grada

Razdoblje oko 1927. znači ulazak u novu, treću etapu u razvoju moderne arhitekture. To je etapa organizacije na internacionalnoj bazi u cilju praktičnog pristupanja radu. Na kongresima CIAM-a na dnevnom redu su problemi odgoja, proizvodnje i urbanizma, sve iz aspekta socijalnih potreba. Pitanje diferencije oblika savremene arhitekture je riješeno. Le Corbusier ga postavlja na istaknuto mjesto, ali ipak oprezno nastupa u teoretskim esejima i usmenim komentarima.

Možemo naslućivati da je Grabrijan, sklon literaturi i filozofiji, sva ta zbivanja intenzivno pratio. A značajan preokret u njegovom životu i odnosu prema arhitekturi vezan je za njegov dolazak u Sarajevo 1930. godine.

»Ima li nešto što je više fantastično ili više neočekivano nego stvarnost?« — Ove riječi Dostojevskog mogle bi poslužiti kao motto na početku ovog novog poglavlja Grabrijanovog života, u kome je otkrio samog sebe.

Bosna, koja je iz kolonijalnog stanja pod austro-ugarskom okupacijom, prešla u polukolonijalno pod starom Jugoslavijom, bila je odraz bijede, nacionalističkih, klikaških i šovinističkih trvenja s jedne strane, a zaostalosti i ekonomskog propadanja s druge. Logično je da on kao arhitekt gleda na ta zbivanja kroz zbivanja na arhitektonskom polju. Njegov stav prema tzv. »kulturtregerskoj« misiji austrijskih arhitekata i njihovim djelima je jasan i određen, jednako kao i prema onim koji su nakon propasti k. und k. režima pošli njihovim putevima. Piše između ostalog:

»...**Bez svakog su izraza produkti od stotinu nekih obzira, bez sintetične oblikovne snage**«. Pojavila se »tuberkuloza sa koridor — ulicom«.

Ali nije sve crno kako na prvi pogled izgleda. Ima tu kvaliteta koje su u propadanju, ali koje treba iznaći, otkriti... Pored kaotične izgradnje centra grada, na njegovoj periferiji, u njegovom istočnom dijelu, »još živi... smisao za ljepotu i osjećaj za mjerilo«.

Dakle, taj drugi, istočni dio grada, okupira najveći dio Grabrijanovih snaga. Iz dana u dan, kroz punih šesnaest godina boravka u glavnom gradu Bosne, on koristi, tako rekući, svaki svoj slobodni trenutak za istraživanje i proučavanje starog bosansko-orijentalnog arhitektonskog nasljeđa. U ono vrijeme teško je bilo prodrijeti njemu, strancu, u muslimansku kuću, u to intimno obiteljsko gnijezdo. Ljudi su ga gledali s podozriivošću i nepovjerenjem. Ali Grabrijan ostaje uporan, zalazi u svaki dostupni kutak, ispituje, uočava, snima. A kroz to proučavanje razvija se i sasvim određen, vrlo kritičan stav i prema tzv. modernoj izgradnji grada.

I kada se nakon šest godina pojavio prvi put u sarajevskoj štampi člankom »Sarajevo se izgrađuje«, bio je to izraz revolta na tadašnja zbivanja u izgradnji grada. U odnosu na Grabrijana je vrlo interesantno kakav izlaz predlaže: alternativa Le Corbusier — Plečnik. I to Plečnik na drugom mjestu. Možemo se danas pitati da li je on sam bio u nedoumici. Jasno je, međutim, iz članaka koji su se poslije toga pojavili da mu je i Le Corbusier jako blizak. Dobrim dijelom je ta bliskost posljedica izvjesnih podudarnosti između stavova Le Corbusiera i bosanskog arhitektonskog nasljeđa, koju je Grabrijan prvi uočio i formulirao.

Još u doba austro-ugarske okupacije arh. Pospišil svojim studijem ove bosanske arhitekture privukao je pažnju. Razlika u metodici između Pospišila i Grabrijana je jasna. Dok Pospišil prilazi pretežno s oduševljenjem romantičara, Grabrijan, iako duboko osjeća estetske kvalitete tog nasljeđa, ipak prvenstveno pristupa kao realista i sociolog. Kroz njegov plan izbija briga za zajednicu i za sitnog, malog čovjeka. On s te strane prilazi ovom nasljeđu kreativno u želji da njegove etičke, funkcionalne i prostorne kvalitete prenese u savremeno građenje i na taj način ga obogati i oplemeni. Za njega kuća kao fasada više ne postoji, važna je isključivo kao prostorni fenomen, a u krajnjoj liniji, u teoretskim postavkama kao stvarnost koja poprima svoj vanjski oblik. Tako taj studij arhitektonskog nasljeđa prerasta u specifično htijenje za formiranjem savremene kuće, tipično bosanske po etičkim i prostornim poimanjima, ali u tehničkom smislu na stupnju posljednjih dostignuća najprogresivnijih arhitekata. I tu nastaje dodir s principima Loos-a i Le Corbusier-a, o čijim djelima priređuje čitav niz članaka. Te postavke su uvijek u skladu sa onim što je na drugoj strani sam otkrio u nasljeđu.

Logično da je nailazio na otpor, počev od nosilaca primitivne eksploatacije, koji su stvari mjerili isključivo prema njihovoj materijalnoj vrijednosti, preko uskogrudnih šovinističkih ispada, pa do njegovih kolega, kojima su Grabrijanovi ispadi koji put kvarili račune.

Momenat od vanrednog značaja za Grabrijanov rad u Sarajevu je dolazak arh. Neidhardta u ovaj grad. Poznavali su se od 1927. iz Maribora, gdje su zajedno služili vojsku. Le Corbusierov saradnik Neidhardt i filozof-teoretičar arhitekture Grabrijan izvrsno su se dopunjavali. Tako dolazi do prvih eksperimenata u traženju specifičnog izraza moderne bosanske arhitekture. Neidhardt veli: »Dušan Grabrijan mi je prije petnaest godina prvi otkrio ogromno blago arhitektonskog nasljeđa Bosne...« (Iz članka J. Neidhardta prilikom Grabrijanove smrti).

U sjećanju njegovih đaka Grabrijan je ostao kao pedagog odličnih kvaliteta, vanredno savjestan i pošten, koji je znao da kod mladih ljudi probudi interes za stvari koje je zastupao i da ih oduševi za njih. Jer, skupa s njim, ti mladi ljudi radili su na njegovom djelu, zavlačili se u magaze i potkrovlja, peli po kupolama i divanhanama, gomilali dokumentaciju o jednom arhitektonskom nasljeđu na kome se trebalo učiti. U borbi za kvalitete toga nasljeđa formira se specifičan i impozantan stav arh. Grabrijana, jedinstven u savremenoj arhitekturi naše zemlje: kontinuitet nasljeđa u savremenom arhitektonskom stvaralaštvu.

Publicistički rad Grabrijanov, rijetko opsežan i bogat za ljude njegove struke, raznovrstan je po sadržini, često polemičan, izazovan dapače, uz to pun poetskog zanosa, oduševljenja i topline. Iz mnogobrojnih članaka koji su stajali na raspolaganju trebalo je napraviti ne samo kvalitetan izbor, već ujedno u taj izbor unijeti i određenu sistematizaciju, pa smo — u traženju pogodnog sistema — uočili tri osnovne makro-teme oko kojih se autorov naučno-teoretski i stručni rad uglavnom kretao. To su:

1 — Teoretski članci o bosansko-orijentalnom arhitektonskom nasljeđu, njegovim humanim i prostorno-plastičnim kvalitetima i o njegovoj srodnosti s težnjama najnaprednijih arhitekata našeg vremena.

Pospišilovo djelo, o kome je naprijed bilo govora, Grabrijanu nije bilo nepoznato, no, za razliku od romantičnog odnosa Pospišilova, Grabrijanov stav prema arhitektonskom nasljeđu okreće se prvenstveno prema unutrašnjem smislu te arhitekture, stapajući prošlost, sadašnjost i budućnost u nerazdvojivu cjelinu čovječije sudbine.

2 — Članci o aktuelnoj problematici izgradnje Sarajeva, orijentacija po pitanjima njegove urbanizacije i regulacije, te načinu rješavanja pojedinih urbanističko-arhitektonskih zadataka i konkretnih objekata koje je trebalo graditi. Upravo, ovi članci predstavljaju onaj izazovni, polemički dio Grabrijanova opusa; pisac ne šteti nikoga, on suprotstavlja svoja mišljenja prijedlozima i usvojenim rješenjima, te stavovima žirija... Stalo mu je da razjasni smjernice savremene arhitekture i urbanizma, da Sarajevo uhvati korak s najprogresivnijim kretanjima u svijetu, i upravo u tome leži njegova najdragocjenija pomoć ovom gradu.

3 — Članci teoretsko-pedagoškog karaktera, najvećim dijelom objavljeni u časopisu »Tehničar«, koji sadrže prikaz rada u školi, odnosno, koji — na popularan način — interpretiraju tada najsavremenije postavke arhitektonske teorije. Polemičko-propagandne ideje, sa kojima su protagonisti novog duha nastupali u borbi za savremena shvatanja arhitekture u Beču i Parizu, preko ovih članaka postojale su dostupne svakom srednjem tehničaru u vrijeme kada se u našoj sredini još ozbiljno preturalo po inventaru pseudomaurskih oblika. A što se više i veličanstvenije može očekivati i izvući iz rada i djela jednog pedagoga, ako ne to — da svoje učenike nauči da misle.

Pogled iz Malog kazan-džiluka na kupolu i minaret Baščaršijske džamije — kubične i kupolaste forme u kontrastu s razigranom prirodom

Sarajevskim sokacima

ARH. DUŠAN GRABRIJAN U SJEĆANJU SVOJIH UČENIKA

Ne znam da li ćete naći nekog od đaka sarajevske Srednje tehničke škole iz generacije pred rat i onih neposredno poslije rata, a da se s posebnim simpatijama ne sjeća svog profesora Dušana Grabrijana. Razgovarao sam s mnogima: s Banovićem, Beserom, Hadžiosmanovićem, Jovičićem, Serdarevićem... da dalje ne nabrajam imena. Neki su, dapače, saznavši da spremamo posebnu ediciju o Grabrijanu, pismeno formulisali ponešto od svojih sjećanja, zabilježili anegdote, impresije ili vlastite doživljaje u radu sa svojim nastavnikom. Ovdje su uvrštene te bilješke.

Strahinja Banović:

»Nije to bilo davno. Među nama se kretao i neumorno radio čovjek koji je svojim znanjem i radnom energijom nadmašio prosjek.

Uvijek spreman na žrtvu i samoprijegor kada se radilo o problemima arhitekture; ulijevao je oko sebe, među kolege, a naročito među učenike u školi polet i ljubav za struku, prenoseći znanje na mlade generacije.

Neumorno je hodao sarajevskim ulicama i sokacima, okružen grupom učenika, ulazio u kuće koje su imale historijsku vrijednost i davao ih mlađima na snimanje. Često bi se ukućani čudili kad bi on pitao o svakom detalju: o peći, banjici, dušekluku... Zašto s takvim ushićenjem promatra unutrašnje uređenje sobe, zašto gleda po bašči i dvorištu, pa čak i na posuđe, zašto premjerava prostorije i već trošne grede? No, pod njegovim nadzorom je detaljno izmjerena svaka prostorija i u potpunosti proučene konstruktivne pojedinosti. Ništa nije izmaklo njegovom vještom oku.

Oživljavao je uspomenu na one vješte neimare prošlosti, koji su umjeli stvoriti velika djela. Prikupljao je podatke o tim djelima i povezivao narodnu arhitekturu sa savremenom.

Ali — ovaj veliki neimar nije više među živima. No, u našim uspomenu čemo ostati nezaboravan, mi ćemo ga se sjećati kao što se on sjećao onih koji su radili prije njega na našim ostvarenjima. Iako više ne prolazi ulicama grada, nestavši sa zemljine površine, ipak jedan dio njegove snage i znanja živi i dalje i živjet će u ljudima koje je on odgajao. A kad god budemo govorili o narodnoj arhitekturi, spominjali

djela prošlosti i prolazili sokacima ispod bosanskih doksata, lebdjet će pred našim očima slika neumornog radnika prof. ing arh. Grabrijana.«

Bruno Besser:

»Zanosile su nas njegove riječi, željeli smo osjetiti ono što je on osjećao, željeli smo ljubiti svoj poziv kao što ga je on ljubio. I mi smo uz njega zavoljeli arhitekturu, naš životni cilj. Naučio nas je poštivati ono što su nam preci u amanet ostavili. Zato cijenimo našu Bosnu, našu arhitekturu, naše običaje. Kube, minaret, kapija, doksat i bosanska kaldrma mnogo nam je milija nego je to ranije bila, iako smo ovdje ugledali svijet. Prvi naši koraci bili su po neravnoj bosanskoj kaldrmi, a u doksatu naša prva postelja. Nismo znali cijeniti bogatstvo koje posjedujemo, a tuđe nam je bilo ljepše i bolje. A on? On je došao u naš zavičaj, u naš dom, da nam pokaže svu ljepotu bosanske arhitekture, svu ljepotu ostavštine naših predaka, koje smo se nekad stidjeli, umjesto da se ponosimo njome. To mu je i uspjelo, pridobio je svoje đake, vodio ih svojim putem, a oni su ga rado slijedili. Vidjeli smo, iako tada kao dječaci, da nas vodi pravom cilju, da nas vodi pravim putem. Vidjeli smo sve dobre strane njegovog rada i bili smo sretni da imamo učitelja koji je ujedno prijatelj, jednim mahom strog i blag, uporan i vrijedan. Imali smo svijetlu tačku u tamnoj noći koja nam je bila putokaz našeg budućeg zvanja. I mi smo radili zajedno s njim. Nijedan zadatak koji nam je dao, nije bio težak, jer nam ga je on olakšao, a sam je bio oličenje strpljivosti i zalaganja za nas, te lijep uzor koji smo morali slijediti.

Nakon toliko godina sjećamo se svoga profesora i često je predmet naših razgovora kada se sretnemo na gradilištima, fakultetu, preduzećima, već gdje se nalazimo. Pojedini momenti se već pričaju kao anegdote, jer su nam ostali u dubokom sjećanju. To se prepričava i mladim kolegama koji ga nisu poznavali.

Hrvatín — arhitektura zasnovana na kontrastima.

Kupole Gazi Husref-begova hamama

Sjećamo ga se pri radu na staroj sarajevskoj čaršiji, sarajevskim mahalama i kućama. Obišao bi svaki kutak, divanhanu, svaku odaju, a svagdje je pronašao nešto novo, nešto lijepo. Uz njega smo i sami uvidjeli da ima mnogo lijepoga i u rasklimanim stepenicama, nakrivljenom doksatu, kubetu, mušepku, što do tada nismo ni zapažali, iako smo to svaki dan gledali. On nas je učio da gledamo očima stručnjaka, očima arhitekta. A on? On je vidio sve.

»Ah to je dimnjak« — rekao je jednom prilikom kada je izvukao glavu iz neke rupe u zidu. No, to nije trebalo reći. Vidjeli smo to i na njegovom licu. Bio je crn... crn kao dimnjačar. Onda — čemu riječi kad je očit dokaz na njegovom licu. Ali, to njemu nije smetalo, radio je dalje.

Ili, zar se nećemo sjećati svog profesora kad je pri radu prelazio preko istrunule grede. Ne, ne bismo se toga sjećali, da nije greda pukla kad se on nalazio na njoj. Dakako, on je pao. Našao se u prizemlju, a đaci su ostali na spratu. Tako nešto ostaje u dugom sjećanju. A profesor? Tresao je prašinu sa svoga odijela i rekao: »Nije to ništa, sva sreća što su bosanske kuće dosta niske.«

Ali, bio je uporan.

Na času smo crtali stolicu. Zapravo, crtali smo samo jedan sat, ali nam je puna dva sata pričao o stolici! Mislim da nas je ubijedio da stolica nije jednostavna stvar sa četiri noge i sjedištem, nego stvar o kojoj treba mnogo i mnogo razmišljati i stvoriti je takvom da služi u potpunosti svojoj namjeni. Da, stolica nije jednostavna stvar!

Prao mi je crtež već tri puta, a sad opet nije dobro, pa moram opet prati. Baš mu nije lako obojiti crtež. »Presvijetlo — oboji još jedanput! Sad je tamno — operi!« I vječito peri crtarije kao rublje.

Zao nam je što nije ostao i dalje u našoj sredini. Napustio je Bosnu, naš zavičaj, ali je o njemu i dalje mislio i dalje bio u kontaktu s ljudima koje je ostavio u Bosni. Velika je šteta što se njegov život ugasio i što nije mogao nastaviti svoj plodni rad.«

Nedžad Hadžiosmanović i Milenko Jovičić:

»Neumoran i uporan u sprovođenju svojih postavki, Grabrijan s neobično velikom voljom prilazi rješavanju problema. Poslije oslobo-

đenja, kao direktor Tehničke škole, pomaže Omladinskoj organizaciji, s kojom saraduje i prihvata mnoge njene pravilne predloge.

Prema svojim đacima je vrlo blizak i jako omiljen, jer kao nastavnik za vrijeme okupacije, kao i ranije, ne gleda na nacionalno i socijalno porijeklo đaka, nego su za njega svi jednaki.

Posjeduje neobično veliku ljubav za proučavanje arhitektonskog nasljeđa u Bosni. Na tome uporno radi sa svojim đacima, a mnogi ga arhitekti u to vrijeme ne podržavaju, što smo i mi kao đaci osjetili.

Jednom prilikom, kada je snimao Hamam u Sarajevu, popeli smo se na krov da bismo što detaljnije i tačnije nacrtali kupole, kao i same spojeve limenih plaštova. Htio se popeti na vrh kupole da to pregleda, iako je bio snijeg i klizavica. On je, penjući se, skoro sa vrha kupole pao, ali, i poslije toga, ponovo se popeo. Taj naoko mali detalj dokazuje njegovu upornost u radu.

Volio je neobično cincar boju, te azurno plavu, kao što su bile i njegove oči.

Nije trpio đake koji su bili neuredni i aljkavi.

Pred nekim problemom stane, metne ruke u džep od kaputa i zagleda se u jednu tačku, a zatim donese odluku i odmah pristupa poslu.

Bio je pedantan, uvijek je ulazio u sve detalje kod izrade crteža. Crtajući šadrvan pred Ferhat-begovom džamijom, on je znao bojiti i prati crtež više puta da bi dobio odgovarajuću boju. A to je činio svojom maramicom, a ne školskom spužvom.«

Šadrvan pred Ali-pašinom džamijom

HRONOLOŠKI PREGLED SVIH OBJAVLJENIH RADOVA

ČLANCI

1922.

Jože Plečnik

»Jugoslavija«, 29. X 1922.

1935.

Najamna zgrada u Sarajevu

»Tehničar«, Beograd, 1935, br. 6

1936.

Sarajevo se izgrađuje — Nekoliko polemčkih misli o urbanizaciji Sarajeva

»Jugoslavenski list«, Sarajevo, 11. IV 1936.

Porodična mala kuća

»Tehničar«, Beograd, april 1936, br. 7

Muslimanska groblja

»Jugoslavenski list«, Sarajevo, 14. VI 1936.

Željeznički problem

O astronomskim sumama

i »Novi behar«, Sarajevo, 1937, br. 5—6, god. XI.

Sarajevski željeznički problem, konkretni predlog

»Jugoslavenski list«, Sarajevo, 24. VI 1936.

Povodom predstojeće izložbe arh. Juraja Neidhardta, koju priređuje »Cvijeta Zuzorić«

»Jugoslavenski list«, Sarajevo, 1. VII 1936.

Arhitekt Juraj Neidhardt, prilikom predstojeće izložbe njegovih radova pod pokroviteljstvom »Cvijete Zuzorić«

»Jugoslavenska pošta«, Sarajevo, oktobar 1936.

Le Corbusier i Sarajevo — uoči izložbe njegovog bivšeg asistenta arh. Juraja Neidhardta

»Jugoslavenski list«, Sarajevo, 18. X 1936.

Izložba arh. Juraja Neidhardta, tumač izložbenih radova

»Jugoslavenski list«, Sarajevo, 31. X 1936.

Kosta Strajnić (uoči njegovog predavanja o Meštroviću)

»Jugoslavenski list«, Sarajevo, 25. XI 1936.

SLOVA

(misli i uputi)

1937.

Weekend kuće (Drvene konstrukcije)

»Tehničar«, Beograd, novembar — decembar 1936.

»Tehničar«, Beograd, 1937.

Osvrt na arhitektonsku izložbu Juraja Neidhardta na Tehničkom fakultetu u Zagrebu
Građevna ideja — GI

»Građevinski vjesnik«, Zagreb, br. 1, januar 1937.

Arhitektonski problemi modernog teatra — Orijentacija prilikom sarajevske adaptacije

»Jugoslavenski list«, Sarajevo, 6. I 1937.

Proljetna izložba »Cvijeta Zuzorić«
Orijentacija jednog arhitekta

Turska kuća — Osnove i porijeklo

Prijedlog za regulaciju Jelačićevog
trga

Natječaj za regulaciju Novog Sada

Muslimanska groblja

Otvorenje izložbe »Krug«. Ing. arh.
Grabrijan o razvoju slikarstva u
Sarajevu

Le Corbusier pripovijeda kako je
kao 18-godišnji mladić gradio prvu
kuću svojim roditeljima na Ženev-
skom jezeru

1938.

Radnička kuća

— akutan problem Sarajeva — pri-
mjena principa stare islamske arhi-
tekture na modernu

Trg i spomenik kralja Petra I
Pompeji — Salzburg — Sv. Petar
— Rim — Corbusier

Trg kralja Petra i novo pozorište u
Sarajevu

Osvrt na izložbu radova (iz natje-
čaja za spomenik kralja Petra u Sa-
rajevu)

Spomenik kralju Aleksandru u
Ljubljani

Podaci za projektovanje sokolskih
domova

Regulacija Banje Ilidže od arhitekta
Neidhardta

Za skeletnu, a protiv masivne kon-
strukcije (slobodno po Le Corbusi-
eru: Les precisions)

1939.

Kultura teferiča (osvrt na bosansko-
islamsku arhitekturu)

Skloništa protiv napada iz vazduha

Građevinski materijal (po Loosu)

Princip obloge (po Loosu)

O simetriji (polemični dio po Sitte-u,
konkretni po Choisy-u)

Problem akustike u modernoj arhi-
tekturi (po Loosu i Le Corbusieru)

»Jugoslavenski list«, Sarajevo,
9. V 1937.

»Novi behar«, Sarajevo, 15. VII 1937.

»Građevinski vjesnik«, Zagreb, 1937,
br. 9.

»Građevinski vjesnik«, Zagreb, ok-
tobar 1937, br. 10

»Novi behar«, Sarajevo, 1937-38,
br. 5—6

»Jugoslavenski list«, Sarajevo,
26. X 1937.

»Tehničar«, Beograd, novembar 1937,
br. 2

»Novi behar«, Sarajevo, februar
1938, br. 13—16

»Jugoslavenski list«, Sarajevo,
20. II 1938.

»Jugoslavenski list«, Sarajevo,
19. aprila 1938.

»Jugoslavenski list«, Sarajevo,
28/29. VI 1938.

»Slovenec«, Ljubljana, 9. avgusta
1938.

»Tehničar«, Beograd, mart, april,
maj 1938.

»Građevinski vjesnik«, Zagreb,
1938, br. 8

»Tehničar«, Beograd, oktobar 1938,
br. 1

»Jugoslavenski list«, Sarajevo,
8. VII 1939.

»Jugoslavenska pošta«, Sarajevo,
27. IX 1939.

»Tehničar«, Beograd, 1939, br. 5.

»Tehničar«, Beograd, maj 1939, br. 8

»Tehničar«, Beograd, oktobar 1939,
br. 1

»Tehnički list«, Zagreb, 31. X 1939,
br. 17 i 18.

1940.

Za horizontalni, a protiv vertikalnog prozora (po Le Corbusieru)

Tražimo podesnu stambenu visinu (po Le Corbusieru)

Dvoetažni stanovi u višespratnim zgradama — geneza jedne ideje (Po Loosu i Le Corbusieru)

Novi Tašlihan

Neboder — Aleksandrova — Baščaršija

Baščaršija — jedna nova alternativa

Za holški sistem (M. Navinšek)

Arhitektura nadohvat čovječje ruke

Arhitektonski udio na izložbi »Bosansko selo«

Slučaj Šerijatske gimnazije

Avantura pokućstva (po Loosu i Le Corbusieru)

1941.

Elastična kuća (iskustva arh. Cassana)

Urbanistička rješenja sarajevskih trgova

Od Doma tehničke radinosti do Paviljona »Cvijete Zuzorić«

1945 — 1952. u Ljubljani

Reforma strokovnega šolstva

Natečaj za ljudsko skupščino LRS v Ljubljani

Dediščina Ljubljane

Plečnik lavreat Prešernove nagrade

Šola za arhitekturno na Ljubljanski univerzi

Orientalna hiša v Sarajevu

Naša orijentalna i savremena kuća

Misli o našoj dediščini v zvezi z referati s posveta arhitektov v Dubrovniku

Dediščina narodov FLRJ v arhitekturi

»Tehničar«, Beograd, januar 1940.

»Tehničar«, Beograd, mart 1940.

»Tehničar«, Beograd, mart 1940. br. 6

»Novi behar«, Sarajevo, 15. maja 1940, br. 19—20

»Jugoslavenski list«, Sarajevo, 9. VI 1940.

»Jugoslavenski list«, Sarajevo, 30. VI 1940.

»Inženjer«, Zagreb, juli 1940, br. 1/2

»Novi behar«, Sarajevo 1940, br. 2, 3 i posebno izdanje

»Jugoslavenski list«, Sarajevo, 27. X 1940.

»Jugoslavenski list«, Sarajevo, 17. XI 1940.

»Tehničar«, Beograd, okt.—nov. 1940, br. 1—2

»Tehničar«, Beograd, dec./jan. 1940/41, br. 3—4.

»Pravda«, Beograd, 24. II 1941.

»Jugoslavenski list«, Sarajevo, 16. marta 1941.

»Popotnik«, Ljubljana, 1945/46, št. 2—3

»Arhitektura«, Zagreb, februar, 1948, br. 7

»Arhitektura«, Zagreb, februar 1948, br. 13—17

»Ljudski tednik«, Trst, 8. V 1949.

»Slovenski poročevalac«, Ljubljana, 12. XI 1949.

»Arhitektura«, Zagreb, 1949, br. 23—24

Problemi arhitekture in urbanizma LRS — I posvetovanje FLRJ, Dubrovnik 1950.

Ljubljana, 1950. — brošura

»Likovni svet«, Ljubljana, 1951.

Spomeniki in nagrobniki
narodnoosvobodilnega boja

1952.

Arhitektura v merilu človeka

Arhitektonsko nasleđe naroda
Jugoslavije

Organski urbanizem

Le Corbusier

Obeležje makedonske civilne arhi-
tekture in njeni tvorci

Najnovejšije delo mojstra Plečnika

1953.

Arhitekt o slikarstvu — Rezoniranje
arhitekta ob umetnosti Lojzeta Spa-
cala

Dubrovniški dvorci — Recenzija

1957.

Lik Plečnikove Ljubljane

1964.

Primerjava orientalske hiše
s sodobno

Veličina in slabosti Jožeta Plečnika

1966.

Plečnik i novija slovenačka
arhitektura

KNJIGE

Sarajevo i njegovi trabanti

Urbanizam, arhitektura, konstruk-
cije (uredil besedilo)

Makedonska kuća ili prelaz stare
orientalne u savremenu evropsku
kuću

Arhitektura Bosne i put u savreme-
nu (sa arh. J. Neidhardtom)

Kako je nastajala naša slobodna hiša
Zgodovina arhitekture
(prosto po Choisy-ju)

Jože Plečnik in njegova šola

Grabrijan i Sarajevo

Razvojni put naše savremene kuće
(prevod sa slovenačkog)

»Likovni svet«, Ljubljana, 1951.

»Arhitekt«, Ljubljana, maj, junij
1952, št. 4

»Arhitektura«, Zagreb, 1952, br. 5

»Arhitekt«, Ljubljana, november —
december 1952, št. 7

»Naši razgledi«, Ljubljana, 4. okto-
ber 1952.

»Naši razgledi«, Ljubljana, 18. okto-
ber 1952.

»Naši razgledi«, Ljubljana, 29. no-
vembra 1952.

»Naši razgledi«, Ljubljana,
7. novembra 1953.

»Arhitekt«, Ljubljana, 1952, št. 10

»Naši razgledi«, Ljubljana, 23. fe-
bruarja 1957.

»Naši razgledi«, Ljubljana,
19. IX 1964.

»Sodobnost«, Ljubljana, 1964, št. 6

»Arhitektura i urbanizam«, 38,
Beograd, 1966.

Zagreb, »Tehnički vjesnik« 1942,
br. 7—9

Ljubljana, Projekтивni zavod LRS,
1945—1946.

Ljubljana, DZS 1955.

Ljubljana, DZS 1957.

Ljubljana, MK 1959.

Ljubljana, Univerza 1961, dopunje-
no izdanje iz 1949. i 1952. (iz zao-
stavštine)

Maribor, »Obzorja« 1968.

Sarajevo, Muzej grada Sarajeva 1970.

Beograd »Građevinska knjiga«, u
štampi.

»Turčin ne gradi gdje drvo ne raste«
(Le Corbusier).

LE CORBUSIER I SARAJEVO¹⁾

Kakva analogija? Ali ona postoji
— pokušaću je otkriti!

Gledam Le Corbusierove prve publikacije. Počinje skicama sa svojih studijskih putovanja, na kojima kasnije osniva svoju modernu.

Pa to je bosanska kuća! To su vrtovi oko nje! Tu džamija i muhare! I tu je muslimansko groblje i nišani, sa divnim pogledima kroz zamrežene prozore, usječene u zidane ograde!

Da li je Le Corbusier bio u Bosni?

Kakve su to paralele između današnje i bosanske kuće — između moderne i islamske arhitekture?

Materijal

Le Corbusier usvaja beton kao materijal za svoju arhitekturu i primjenjuje ga svuda čeličnom dosljednošću.

Stari su beton otklanjali. Njima je beton bio prljav i prost materijal. Favorizirali su svuda kamen, tj. plemenit i vječit materijal.

U historiji arhitekture islamski slogovi čine iznimku: najmanje upotrebljavaju kamen!

Betonsku građu treba lijevati u drvene kalupe, tj. oplatu — dakle: betonska će arhitektura poprimiti drvene oblike, a bosanska kuća je, tako reći, drvena.

Konstrukcija

U Saračima je staro konačište, zove se Morića han. Ako ga dobro pogledate, vidjećete da je sva zgrada na drvenim stubovima. Ljudi prosto stanuju u vazduhu. Nedaleko od nje, sa druge strane ulice, nalazi se kafana »Aeroplan²⁾. Drvo treba odmaknuti od zemaljske vlage — zbog toga je zgrada u vazduhu.

Pa to je osnovna misao i Le Corbusierove arhitekture: »prostorije u zemlji«, veli Le Corbusier, »su vlažne i nezdrave, zgradu treba dignuti u vazduh na pilote!« — Samo su njegovi piloti betonski.

¹⁾ Članak objavljen u »Jugoslavenskom listu« 31. X 1936. g.

²⁾ Kafana »Aeroplan« se nalazila na uglu Sarača i Gazi Husref-begove ulice, u prostorijama bivše Gazi Husref-begove musafirhane.

Svrzina kuća na Čurčića brijegu, u Sarajevu — arhitektura nije problem romantike, ona je problem plastike.

Osvjetljenje

Iza Katedrale nalazi se jedno staro muslimansko kupatilo, neobično je duboko, a nema skoro nijednog prozora, sve je osvijetljeno odozgo, skroz laterne na kupolama.

Pa i to je princip osvjetljavanja koji Le Corbusier upotrebljava kod svojih jednoetažnih zgrada, koje se razvijaju u dubinu: tu se nalaze sve sekundarne prostorije u sredini zgrade i sve su osvijetljene kroz krov. — A to važi i za Morića han!

Pozadi Vijećnice³⁾ nalazi se vanredna grupacija kuća. Iz ove skupine strši paviljon, koji je sav u prozorima, taman toliko mjesta ima između njih, da se mogu provući stupci, koji nose krovšte; zar staklena fasada nije moderna?

³⁾ *Danas zgrada Narodne biblioteke.*

Detalj iz mahale — sve se izmiče, diže, nadvišuje i izravnavava u lijepe cjeline.

Njemački arhitekt Mendelson fotografirao je ovu grupaciju i publikovao je u nekoj njemačkoj reviji, ali nije napisao odakle mu potiče, već je samo stavio pitanje: »Alt oder modern?«⁴⁾

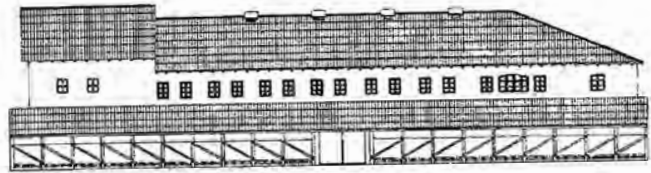
Lijevani beton omogućava i Le Corbusieru da razvije prozore duž cijele fasade. Fasadu tvore onda stakleni pojasi, prozori izgledaju kao da nisu poduprti, stupci su negdje pozadi prozora, tj. kristalna zgrada!

*

Neobično je zapadnjaku kad ugleda prvi put ograde sa omreženim prozorima i pozadi njih avliju ili vrt sa šadrvanom ili grobljem.

I to je usvojio Le Corbusier. Takve su njegove ograde terasa iznad stambenih zgrada, gdje se prostiru vrtovi — poput vrtova kraljice Semiramide!

⁴⁾ Njem.: »Staro ili moderno«?

Morića han — tloert
prizemlja (konstrukcija
na stubovima), presjek
i ulična fasada

Urbanizam

Pa kad sada još i pogledate u brdo, u muslimanski kvart, to je prosto nevjerovatno kako se tu plasiraju kuće, sa koliko takta se izmiče kuća kući, ispred i ispod nje, da mogu svi uživati sunce i pogled na šehar Sarajevo. Le Corbusier je na tom principu urbanizirao grad Nemours. Grad se diže u brdo kao i staro Sarajevo, a taj princip je Le Corbusier pronašao u zadnje vrijeme u islamskom svijetu, negdje u Alžiru.

Ispred svake kuće u tom kvartu prostire se vrt; moglo bi se reći: kuće u vrtu.

Pa i taj svijet Le Corbusieru nije nepoznat, jer govori negdje: »Le Turc ne bâtit pas, où il n'y a pas des arbres,»⁵⁾ i na tom principu osniva moderni velegrad. Sa kućom na pilotima on otvara prljava dvorišta današnjeg grada i grad pretvara u jedan veliki park, koji se prostire ispod svih kuća i koji križaju samo na velikim odstojanjima od 200 — 400 m široke ceste za automobile.

Plastika

Pa kad se sada još popnete u taj kvart: ulice su, dapače, uske — nisu građene za automobile, ali su kuće dole ipak sve u jednoj trasi, dok se iznad vas dešava nešto drugo: sve se izmiče, diže, nadvisuje i izravnava u lijepe cjeline.

Austrija je nakon okupacije slala svake godine pitomce svoje Akademije na ferije u Bosnu da tu traže »motive« kojima bi regenerisali predratnu evropsku arhitekturu, uljuljanu u romantiku srednjeg vijeka.

I Le Corbusier je obišao ovakva mjesta — on, istina, u Bosni nije bio. Ali se mnogo zadržavao u Carigradu, pa im odgovara:

»Arhitektura nije problem romantike, ona je problem plastike!«

Le Corbusier ne gradi bosanski, jer pripada drugoj kulturi, živi u novom svijetu i u novim prilikama, on usvaja samo srodne mu kon-

⁵⁾ Franc.: »Turčin ne gradi gdje nema drveća«.

Iza Katedrale nalazi se jedno staro kupatilo — Gazi Husref-begov hamam — osvjetljeno odozgo

**Erker, tj. bosanski
»doksat« ima samo staro
Sarajevo...**

struktivne i plastične principe tog orijentalnog svijeta — jer plastika je, zbilja, sjajna u tom starom Sarajevu.

Beograd gradi moderne kuće, teške su sve kao sanduci, i povezane još nekim dekorativnim trakama. U Zagrebu su nove kuće sve glatke: pojasi stakla i zidovi, sve u jednoj ravni — izgledaju kao kutije. Karakteristični za nove sarajevske fasade su »erkeri«. Uzmite im erkere, pa ne znam šta će im još ostati. Erker, tj. bosanski »doksat«, ima samo staro Sarajevo, osim toga još nešto: ono je harmonično — dok je na pr. sjeverna strana njegove glavne evropeizirane ulice kaotična. Le Corbusier, međutim, drukčije svladava mase!

Namještaj

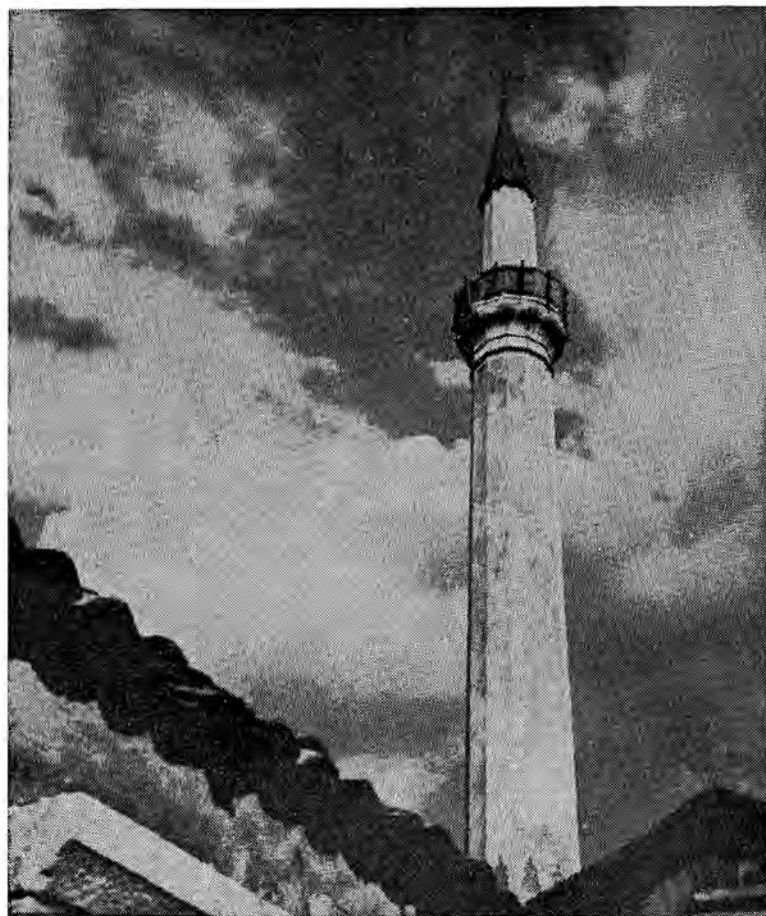
Teško je ući u muslimansku kuću. U tim prostorijama nema nikakvog pokućstva: ormari su im svi smješteni u zidove, a na sećijama čovjek radi, jede, spava — ukratko: živi. Kakav kontrast prema evropskoj prostoriji, koja je sva zatrpana pokućstvom i gdje »prostora« zapravo nema — osobito u novije vrijeme, gdje su iz ekonomskih razloga još i sve prostorije manje.

Le Corbusier i tu usvaja orijentalni princip lijepog, plastičnog prostora protiv pokućstva — Le Corbusier čak i krevete preklapa u zidove.

Pa ako želite znati kako treba opremiti prostorije, gdje je oprema potrebna — izvolite pogledati koju god narodnu kuhinju na Baščaršiji — vrlo su racionalno namještene!

U muslimanskoj kući nema pokućstva. Na sećijama čovjek... ukratko, živi (skica J. N.).

Islamski svijet se morao izživljavati u apstrakciji, tj. u ornamentici umjesto u slikarstvu, u arhitekturi umjesto u kiparstvu...

Duša strukture

Iznio sam, mislim, toliko paralela da srodnost ne može biti slučajna. Moderna arhitektura izvodi navedene principe do krajnjih granica, pa bi se nepoučen čovjek mogao od nje odvratiti kad se nađe odjednom pred njezinim rezultatima — stoga sam pokazao na izvore, koji se svi nalaze u našoj sredini.

Mislim da ima Sarajevo ispred svih drugih gradova neku predispoziciju za arhitekturu. Gdje god gledam, ne mogu zanijekati utisak koji je islam utisnuo gradu. Islamska nauka zabranjuje prikazivanje prirodnih uzora u umjetnosti, onemogućava time i slikarstvo, i kiparstvo. Islamski svijet se morao, uslijed toga, izivljati samo u apstrakciji, tj. u ornamentici umjesto u slikarstvu, u arhitekturi umjesto u kiparstvu; staro Sarajevo je muzej tog posebnog kiparstva, koje ću nazvati **arhitektonskom plastikom!**

Staro Sarajevo je muzej arhitektonske plastike — Đerzelezova kuća i Hadži Sinanova tekija

TURSKA KUĆA¹⁾

Osnove i porijeklo

Švajcarski stil ne postoji — dakle: nema ni »bosanskog sloga«! Ipak postoje u Bosni dva tipa kuća, jedan pored drugog: jedan je seoski, to je brvnara (Blockbau) slavenskog porijekla, drugi je gradski, tj. birkatica (Riegelbau) turskog porijekla. Taj drugi tip biće ovaj put predmet moga razmatranja.

U reviji »La Turquie Kamaliste«²⁾ čitam članak dr Egli-a o turskoj kući.³⁾ Njegova opažanja mogu se bez mnogih izmjena primijeniti i na bosansku muslimansku kuću, pa ću ih ovdje sasvim slobodno izložiti.

Prvobitna turska kuća je samonikla tvorevina, koju su kasnije toliko izobličili da ju je teško još raspoznati. U rano osmanlijsko doba spajala se sa tipovima kuća podjarmljenih naroda, tj. sa mediteranskom sirijskom i maloazijskom kućom; a nakon 1650. godine se, pod utjecajem evropske vile, pogotovo, potpuno promijenila. Ove izmjene jače su u okolini Carigrada, a manje u provincijama, gdje su prvobitni elementi prešli u građanske tvorevine, pa se tu razvijali i živjeli dalje.

Elementi (I faza)

Najprije bijaše neograničena priroda; omeđivanjem prirode ogradom ili zidom stvoriše kućni okoliš. Prema tome, kako su novim ravninama (zidovima, pregradama i krovovima) pregrađivali i pokrivali prostori u kućnom okolišu, razvijali su se različiti tipovi kuća.

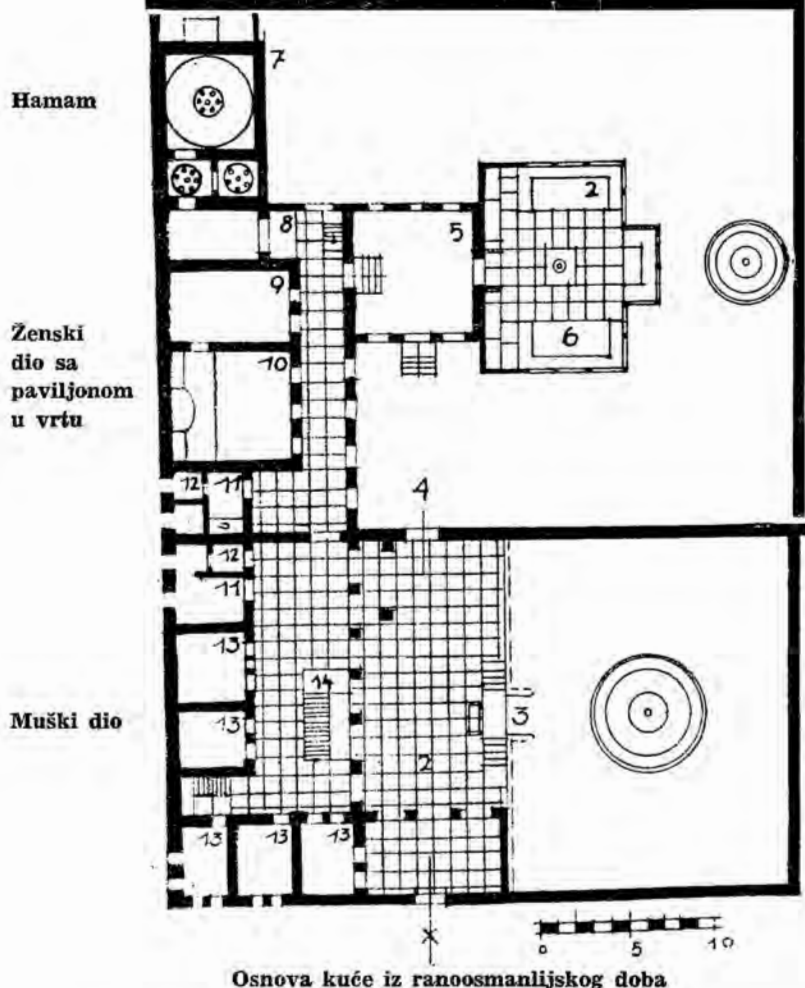
Nije naša zadaća ovdje da razmatramo, na pr., pompejansku, sirijsku ili sasku kuću; dosta je spomenuti da su one sve srodne u dispoziciji ognjišta na sjeveru, vode na jugu, odnosno u načinu pokrivanja kuće krovom.

No, postanak turske kuće bitno se razlikuje od njih: tamo su ljudi ograđivanjem kućnog okoliša stvorili najprije vrt, a u taj vrt smjestili paviljon. Elementi turske kuće su, dakle: ograda, vrt i paviljon.

¹⁾ Članak objavljen u »Novom beharu« 15. VII 1937. g.

²⁾ La Turquie Kamaliste, br. 14, august 1936, Istanbul.

³⁾ Dr Ernst Egli: Das türkische Wohnhaus. Dr Egli je švajcarski arhitekt, koji je duže vremena radio u Istanbulu kao profesor na Tehničkom univerzitetu i kao arhitekt — projektant.

Osnova kuće iz ranoosmanlijskog doba

Uočimo sada momenat koji je utjecao na ovaj izbor, uspoređujući rezultate:

Pustinjska se kuća, na pr., stješnjava u sjenu dvorišta, u koju se čovjek zaklanja od vrućeg pijeska i žarkog sunca — prema vani je kuća zatvoren sanduk; u pogledu iz zraka: otvor u krovu, tj. dvorište.

Nordijska kuća nema dvorišta, čitav kućni okoliš je zazidan i prekriven krovom; otuda prozori u vanjskim zidovima, koji osvjetljavaju prostorije pozadi njih, iz kojih viri čovjek u hladnu zimu ili pak motri neprijatelja koji ga ugrožava — kuća je prema vani: fasada, odnosno fasade.

Karakteristično za navedene tipove kuća je izolacija od prirode, koja im nekako nije naklonjena.

A u tom se odnosu prema prirodi turska kuća bitno razlikuje od njih. Ona je nastala u klimi, gdje priroda čovjeku šapuće; čovjek joj se smiješkom odaziva; uživa u njoj i promatra je u svom omeđenom i središnjem svijetu. Prema takvom odnosu priroda postaje element kompozicije; priroda prelazi u arhitekturu — kuća se prema vani javlja kao arhitektonska plastika.

Prostorije (II faza)

Navedenim primarnim tvorbama brzo se priključuju još i sekundarne, koje se sve razlikuju većim ili manjim pretapanjem u prirodu: priroda, vrt, terase sa bazenima i česmama, otvorena predvorja, paviljoni, hodnici i druge prostorije sa mjestima za sjedenje. Teško ih je klasificirati po svrsi u evropskom smislu: prostorije su nekako neodređene, nema spavaćih i dnevnih prostorija, prosto iz razloga jer nema ni stalnih mjesta za krevete i stolove. Oštra je samo dioba na muški i ženski dio kuće, a tačno je određena svrha banjice, koja se razvija kasnije u tipično turski oblik hamama.

Malo bismo znali o rasporedu ove prvobitne kuće da nam nije ostavio neki ljekar Rifat Osman u svojoj ostavštini osnovu kuće iz rano-osmanlijskog doba. Kuća je iz Edirne, a vremenom je propala. U toj osnovi odmah upada u oči istaknut položaj paviljona u vrtu, dioba kuće na pristupačan muški i nepristupačan ženski dio, stepenice iz muškog dijela u sprat, hamam i vrtovi sa bazenima.

Paviljon (III faza)

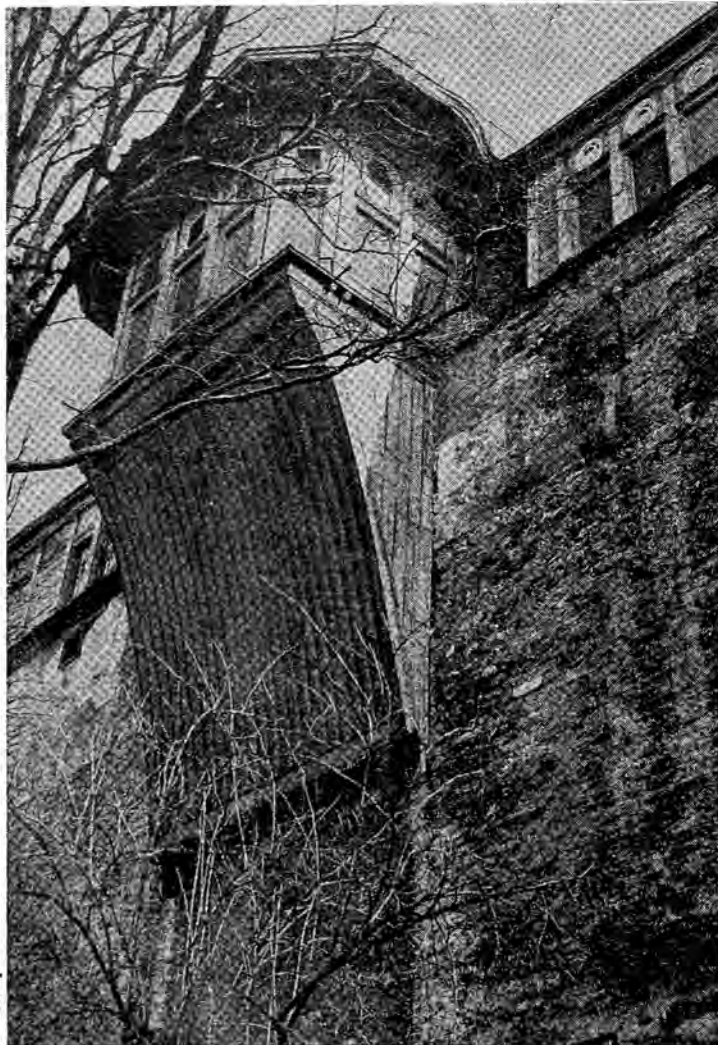
Iz paviljona razvija se u osmanlijsko doba, tzv. divanhana ili divhana, tj. prostorija za divanjenje ili razgovor — dakle, neka vrsta salona. Zatim nam dr Egli pokazuje nekoliko primjera vanjštine i unutrašnjosti ove divhane.

Vanjština: Paviljon na uzdignutoj terasi, u vrtu dvorca »Aynali-kavak« na Zlatnom Rogu, sa sporednim paviljonima, tj. sporednim salonima, sa pokrivenim trijemovima i mjestima za sjedenje, te vodoskocima (šadrvanima) u vrtu.

Paviljon Osmana III u Topkapu-saraju, koji se uzdiže visoko iznad vrta i strši u jednu od najljepših prirodnih ljepota na Bosporu.

Trijem sa vodoskokom na terasi dvorca »Aynali kavak«

Topkapu-saraj — paviljon Osmana III nad Bosporom.

Unutrašnjost: Divhana iznutra najčešće ima veću dubinu no širinu. Prednja joj je strana sva u staklu, prozori prelaze preko uglova (čoškova) i otvaraju poglede naokolo; članjenje prozora prenosi se i na bočne zidove, mjesto prozora su u zidovima niše, duž svih zidova sećije (minderi, moderni kauči); ispred divhane, a za stepen niži je pretprostor, zid mu je sav u ormarima — sve strogo arhitektonski članjeno, pa opet ljupko i profinjeno, možda jedna od najljepših tvorbi prostorne umjetnosti.

Vremenom počinje se i sam prostor divhane plastično oblikovati na sve moguće načine. U početku se spoje dvije divhane kroz svu dubinu zgrade u jednu cjelinu, koja se otvara prozorima na dvije strane kuće, a dva srednja pretprostora se na taj način stapaju u jedan prostor, tj. mjesto za kamin. Kasnije se sastavljaju tri, pa čak i četiri divhane u jedan plastično oblikovan prostor sa jednom pretprostorijom u sredini — dakle, u neke vrste centralnu dispoziciju (moderni hol), komponovano uvijek slobodno u slikovite, plastične cjeline. Razlika između tog i evropskog načina kompozicije najbolje se opaža ako uporedimo paviljone, parkove

i dvorišta Topkapu-saraja, na pr., sa dvorcem francuskih kraljeva u Versaillesu.

Doksat (suton)

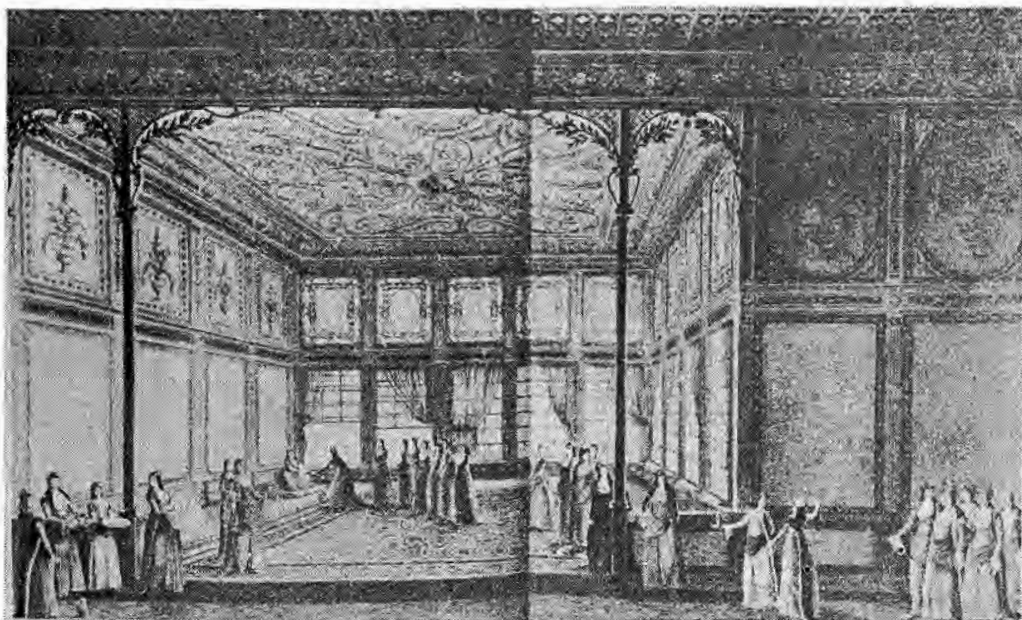
Kasnije turska kuća napušta, pod evropskim utjecajima, prvobitne elemente kompozicije: ogradu, vrt i paviljon, a usvaja zatvoren oblik evropske kuće, sa simetrično raspoređenim prozorima, komponiranim na izgled fasada.

Nema više vrtova sa česmama i bazenima, nema otvorenih predvorja sa mjestima za sjedenje, priroda se više ne uvlači u prostor i ne prepliće se više sa arhitekturom, zid je prestao biti elemenat kompozicije — ostaje samo još divhana, ali sada u obliku tzv. doksata (erkera) koji strši napolje iz zatvorene fasade.

Gradanske kuće (renesansa)

Svi navedeni primjeri odaju neku širinu života i gospodsko obilježje. No, svuda se turska kuća u tu širinu nije mogla razviti.

U tijesnim ulicama prijestonice i u gradovima provincije, gdje su živjeli ljudi u skućenim prilikama, tu je turska kuća poprimila prvobitne elemente, preobličila ih i sravnila sa životnim standardom.

Salon princeze Hadidže u Tofanu.

Iz vrta je tako nastalo malo dvorište zasađeno drvećem, u dvorište se otvaraju cijele prostorije ili pak strše male divhane, a u prilikama još skućenijim prenosi se ovaj život čak i na uličnu stranu.

Tako se na tim tijesnim područjima razvila iz tog intimnog druženja prirode sa arhitekturom vanredna plastika! I vještom oku nije teško razabrati iz tih tvorbi prvobitne izvore i elemente: zid — ogradu, vrt — avliju, i paviljon — divhanu. Primjera ima u izobilju svuda izobličjenih u svim mogućim varijacijama, od najskromnije pa do najraskošnije građanske kuće.

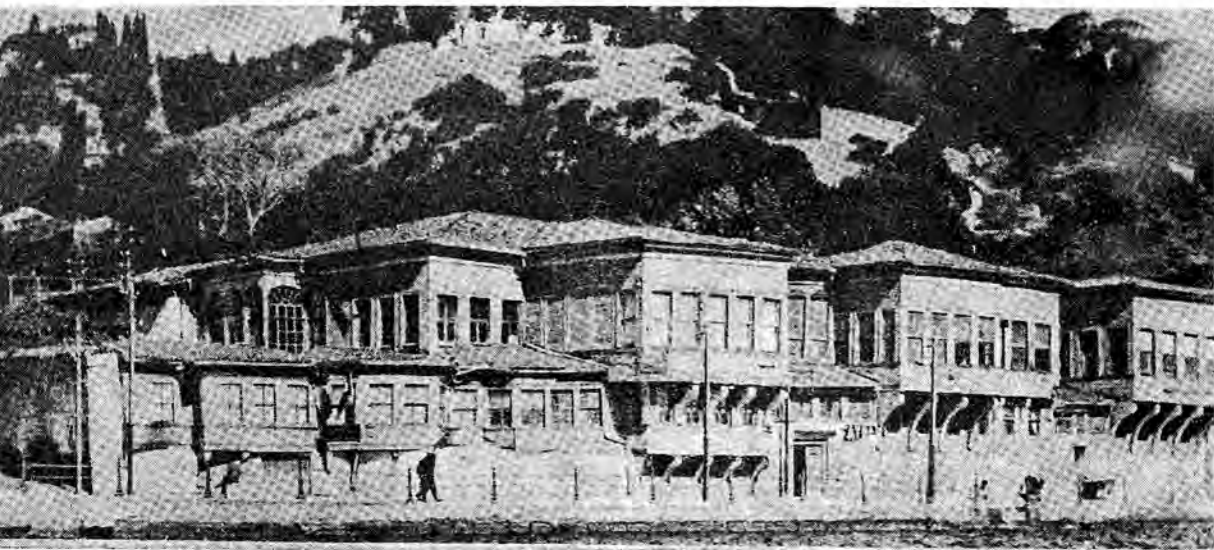
Izvori

Osnovna ideja turske kuće, tj. njen odnos prema prirodi, srodna je s idejom koja se javlja u arhitekturi svetišta istočne Azije. Tu je ova ideja uzdignuta do puke fantazije i iskristalizirana do savršenstva kome nema primjera.

Pa stoga dr Egli zaključuje da su ove tvorbe turskog porijekla, tj. prenesene možda vlašću turskih plemena iz Turkestana i unutarne Mongolije u ove krajeve. A svoju hipotezu još i podupire paralelom između tursko-kineskog i tursko-anatolskog urbanizma, koji pokazuje veliku srodnost u nekim bitnim detaljima — možda...

No, moje zanimanje za tursku kuću ima drugu osnovu. Upoznao sam je u muslimanskoj kući u Sarajevu, a iznenadila me čudnovata sličnost njezinih osnovnih težnji sa težnjama moderne arhitekture. Tako me svezao za nju dvostruki interes; prvi: ova je kuća i naša kuća, a drugi — ona sadrži neke iskušane ljepote, koje bih htio primijeniti i na našu modernu.

Više divhana se sastavlja u jedinstven, plastično oblikovan prostor.

Staro Sarajevo — vrtni grad

KULTURA TEFERIČA¹⁾

Odnos čovjeka prema prirodi

Zanimljivi su odnosi čovjeka prema prirodi u raznim kulturama. Kršćanstvo je u prva vremena odvrćalo čovjeka od tijela i prirode, dok ga je islamska nauka, naprotiv, opet vodila k njima.

Evropska srednjovjekovna kultura propovijeda asketizam i mortifikaciju tijela, ona odvrća čovjeka od svih zemaljskih užitaka i pogleda na materijalni svijet — sve samo radi duhovnog i nadzemaljskog života poslije smrti.

Islamska nauka je, naprotiv, prema tjelesnom kultu prijateljski raspoložena i određuje mu mjesto kao i antički svijet:

»Mens sana in corpore sano!«²⁾

U renesansi je evropski čovjek, a pod antičkim utjecajem, prvi put pokušao da mijenja svoj stav prema prirodi (renesansni vrtovi).

Kasnije, u 18. stoljeću, stvorio je Rousseau svojom izrekom: »Natrug prirodi!« pokret koji je uglavnom zahvatio samo dvorske krugove; kult prirode gajio se po salonima (engleski vrtovi).

Odlučan preokret nastupio je u Evropi tek sa industrijskom civilizacijom.

Civilizacija je doba velikih gradova. Što je grad veći, tim je manje zelenila u njemu. Tako dolazi, često, u evropskom velikom gradu na svakih 100 ljudi samo po jedno drvo! Ali čim je čovjek osjetio da je bez prirode osuđen na smrt, on je počeo bježati svakog slobodnog časa iz grada u prirodu. Tako su nastali engleski pic-nici i američanski weekendi — a u vezi s tim i kult tijela i prirode.

Turizam, skautizam, sport, sunčanje, kupanje itd. — to su u Evropi vrlo mlade pojave. Naši ih očevi još nijesu poznavali.

Teferić i engleski pic-nic, ili američanski weekend imaju nekih srodnosti, iako su produkti raznih kultura.

¹⁾ Članak objavljen u »Jugoslavenskom listu« od 8. jula 1939. g. sa podnaslovom »Osvrt na islamsku arhitekturu u Bosni«.

²⁾ Lat.: »Zdrav duh u zdravom tijelu«.

Već rano u proljeće vidimo, svake nedjelje, kako muslimani s kolima napuštaju Sarajevo i putuju sa čitavim porodicama preko Sarajevskog polja da teferiče uz svoje čardake na Ilidži.

Teferiči su skupovi porodica u prirodi. To su utvrđena gnijezda usred prirode, gdje se pjeva, igra, kupa, jede i pije kava. I dok se drugi guše u krčmama, dimu i smradu, dotle se tu provodi vrijeme u veselju, usred prirode.

Ali postoje ipak razlike između islamskog i civilizatornog puta u prirodu.

Dok je u Evropi kult prirode samo potreba koja ide za regeneracijom tijela, proizašla iz čisto racionalnih pobuda (sport, kultura tijela — nudizam), ili često samo jedan ljubavni izlet — dotle je on ovdje duboko fundiran u etičnoj strukturi društvenog života: jedan odraz islamskog shvaćanja porodičnog života.

Civilizacija glorifikuje sport na vodi, stvara sportske skupine, koje su afamilijarne — dok se tu, u islamskom svijetu, sve to zbiva u porodičnom krugu!

Teferič je, dakle, kult prirode u porodičnom krugu.

*

Ali se, na žalost, opaža da ovaj običaj živi u narodu samo još podsvijesno, pa da čak i izumire. Stoga je potrebno ukazati na njegove vrline, pa da opet uskrsne, da se i dalje svjesno kultiviše i da se privodi u moderan život.

Jer, zašto da sada napustimo ili sasvim zanemarimo jedan lijepi, zdravi, stari običaj, pa da onda mjesto teferiča, i to zaobilaznim putem, preuzmemo kasnije opet neki američki ili engleski surogat?

**Ne shvaćajući Bosnu,
Austrijanci su prihva-
tili dekorativan maurski
slog**

Ispod Bijele tabije

Odnos arhitekture prema prirodi (konstrukcija i dekor)

Stav kulture prema čovjeku u prirodi ima veliki utjecaj i na razvoj arhitekture.

Kršćanski srednji vijek se zatvara prema prirodi — rezultat: palazzo sa dvorištem ili tzv. Blockbau u urbanizmu ili — zatvorene fasade u arhitekturi.

Fasade su s početka strogo konstruktivne, onda dekorativne u renesansi i plastične u baroku — ali uvijek samo fasade.

Dok se na drugoj strani islamska arhitektura, u smislu svog stava prema prirodi, ne zatvara, već otvara, druži se i spaja s njom u prijatne cjeline — rezultat: paviljon u arhitekturi — paviljoni ili kuće usred vrtova (Garden city) u urbanizmu.

Princip vrtnog grada, za kojim čezne evropska civilizacija, ostvaren je već u Turskoj (Carigrad) ili kod nas: staro Sarajevo.

Ali ima tu nijansa.

Svi islamski narodi se nisu podjednako mogli predavati prirodi (klima, materijal):

drugačije pustinjski narodi (Arapi),

drugačije Osmanlije, koji su došli na Bospor sa Dalekog istoka.

Austrijancima je izgledala naša arhitektura, kad su došli u Bosnu, nova i egzotična, a pošto za produbljivanje i razumijevanje nije bilo vremena, oni su odmah prihvatili, u smislu svog dekorativnog uzgoja — najegzotičniji, dekorativan, maurski slog (Vijećnica).

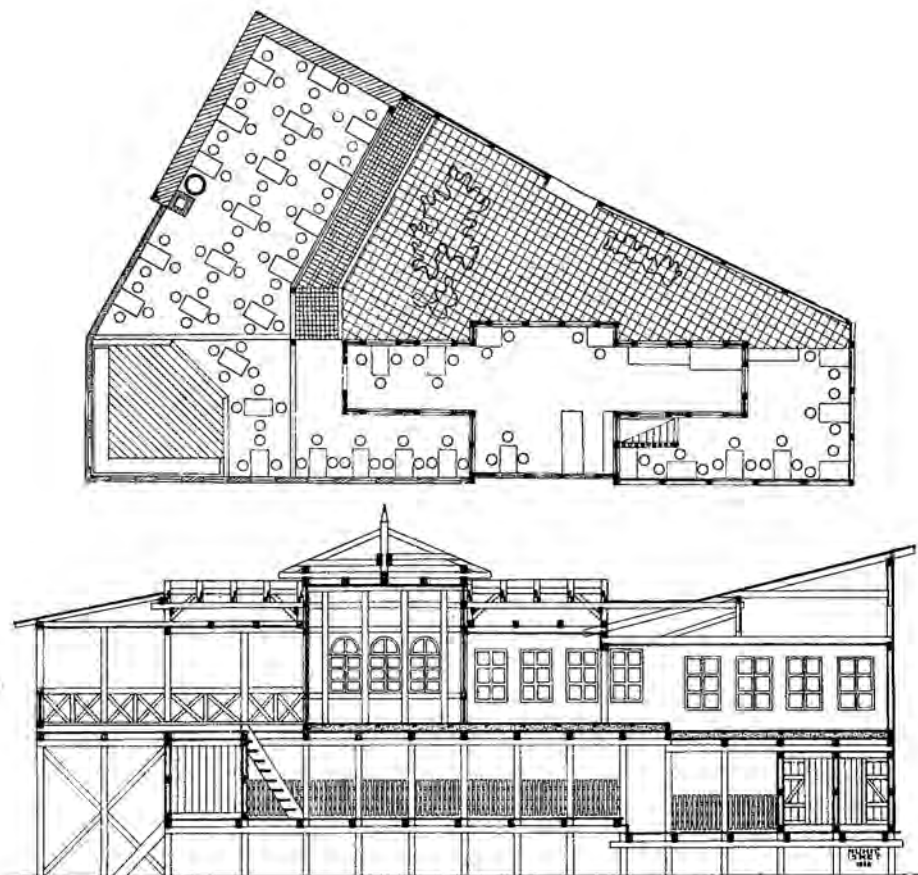
Ali kako svaka arhitektura ima svoje strogo konstruktivno, svoje dekorativno-renesansno i svoje plastično-barokno doba, tako ih ima i islamska, samo što se ona ne smjenjuju u islamskoj onako lijepo vremenski kao u Evropi, već nastaju u razna vremena, prema raznim značajevima naroda, koji su iz Azije provalili u islamski svijet i odavde širili islam dalje.

Tako je, na pr., kasna osmanlijska škola islamske arhitekture strogo konstruktivna i dijametralno suprotna mnogo mlađoj, dekorativnoj, maurskoj školi.

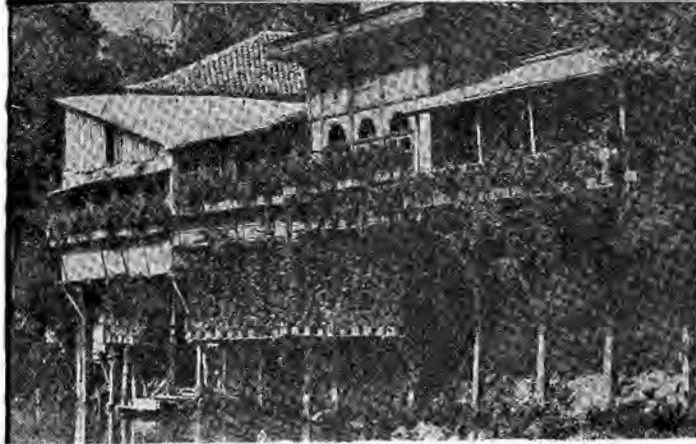
Poslovice veli:

»Osmanlija ne gradi gdje nema drveta!« čime označava ulogu koju zauzima priroda, posebno u osmanlijskoj arhitekturi.

Osmanlija umije kuću plasirati u prirodi, i to je velika umjetnost! On je stavlja ne samo po brežuljcima, na najljepša mjesta, usred vrtova, već i iznad same vode (kafana Bendbaša i Vrbanja), a konstrukcija mu pri tome dozvoljava da prostorije izbacuje čak i preko vode u vazduh, čime arhitektura prestaje biti racionalna i prelazi u područje fantazije. Bosanska arhitektura je samo neki lokalni ogranak islamske arhitekture, koja se u našim krajevima razvila pod utjecajem osmanlijske škole, a tipična za nju je gradnja drvetom — što proizlazi od bogatstva Bosne šumama. Drvo ima oblikovnih mogućnosti, kakvim raspolaže u moderno doba možda samo još beton (zgrada na stubovima).

Šabanova kahva na Bendbaši — plasman u dva nivo-a
(tlocrt i podužni presjek)

**Kafana na Bendbaši —
proizvod konstrukcije i
strukture**

Osmanlijska škola je, dakle, u nekom smislu sasvim suprotna dekorativnoj maurskoj, a bliska opet današnjoj modernoj arhitekturi po svojoj racionalnoj osnovi, po konstruktivnoj zamisli i po srodnosti materijala.

Austrijanci nisu prodrli u njezinu organsku stranu, već su ostali samo kod njezinog izgleda, i to samo zbog toga što im je to izgledalo egzotično i slikovito; a to je samo proizvod njezine konstrukcije ili kako bismo mogli to naučno nazvati: njezine strukture.

Iz ovoga se može vidjeti zašto se u zadnje vrijeme toliko bune naši arhitekti protiv pogrešnog shvaćanja domaće islamske arhitekture (fasada buduće stanične zgrade u Sarajevu)³⁾ i zašto nastupaju protiv takozvanih kolonijalnih stilova.

Odnos arhitekture prema čovjeku (mjerilo)

Predmet ne bih dovoljno iscrpio, a da ne progovorim još nešto o odnosu arhitekture prema čovjeku, odnosno o mjerilu u arhitekturi.

Ideal Starog vijeka je arhitektura koja djeluje na čovjeka svojom glomaznošću — često još i više glomaznošću, nego ljepotom.

Grci su prvi počeli graditi malene i lijepe stvari — ali bez obzira na veličinu čovjeka. Ako su htjeli graditi jedno svetište, uzmimo za jedan grad, koji je pet puta veći ili manji od drugog grada, tu su oni svuda primijenili isti tip građevine, koju su samo proporcionalno pet puta uvećali, odnosno umanjili, prema veličini grada.

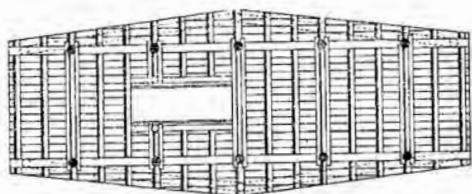
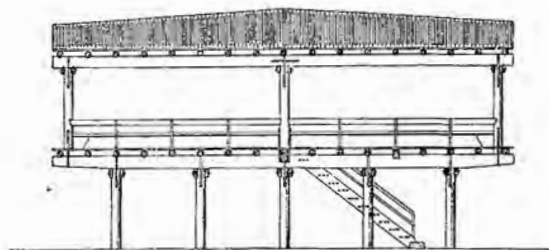
Slično postupa u Evropi srednji vijek i renesansa, tj. preporod antikle arhitekture.

Drugačije postupaju islamski arhitekti.

Arkade Alhambre, na pr, toliko su velike da može kroz njih lijepo da prolazi čovjek. Čovjek je ishodište, on daje mjerilo svima islamskim arhitekturama (mesure humaine). Alhambra zapravo nije velika, veliku nam je prikazuju tek odnosi njezinih elemenata prema čovjeku.

Tek u zadnje doba stupio je čovjek i u središte moderne evropske arhitekture. Razlozi toj pojavi leže u ekonomiji, pa i u socijalnoj orijentaciji našeg doba. Tu treba naglasiti i utjecaj jakih uzora iz svijeta islamske arhitekture.

³⁾ U vremenu između dva rata postojala je jaka tendencija da se Nova željeznička stanica u Sarajevu izgradi u stilu bivše Vijećnice i zgrade današnjeg Muzeja grada Sarajeva.

**Tlocrt i fasada kioska
za teferič.**

Kiosk za teferič

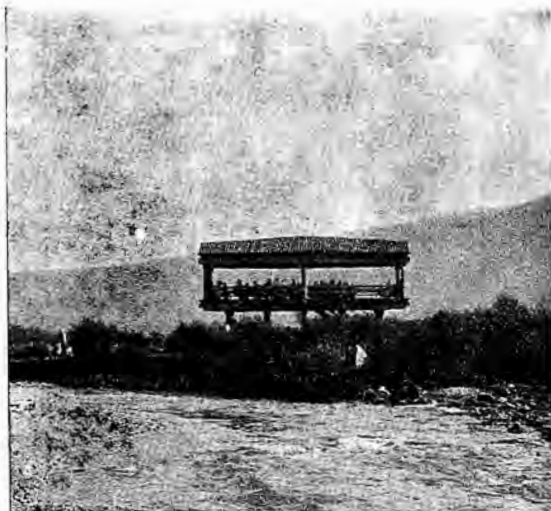
Uprava Banje Ilidže odlučila je da podigne, po nacrtima arh. Neidhardta, na kraju jednog ostrva, uz rijeku Željeznicu, iznad vode i prirode, jedan kiosk za teferič⁴⁾.

Uzor: Kiosk je zapravo turska riječ, a dolazi od persijskog keška. U Evropi nazivamo te vrste građevina hladnjacima ili paviljonima, što opet dolazi od latinske riječi: papilio = leptir!

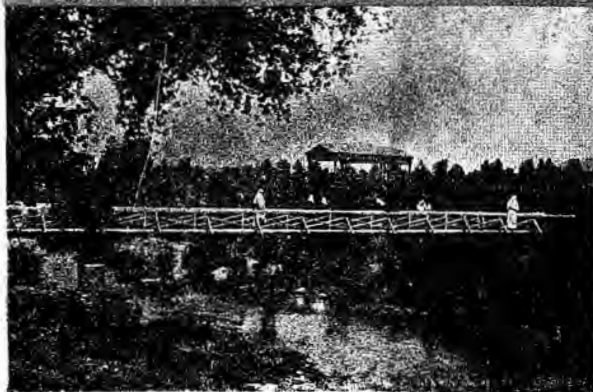
Kad čujem o kioscima, mislim na kraljevske kioske u Mezopotamiji i Perziji, smještene iznad voda u parkovima. Kiosci su proizašli,

⁴⁾ Ovaj kiosk od drveta je za vrijeme rata upropašten i porušen. U članku »Regulacija Ilidže« od arh. J. Neidharta, koji je arh. Grabrijan objavio u časopisu »Građevinski vjesnik«, god. VII. br. 8, od augusta 1938. data je slika ovog objekta, kao i nekih drugih objekata za razonođu, koji su na Ilidži postojali i koji su za vrijeme rata uništeni.

**Kiosk u pejzažu Ilidže, uz rijeku
Željeznicu**

Kiosk koji se s prirodom prepliće i dopunjava je

dakle, iz orijentalnog kulta prirode. Kiosk je zapravo objekt u prirodi, gdje se čovjek predaje prirodi — jedna otvorena zgrada koja se sa prirodom prepliće i dopunjava je, zgrada je ukrašava i ističe: istrgni je iz prirode, pa ona će manjkati na tom mjestu.

Svrha: Na spomenutom mjestu u Ilidži, gdje se teferiči, treba dati ljudima zaklon pred iznenadnim kišama. Kiosk je ovako zamišljen: Površina je jednim spratom podvostručena, čime se dobija u prizemlju i na spratu mjesta za 200—300 ljudi; osim toga u prizemlju je još i mala niša za kuhanje kafe.

Osnova: Duguljasti šesterokut je u sredini proširen da mogu ljudi, koji ulaze stepenicama na I sprat, cirkulirati i razdijeliti se po katu na sve strane. Na katu su klupe — poput palube na lađi, tu se može čovjek odmarati, razgledati i predavati se širokoj prirodi (bellevue). A sve se to nalazi u vazduhu, iznad vode, poput muslimanskih kuća i kafanica, koje su proizašle iz težnje za prostranim vidicima i zdravim stanovanjem.

Konstrukcija: Kiosk je na stubovima, pilotima — način koji slavi danas svoju renesansu u modernoj Evropi, zaštićen od poplava. I stupci kioska se, kao u turskoj i bosanskoj kući, ne podudaraju po etažama — tj. oni nisu jedan iznad drugog, već se slobodno izmiču, tako da je prostor u spratu nezavisan od uređaja prizemlja, pa izgleda silhueta objekta zbilja kao neki leptir ili još bolje aeroplan koji balansira iznad te prirode.

Mjerilo: Visina etaže u kiosku je bitno islamska i moderna, ne prelazi nigdje 2,10 m, sve je tu nadohvat čovječje ruke, i to daje prostori intimitet i čini objekat velikim i prostranim.

Dekor: Kiosk dekora nema. Dekor mu je njegova konstrukcija, ili kako smo to već jednom nazvali, njegova struktura, koja nije tu nigdje sakrivena, već je svuda čisto prikazana i neobično bogata u svom sastavu i ritmu; stupci, stepenice, makaze, podvlake, tavanjače i vezne grede, i rogovi, i čeremit — pa priroda i prostor: vazduh, zelenilo, voda i dim, i život koji se zbiva oko kioska — dakle, bosanski je i moderan!

Značenje: Kiosk je kruna i poenta svega što se oko njega zbiva, on kruži i veže sva porodična gnijezda, koja ispod njega teferiče, u jednu zajednicu i cjelinu. — Taj kiosk je produkt navedenih običaja i modernog duha — on je zapravo prvo moderno shvaćanje domaće muslimanske arhitekture!

Okolina: Dio ispod kioska bi trebalo još zazeleniti, gnijezda od vrba ostaju, jer tako odgovaraju samome teferiču; gnijezda bi trebalo

samo još utvrditi, tj. opremiti kolutima od sitne kaldrme za loženje vatre i kuhanje kafe. To je, zapravo, neka vrsta Pratera — ali Pratera sasvim drugačije sadržine!

I u taj svijet već prodire moderan život: sport, nogomet, konjići, vrtuljak i druge praterske atrakcije. Neka, neka živi Istok pored Zapada i neka se međusobno dopunjavaju — jer to i jest draž i poslanstvo Bosne, Sarajeva i Ilidže.

**Na »Ploči« — vanredna arhitektura,
neminovno osuđena na smrt...**

Iz čaršije (dječački crtež iz škole Z. Dideka)

ARHITEKTURA NADOHVAT ČOVJEČJE RUKE¹⁾

Pogledamo li Sarajevo s Trebevića, vidimo dvije formacije: istočni i zapadni grad — grad pored grada.

Istočni grad tvore kućice između vrtova, niske, ljupke, pitome kućice — monotoniju prekidaju amo-tamo kubeta i munare džamija, tj. jedna naslagana formacija poput škriljevca kamena. Sve je tu lijepo, homogeno držano zajedno: odraz jedne staložene kulture.

Odmah do tog grada nalazi se drugi, zapadni dio grada, koji je haotičan, fragmentaran, bez reda i mjerila, izuzev možda jedne trase i jedne dispozicije: keja i logora — tragova jedne početne civilizacije!

Ima u zapadnoj Evropi ljudi koji govore:

— Ako želite na Orijent, onda idite u Sarajevo! Sarajevo je grad koji nudi, pored sve draži Orijenta, još i evropski konfor!

— Šta je tu konfor, a šta čar Orijenta?

Indijci se uporno raspituju:

— Što su nam donijeli Englezi osim WC? Je li to konfor?

Ovdje privlači čovjeka sa Zapada fenomen koji nazivamo arhitekturom — ali arhitekture ima i na drugim mjestima. Gdje se, dakle, ova razlikuje od drugih?

— Ništa to nije, kažu domaći ljudi, sve je to rad samo dunderskih majstora, bez osobite spreme i kulture — odsjev možda nekog drugog kulturnog centra, daleko izvan tog grada — jedna provincijalna pojava, zanemarena danas i u derutnom stanju.

Ili možda: — Rušite čaršiju, jer je nezdrava, nehigijenska, nerenabilna, jer se ne može u njoj razviti promet, jer propada u njoj trgovina i obrt, jer su ljudi u njoj reumatični i jer joj svega nedostaje da bi mogla konkurisati uspješno modernom gradu!

I nije teško vidjeti u muslimanskim kvartovima vanrednu arhitekturu, koja je neminovno osuđena na smrt, uz to je i leglo prostitucije i tuberkuloze.

¹⁾ Članak je objavljen 1940. g. u »Novom beharu«, god. XIII, br. 2-3, pod naslovom »Arhitektura nadohvat čovječje ruke«, te preštampan i kao separat pod naslovom »Arhitektura nadohvat ruke«.

Ili možda: Rušite čaršiju jer je nezdrava, nehigijenska...

Ali ipak — svi navedeni prigovori ne mogu oduzeti draži stvarima koje djeluju osvježujuće na čovjeka sa Zapada, i nije moguće to zaniijekati — htio ili ne htio!

Ove stvari imaju kvalitet kojim Evropa oskudijeva. Ispred njih se odjednom osjeti barbarom taj superiorni čovjek sa Zapada, koji dolazi ovamo kao u koloniju.

Pored tog starog grada ima tu, naime, još i jedan moderni grad: slab odsjev toga što nalazimo svuda u Evropi: grad konfora, grad krajnjega rentabiliteta i eksploatacije, grad uskih ulica, visokih kuća i smrdljivih dvorišta — grad bez srca i mjerila.

U isto vrijeme niču, na periferiji tog grada, kao gljive iz zemlje, kućice siromašnih ljudi — kućice čovječjeg mjerila, na jedinstvenim položajima u prirodi i s takvim pogledima, da im čovjek prosto zavidi.

Dakle, pored haotičnog grada još živi tu, negdje, smisao za ljepotu i osjećaj za mjerilo! I srce mi naginje u taj drugi, istočni dio grada, i želio bih mu otkriti tajnu!

Šta je, dakle, tu ono što privlači, usprkos neriješenog prometa, nehigijene i neekonomije? Pokušaću to danas nazvati i izraziti: arhitekturom nadohvat čovječje ruke.

O raznim mjerilima

Egipatska arhitektura je monumentalna, od nje potječu i sve ostale, evropske arhitekture. Monumentalnom je čini njezina težnja za glomaznošću. Ova je težnja značajna za sve arhitekture starog vijeka poslije egipatske.

Semitske arhitekture prednje Azije hoće da su glomazne, često još i više glomazne negoli lijepe.

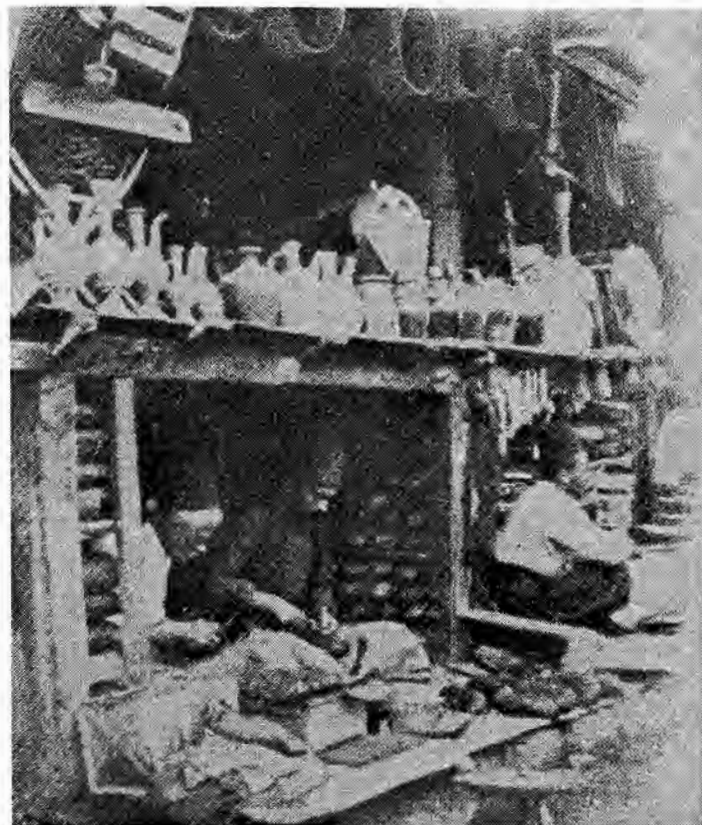
Ovakva je tendencija u arhitekturi sve do Grka.

Grci su prekinuli s tom megalomanijom u arhitekturi i proizveli time pravu revoluciju u shvatanju monumentalnosti.

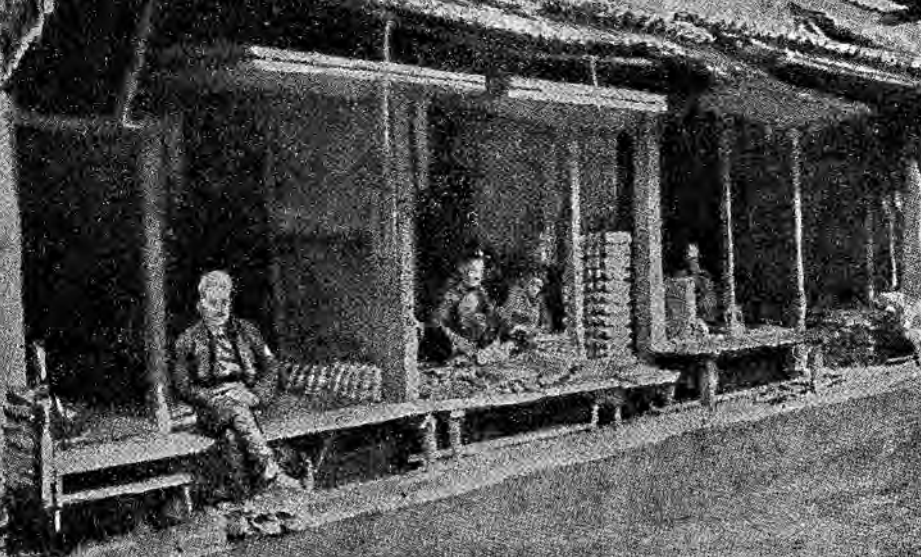
Malen narod, od sto država i plemena, nije mogao graditi veliko, ali se nije mogao odreći ni težnji za ljepotom, pa je počeo graditi malene i lijepe stvari. Ljepota grčke arhitekture ne leži toliko u njezinoj veličini, koliko u proporciji. Grci su izmislili arhitektonski organizam, kod koga proizlazi članak iz članka i gdje su svi članci u međusobnom skladu i stvaraju cjeline, koje pobuđuju u nama osjećaj harmonije.

Grčka su svetišta malena prema starim, maloazijskim monumen-
tima — ona, — po prvi put u historiji, ne utiču svojom glomaznošću, već sazvučjem proporcija.

I Grci su taj jedan tip svetišta usvojili i stalno ga dopunjavali usavršavali i primjenjivali ga svuda. Ako su htjeli graditi svetište u jednom malom gradu, oni su taj tip srazmjerno umanjili, a ako bi gradili svetište za veći grad, oni bi taj isti tip zgrade povećali, prema veličini grada.

**Pokušaću to nazvati:
arhitekturom nadohvat
čovječe ruke.**

Struktura éepenaka u porušenom dijelu »Trgovki« u staroj sarajevskoj éaršiji

Konsekvencije tog postupka vrlo su dalekosežne.

Mi, na pr., projektujemo danas vrata toliko velika da može prolaziti kroz njih éovjek, dok Grci svojim postupkom nisu priznavali ovu dimenzionalnu zavisnost između éovjeka i vrata, već su je tražili u samom organizmu zgrade, tj. svetištu. A jedno ovakvo mjerilo, koje potječe od samog objekta, nazvaću »objektivnim mjerilom«.

Standardizovanjem, pak, jednog te istog, određenog tipa građevine, Grci su stalnim naporima postigli ljepotu kojoj se mi još i danas divimo i uvijek je priznajemo kad nazivamo njihovu arhitekturu klasičnom, tj. uzornom.

Renesansa je uskrснуće klasične arhitekture među zapadnoevropskim narodima i vrhunac, možda, evropske arhitekture uopće. Ona je preuzela gréko shvatanje mjerila, tj. mjerila koje proizlazi iz samog organizma ili ljepote u samom sebi dovršenog organizma.

U renesansi može da bude prostorija 3, 4, 5 i 10 puta viša od éovjeka, a jedino s obzirom na proporciju same prostorije.

Crkva Sv. Petra u Rimu, na pr., ne izgleda nam velika kad joj pristupimo. Sve je tu lijepo u međusobnom skladu. U momentu tek kad vidimo kako puzi éovjek, poput mušice, po nekom vijencu crkve ili kad zapazimo da se misa ili propovijed ne éuju od oltara do oltara, — osjetimo istom koliko je glomazna.

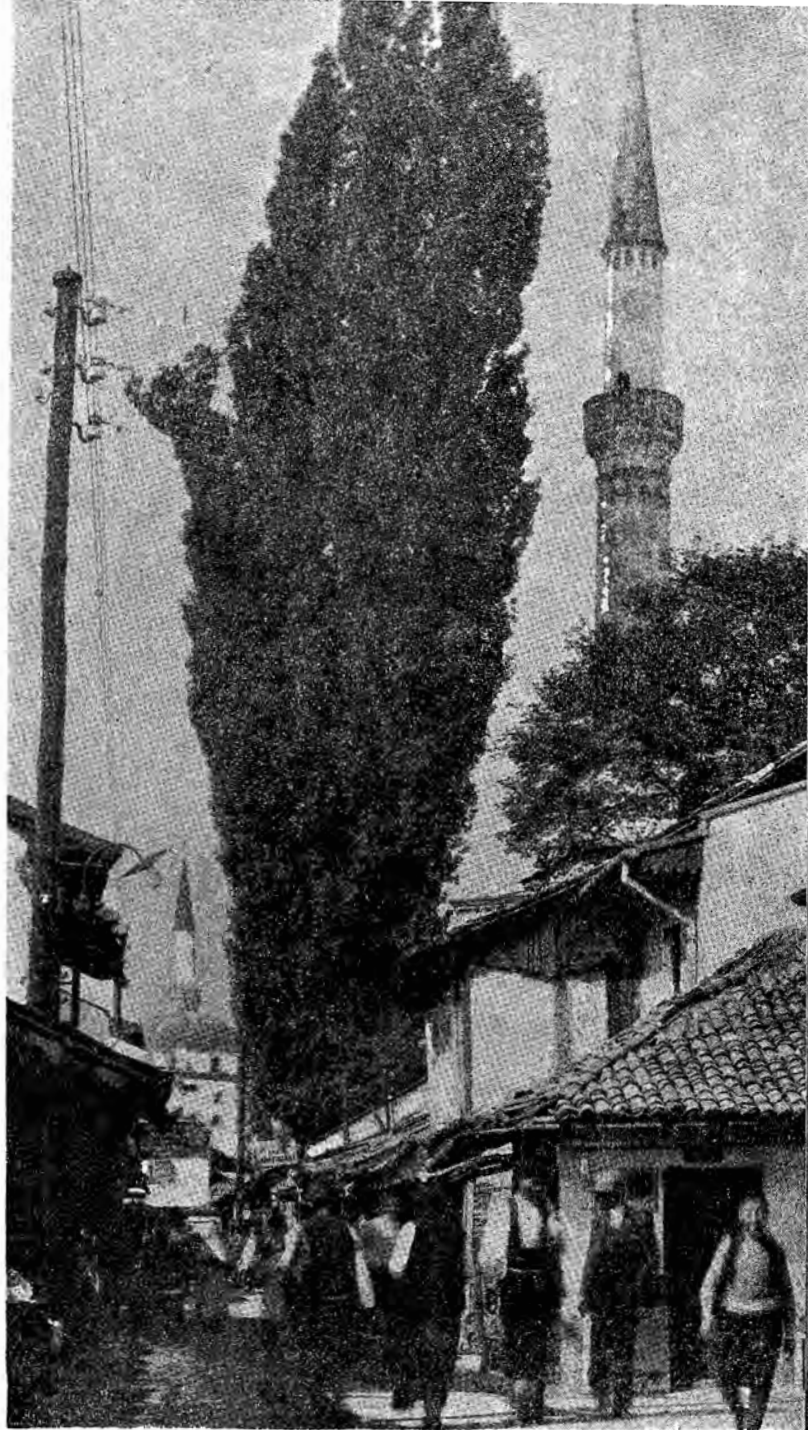
Interesuje nas još kako je u tom pogledu naše današnje osjeéanje.

Današnje je doba socijalno, u središtu današnjeg doba nastupa, dakle, društvo ili élan njegov, tj. éovjek. Centralni je problem savremene arhitekture éovjekov stan. Da bi se mogao pružiti stan svakom

Jedna od starih sarajevskih pekara — svedena na minimum éovječjeg mjerila

Bravadžiluk — distance
u tim ulicama su tako
malene

čovjeku, treba ga približiti njegovom životnom standardu, treba ga, dakle, umanjiti, svesti ga na minimum čovjekovog mjerila.

Predratna vila, tj. kuća bogataševa, težila je za tim da bude kao mala renesansna palača. Poslije rata sve se to mijenja, pa su se počele

Stari Sarajevo — kućice
čovječjeg mjerila, na
jedinstvenim položajima
u prirodi i s takvim
pogledima.

čak i kuće bogataša oslanjati na iskustvo onih radničkih kuća koje su počeli graditi krajem prošlog stoljeća neki engleski tvorničari svojim radnicima, i koje su se razlikovale od palača time što su tražile, a da bi bile što jeftinije — čovječje mjerilo u arhitekturi. I ova je težnja preobrazila u velikoj mjeri i svu ostalu arhitekturu, i na taj je način postao čovjek mjerilo savremene arhitekture. Ali, usprkos svega toga, u krvi su nam još uvijek renesansna mjerila i uzori! Nećemo renesanse, tražimo druga mjerila — pa nam ispadne, kao kod modernih malih kuća u svim evropskim predgrađima, niti su visoke, niti ležeće i nikako ne sjede u prirodi — kaotične su i divlje, i naša duša im se opire.

O monumentalnim stvarima

Lekcija iz čaršije: Čaršija, tj. orijentalno trgovačko jezgro ili evropski city, dio je grada s gustom mrežom uskih ulica između bezbroj

malih i niskih dućana. Svi su ovi dućančići bez izloga ili prednjeg zida — otvoreni, i prostor ulice prelazi na taj način sa svake strane u dućane, pa čovjek prolazi kroz prostorije nanizane duž ulica, u svakom tom prostoru sjedi čovjek, zaposlen radom i u poslovnoj brizi. Prostorija je upravo toliko velika, da mu treba samo ispružiti ruku, pa da je kod svog alata, kese i artikala, koji su raspoređeni u toj prostoriji sve naokolo. To je, dakle, fabrika, prodaja i ekspozicija — sve ujedno.

I distance su u tim ulicama tako malene, i pod za toliko uzdignut iznad ulice, i strop za toliko spušten, da dolazi ovaj čitav život u horizont i vidni čunj čovjeka koji tuda prolazi (u Bezistanu čak je i pod spušten ispod nivoa ulice da bi se arhitektura ulaza približila čovjeku). Sve se to tu odvija pred čovjekom kao na filmskoj vrpici i animira ga da kupuje. Treba samo korak ili dva da rukom dohvati do krova i

Kazandžiluk — i radionice, i prodavnice, i izložbe, sve zajedno

artikla u dućanu, jer svi se ovi radovi: cizeliran i tučen rad, tkanine i vezovi, pa orijentalni slatkiši itd. moraju »vidjeti«. Treba ih vidjeti samo jednom u kakvom modernom dućanu — u orijentalnim bazarima možda u Splitu, Zagrebu ili Ljubljani, i uvjeriti se da se polovina sve te draži izgubila na putu.

Čaršija je, dakle, jedan nizak, horizontalno razvijen city od 100 ulica i 1000 dućančića, koji su ujedno i radionice, i prodavnice, i izložbe, sve zajedno.

Pa ako postoji jedan vertikalni city koji je proizašao iz američkih prilika i koji je smješten u neboderima, na odstojanju 200 m velikom — kakvo zamišlja Le Corbusier — onda postoji jedan drugi horizontalni city gdje je sve nadohvat ruke i koji je proizašao iz naših prilika.

I otuda samo korak još do ozdravljenja sarajevskog citya u Titovoj ulici. Ova ulica nema pravih transverzalnih komunikacija u pravcu prema Miljacki. Sprovedemo li u tom pravcu, a u prizemlju blokova kuća, 100 pasaža i prolaza sa 10.000 bazara, radionica, magazina — to je možemo spasiti starim iskustvom za moderni svijet.

— **Ograde s prozorima:** Na drugim mjestima su opet niske ograde, između ulica i džamija, a ispred dvorišta i groblja. U tim niskim ogradama su isječeni ležeći duguljasti prozori u horizontu čovjeka, koji tuda prolazi. Ti prozori su zamreženi, i kao da su zastrti nekim koprenama da bi nam dočarali pomične slike svijeta iza tih ograda.

To su uokvirene žive slike, obješene duž ulica u čovječjoj visini, a ispred džamija i groblja, uvijek nove, nikada stalne i svaki put druge.

Kakva je to umjetnost koja umije dočarati od tih nekoliko elemenata pozadi ograda toliko i dovesti ih čovjeku direktno na oko?

Što je tu sve prikazano od tog malenog groblja, koje je svega možda nekoliko kvadratnih metara veliko!

Zamreženi prozori, žive slike obješene duž ulica, uvijek nove

**Žene u kupovini (dječji
crtež iz škole Z. Di-
deka)**

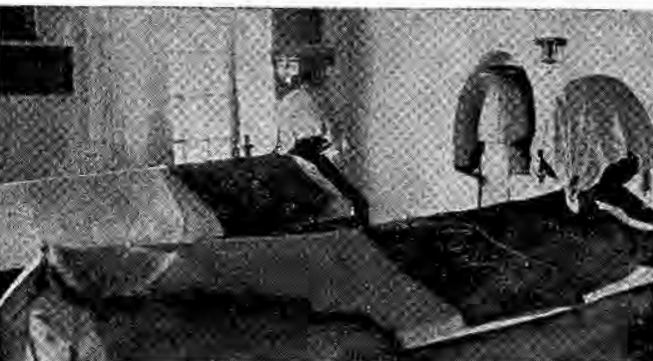
To su iluzije, vješto izabrane i prikazane kroz taj niski duguljasti otvor čovječjeg mjerila!

— **Komorice za prekid utiska:** Koliko je ta umjetnost priređivanja svjesna — najbolje se možemo uvjeriti ako napuštamo ulicu i ulazimo u taj svijet iza ograda. Skoro redovno nastupa na tom prelazu neki pret-prostor (ispred Bašçaršijske džamije, Medrese i kafane Aeroplana) sveden na čovječji minimum, gdje možemo izbrisati utisak iz ulice, sabrati se i pripremiti, pa onda opet svježe pristupiti novoj slici na dvorištu: šadrvan u horizontu, pa turbeta i arkade predvorja pozadi i kupolice iznad svega, i kupola, i munara, i jablan!

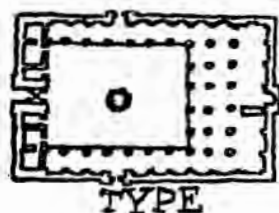
Kakva je to briga oko tog priređivanja i kako odlično mjesto zauzima u tom aranžmanu čovjek!

— **Turbeta (grobnice):** Ali treba govoriti konkretnije, i najbolje je ako pristupimo odmah donjoj granici.

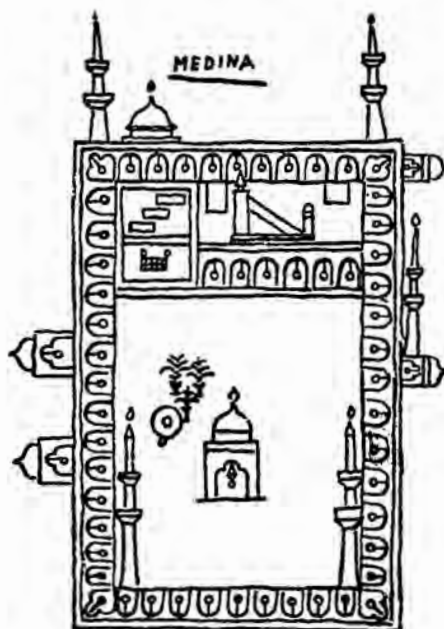
Musliman živi u prostorijski čučajući, tj. 45 cm ispod evropskog nivoa. Ovaj čovjek je vezan za pod kao zapadnjak za visinu radnog stola — nešto se možda u tome u zadnje vrijeme i izmijenilo s modernim kaučima, koji su zapravo orijentalnog izvora. A situacija ostaje još i dalje ista u džamiji, pa i u crkvi. Stav čovjeka u prostorijski utječe i na njezino oblikovanje, tj. i na određivanje njezine visine: Strop muslimanske prostorije biće, dakle, niži od evropske, tj. bliži horizontu, a time prelazi on i više u našu svijest. Visina evropske prostorije je uvijek prilično velika, pa prema tome, tako rekući, neutralna.

**Ponutrica starog Tur-
beta — lekcija o relativ-
nosti visine**

Arapske džamije su bazilikalnog tipa; sarajevske zauzimaju mjesto između bizantijske centralne zgrade i srednjovjekovne srpske zadužbine.

Kad zapadnoevropski čovjek pristupa turbetu, ne snalazi se odmah. Sve je tu nešto nisko! Vrlo polako razabire taj »čovjek od radnog stola« smisao toga što se ovdje dešava.

Niska vrata, taman toliko visoka, da može unići čovjek sagnutom glavom u prostoriju. Prozori su tako rekavši bez parapeta i sve ostalo nisko — svedeno na horizont, koji treba tu tek tražiti — na visinu čovjeka koji čuči kad se tu moli i s obzirom na čovjeka ispod tog sarkofaga. Iznad svega — kupola. Kupola je element koji se diže s jedne strane iznad ruke, pa da se s druge strane opet vrati ruci.

Sva ta prostorna drama, koja se tu odigrava ispod našeg horizonta, ostavlja nam jednu novu lekciju o relativnosti visine, o primjeni treće dimenzije u kompoziciji — pa otuda samo korak dalje, do novih mogućnosti: plastičnog oblikovanja prostorijske.

— **Džamije:** Kupolaste džamije, kakvih nalazimo svuda u Sarajevu, zapravo su rimskog, odnosno bizantijskog izvora. Na njima je još klasična monumentalnost. Arapi ovakvih svetišta nisu poznavali, njihove su džamije bazilikalnog tipa: arkadni hodnici (brodovi), pokriveni krovovima, slično shedu. Nas interesuje šta su od tog klasičnog uzora napravili Turci, odnosno kako su oni unijeli u arhitekturu čovječje mjerilo.

Srednjovjekovne srpske zadužbine također su bizantijskog izvora. Sve nam one izgledaju na slici velike, pa nas uvijek iznenađuju kad ih vidimo u prirodi: gotovo da nemaju prostora, dok je Aja Sofija sam prostor, i nikakva vanjština. Kuda se gubi, dakle, taj prostor rimske, odnosno bizantijske centralne zgrade?

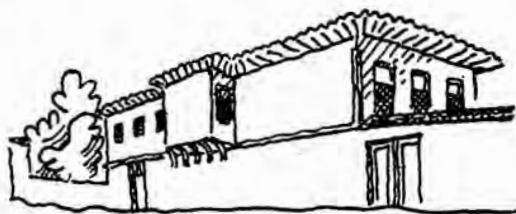
Begova džamija.

Turske džamije nisu velike. Ako ih usporedimo s katoličkim bazilikama, one su čak i malene zgrade, ali su velikog izgleda. Džamije zauzimaju, dakle, mjesto između bizantijske centralne zgrade i srednjovjekovne srpske zadužbine.

Pogledajmo, na pr., Ali-pašinu džamiju u Sarajevu! Htio bih znati koji čovjek bi umio prenijeti ovaj kubus u modernu, a da uspije pri tom zadržati njegovu monumentalnost, koja je u Ali-pašinoj džamiji uspostavljena s nekoliko oskudnih elemenata: arkada, kupola i munara! Džamija iznutra niti je malena niti velika, čist geometrijski prostor, kubus s prelazom u kalotu, možda malo prazan za evropsko shvaćanje, s nišom i ulazom u osovini i slobodno u prostor smještenom propovjedaonicom sprijeda i nekom ogradom 45 cm ispod evropskog standarda otraga, pa ipak, kakav izgled, usprkos sve strogosti i suzdržljivosti!

Pristupimo sada Begovoj džamiji! Glomaznog je izgleda kao da kraljuje nad čitavom čaršijom, ali, mi je takvu vidimo iz okoline, nadohvat ruke: iz uskih uličica, s krovovima odmah iznad glave, pa za stepen dalje iza njih, iz bazilikalnih osvjetljenja raznih bazara, magazina i hanova, pa dalje, za etažu više su kupolice; kupola, munara i jablani!

Majstorsko je ovo grupisanje masa od čovjeka do munare — redukcija svega na čovječje mjerilo i stvaranje jedne iluzije o veličini i

Gore: prostorni odnosi
vezani za čovjeka

Lijevo: Motiv iz čaršije
(dječji crtež iz škole Z.
Dideka)

monumentalnosti, koja se tako razlikuje od glomazne — egipatske, kao i od objektivne — klasične. Kako je ova monumentalnost različita, lako se uvjeriti, kad hoćemo, na pr., smjestiti sliku u kakvu renesansnu dvoranu. Sliku treba ukomponovati u organizam, uskladiti je, sliti je s dvoranom u jednu cjelinu, to jest u organizam. Polazište svega pri tom postupku je, dakle, dvorana, dok je polazište islamskih građevina čovjek; za nj su vezani svi ti odnosi.

Grci su svojim harmoničnim organizmima razbili po prvi put u historiji maloazijsku megalomaniju u arhitekturi i ostavili ljepotu arhitekture u malome — dok je ovdje jedna druga umjetnost, koja umije male stvari prikazati velikim, — a pošto polazi ona od čovjeka, tj. od subjekta, to ću je nazvati subjektivnom, za razliku od klasične — objektivne.

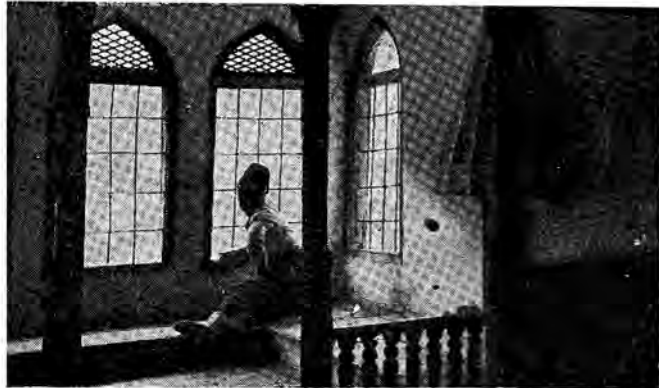
— **Munare:** Čovjek sa Zapada se nekako ne snalazi ispred sarajevske Sahat-kule, koja je, tako reći, bez volumena — u tome joj sličje još daleko značajniji visinski objekti islamske arhitekture, a to su munare.

Munara je kompozicija sastavljena od čistih geometrijskih tijela: prizme, valjka, okrugle galerije i završetka u obliku čunja: jedno okruglo stepenište, upravo toliko široko da se može popeti čovjek do vrata, koja su isto tako toliko velika da se može prolaziti kroz njih na galeriju (šeref), odakle mujezin navještava molitvu. Ova mala vrata žive kao oko u glavi te kompozicije čistih geometrijskih tijela. Vrata, ona dva zelena vijenca ispod galerije i krova i onih pet jabuka na alemu, kojim se munara završava prema nebu — to su jedini subjektivni elementi u toj kompoziciji. Na evropskog čovjeka, koji je opterećen barokom, djeluje munara direktno rasterećujući. Ali ima ljudi koji odbijaju ovu tvorbu, označujući je pustinjskom, — dok ja, međutim, ne mogu zamisliti ništa ljepše od tog preplitanja čistih arhitektonskih, skoro geometrijskih tvorevina s tom bujnom planinskom prirodom.

Postoje dvije arhitekture u pogledu njihovih visinskih tendencija: jedna je vertikalna i teži prema nebu, to je gotika; a druga je horizontalna i vezana je za čovjeka. Vertikalnu arhitekturu karakterišu stmi

Stepenovanje masa

Čist, jasan prostor, a
jedino pokušstvo je
sećija

krovovi i tornjevi, horizontalnu-kupole i plosnati krovovi; munare su pored tih kupola, gotovo kao tijela bez mase — zašiljeni tanki valjci bez volumena, to su samo cezure koje prekidaju i oživljavaju horizontalnu monotoniju, slične kontrapunktima u nekoj jednoličnoj melodiji!

O prolaznim stvarima

— **Aktuelna i prošla stanja:** Kabine Pullmanovih kola, prostorije aviona, brodova i tramvaja — sve su to tvorbe moderne civilizacije, koje su prve počele tražiti čovječje mjerilo u stvarima; — da se ne vežu za mrtve terete, one su tražile čovječji minimum!

Mislim na veličinu hodnika ispred kupea, na kuhinje i nužnike u restaurant-vagonima, na salone u avionima itd. itd.

Sve je to upravo toliko da se može čovjek ispružiti i prolaziti.

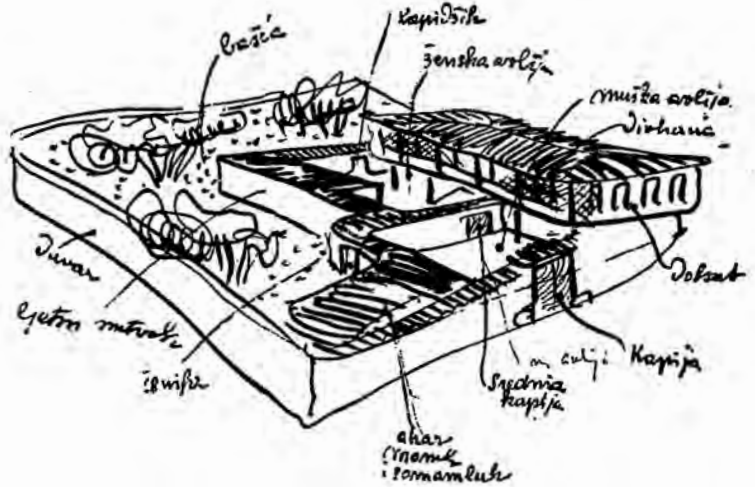
Najprije nailazimo na ove pojave u mašinskom svijetu, a tek nakon toga prelazi ovaj proces u modernu arhitekturu.

Nekada, u duhu renesanse, ljudi su tražili da bude prostorija 3 do 5 puta viša od čovjeka, a svoj zahtjev motivirali su time da bi čovjek mogao da »diše«. Pri tome, međutim, nisu mislili na čovjeka, već na njegovu naviku na renesanski prostor. Radi površine renesansne prostorije oni su tražili srazmjerno visoki prostor — ishodište, dakle, renesansnih prostorija je proporcija, a ne čovjek.

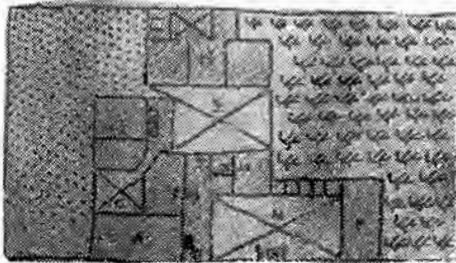
Danas određuju higijenski propisi čak i minimalnu visinu prostorije, a prelaze pri tome šutke njezinu površinu!

Šabanova kahva na
Bendbaši — sve je up-
ravo toliko da se čov-
jek može ispružiti i
prolaziti

Kako su drugačije muslimanske kuće:
 Prostorna kompozicija Đerzelezove kuće (J. N.)

Tlocrtna dispozicija Svrzine kuće
 muški i ženski dio

- ZŽ — zimska ženska kuća
- Z — ženska avlija
- ZM — zimska muška kuća
- G — gospodarska avlija
- PŽ — prizemna ženska kuća
- PM — prizemna muška kuća
- A — ahara (staja)

Današnji naši propisi rasiplju se između Pullmana i renesanse — visinu naglašuju, a prelaze pri tome šutke suptilnija prostorna pitanja. Današnja prostorija je upravo toliko visoka koliko to traže propisi, a velika toliko da je možemo svu zatrpiti pokuštvom iz renesansnih palača. Prostora nema u tim prostorijama.

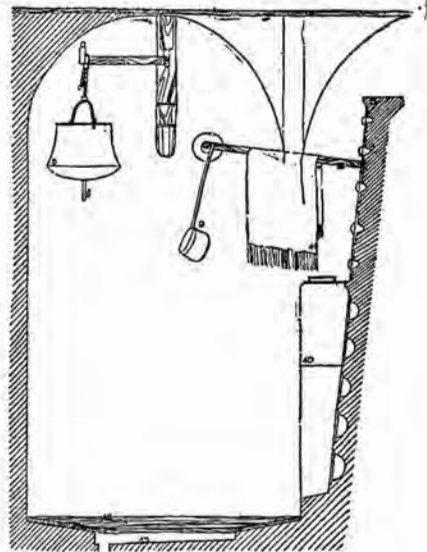
Ekonomija traži da štedimo na temeljima i zidamo kuću uvis, a pri tome zaboravljamo da je treba oblikovati — pa nam onda izgledaju ove kuće kao neki kokošinjci: niti su visoke niti leže, niti su malene niti velike — bez svakog su izraza, produkt od stotinu nekih obzira, bez sintetične, oblikovne snage!

Kako su drugačije bosanske muslimanske kuće! I koliko imaju one dodirnih tačaka sa modernom. Služe isključivo samo jednoj porodici, slobodno stoje usred vrtova. San moderne arhitekture — vrtni grad — u starom Sarajevu je već davno ostvaren!

Čitav grad, ispod nas...

Banjica u muslimanskoj kući

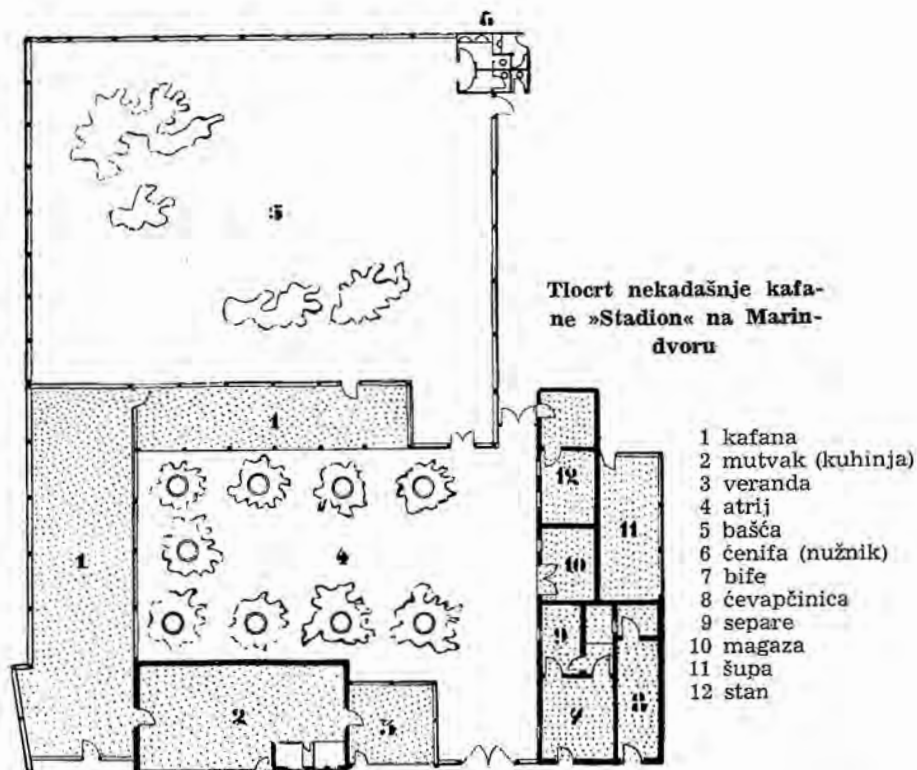
Pa i jedna i druga arhitektura polaze od čovjeka — samo što ga je bosanska već i našla u stvarima, dok ga moderna tek traži.

Visina muslimanske prostorije manja je od propisanog, aktuelnog minimuma: drveni joj je strop nadohvat ruke, a površina joj je samo za toliko veća koliko nam je uspelo kod moderne ekonomije uštedjeti na visini.

Ali dok je moderna sva zatrpana renesansnim pokućstvom, pa, prema tome, prostora uopće nema, to je u muslimanske jedino pokućstvo nizak istup ispod prozora i sve naokolo; to je sećija, a ona je i divan, i krevet, i klupa, i sto, i sve zajedno. Ostaje, dakle, samo još ormar — a ormari su joj svi ugrađeni u zidove, i eto rezultata: čist, jasan, prostran prostor — usprkos visine ispod aktuelnog minimuma!²⁾

— A higijena? — Još i kakva higijena! Jer dok smo mi toliko zabrinuti oko ekonomije, da stanujemo čak i u zemlji — tu stanuje Musliman samo na spratu, a na zemlji su mu samo staje i podrumi.

²⁾ Skoro istovremeno u časopisu »Tehničar«, za oktobar-novembar 1940. g., Grabrijan objavljuje članak »Avantura pokućstva«, priređeno po Loosu i Le Corbusieru. Iako tamo nijednom riječju ne spominje muslimansku kuću, on tim člankom potvrđuje de facto pozitivne vrijednosti njenih starih enterijera i njihovu srodnost sa progresivnim shvatanjima.

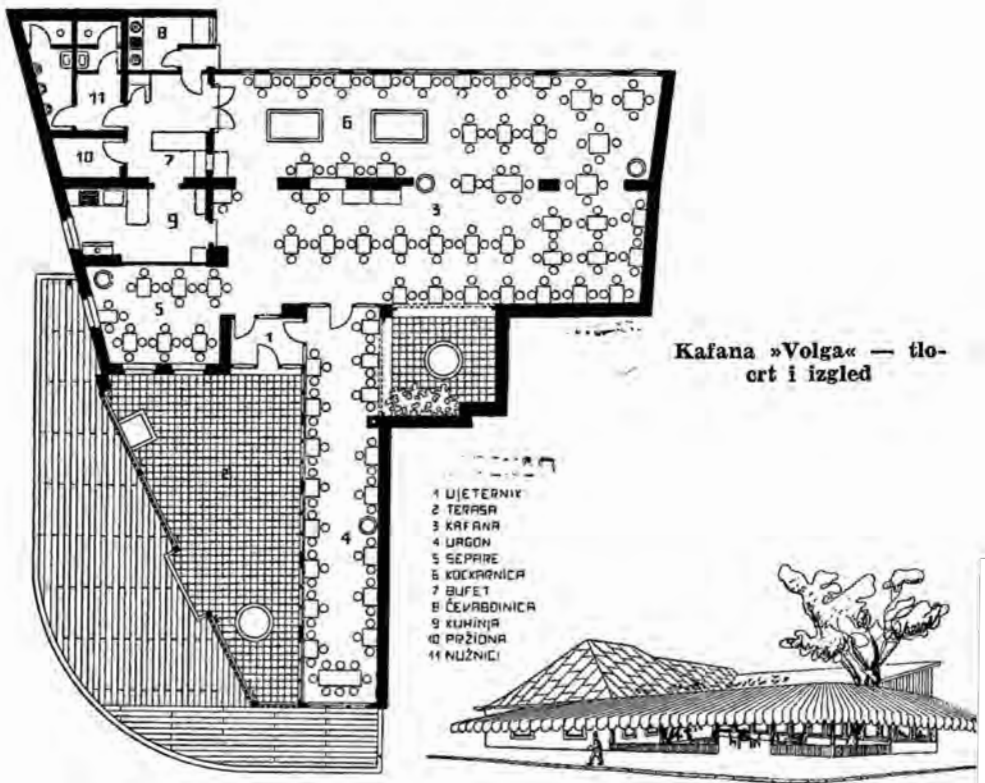
Muslimanska stambena prostorija nastupa između neba i zemlje, bar joj je jedan zid sav raspušten u prozore usred vrtova i na položajima u prirodi kakvu možemo samo zamisliti!

A pošto se razvija muslimanska kuća samo u širinu, to je ona niska, ležeća i pitoma; to je jedna sinteza od sto raznih momenata, usklađena u arhitekturu sa čovjekom u središtu svega!

Vjerovatno da je mjerilo ove kuće proizašlo iz životnih prilika i da ono ima svoje izvore u šatoru: Arapi, prvi nosioci ove kulture, bili su nomadi koji su morali svesti veličinu svog šatora na čovječji minimum, ako nisu htjeli da se ometaju u pokretanju. Od tog nomada je postao kasnije sjedilac, a od šatora-kuća, koja je u toj metamorfozi zadržala jednu konstantu, a to je čovječje mjerilo.

Muslimanske kuće su nam suviše zatvorene, a da bismo mogli na njima pasti svoje oči i stvarati neke zaključke. Do njih treba doći i indirektnim putem, tj. preko muslimanskih javnih zgrada: hanova i kafana.

— **Kahveodžak Morića hana:** Čovjek tu sjedi na sećiji, koja se proteže duž zidova. Pod je malo ispod horizonta i pokriven ćilimima, strop od drveta je malo iznad horizonta. Pokuštva nigdje, osim samo možda u ćošku sa strane ulaza, gdje je slobodno u prostor smještena mala kafanica. Između stropa i poda je čist prostor. Mala visina prostorije čini je još prostranijom, pa bijeli zidovi i prozori — sve nadohvat ruke.

Kafana »Volga« — flo-
ort i izgled

Jedan je zid sav raspušten u prozore,³⁾ sa sećije ispred njih treba čovjek samo da ispruži ruku, pa da otvori čekmu (pomični prozorčić) — i u produženju prostora mu je slika u svijet — živa slika ograničena okvirom čovječjeg mjerila i svedena čovjeku na horizont i u vidni čunj.

— **Kafanice:** dispozicija, materijal, konstrukcija, prostor, položaj u prirodi! U baščama, na vodi, na brdu i u vazduhu, i kako je sve to u odnosu s čovjekom! Sve se to razlikuje od evropskih kafana.

Dispozicija: aglomeracija najčešće drvenih zgrada oko kakve stare jezgre od masivnog zida, ali raspoređena s neobičnim osjećajem za prostor i prirodu, za pogled. Sve je to onda izvana povezano skupa nekom ogradom, prekrićem od plahte (kafana »Volga«) ili trijemom nadohvat ruke.

Trijem ispred kafane Stadion⁴⁾ uopće zaslužuje malo više pažnje! Visok je upravo toliko da dominira u njemu čovjek, širok kao hodnici u Pullmanovim vagonima — ali ipak, koliko složniji u cijelosti: ispred njega je, naime, stajalište tramvaja, a kakva je disonanca kad posmat-

³⁾ Uporedi članak »Za horizontalni, a protiv vertikalnog prozora«, priređen po Le Corbusieru, objavljen u »Tehničaru«, januara 1940. g.

⁴⁾ Kafana Stadion nalazila se približno na mjestu gdje se danas Bulevar Borisa Kidriča odvaja od Ulice vojvode Putnika. Pored ove, sljedeće kafane privlačile su naročito Grabrijanovu pažnju: Vrbanja, Volga, Šadrvan, Šabanova kahva na Bendbaši i Aeroplan. Sve su porušene, i osim kafane na Jekovcu, o kojoj također govori u ovom članku nijedna od njih nije nadživjela Grabrijana.

ramo jednu tvorbu s drugom! Koliko su divlji ovi visoki pokretni sanduci pored tog pitomog trijema!

Konstrukcija zgrade je najčešće od nekoliko drvenih stubaca, najmanjeg profila (kafana »Šadrvan«, »Vrbanja«) i odmah iznad njih krov od ljepenke ili lima, koji se uvija poput šatorskog krila.

Prostorije same ne prelaze nigdje visinu preko 2,50 m plafon je obložen drvetom, i čovjek samo da ispruži ruku, pa je do plafona. A drvo je loš vodič topline, i kao takvo toplo i blisko čovječijem tijelu, pa prema tome i prostorija topla, domaća, intimna.

Gusti redovi stolova i stolica umanjuju visinu prostorije još i za daljnjih 78 cm, i na taj način su srazmjerno malene prostorije postale širokog i prostranog izgleda.

A i sami su stolovi jedinstvenih izmjera između Pullmanovih preklopnih ploča i renesansnih radnih stolova — veličine i oblika kakvog u Evropi nema, i koji umiju čisto približiti čovjeka čovjeku.

Drugog pokućstva nema — osim možda u masivnom dijelu zgrade ili u nekom ćošku ili usred same prostorije: mala kuhinja, s ekspozicijom šoljica, fildžana i džezvi, neobično malenih, koje se sjaje kao da su sve od zlata.

Čovjeku sa Zapada koji je naučio na dimenzije radnog stola i na šoljice od 1/4 l, s početka je sve to nešto neznatno, maleno, ali ga je skoro stid njegova starog inventara, kad se jednom navikao na sve to.

I ostalo sve; samo čist, mnogolik prostor, koji je samo prividno zatvoren svuda naokolo staklenom pregradom tako da može prodirati pogled iz tog prostora i kroz tkivo pritaka u bašču i na ulicu (kafana Stadion): deset i sto različitih pogleda — treba samo obrtati glavu u tom malom, prostranom prostoru (kafana »Volga«) — i često uopće teško utvrditi granicu između prostora i prirode (Stadion). Ljeti se, naime, ove staklene pregrade uklone, pa se prostorija proširi u prirodu i priroda uvlači u prostorije. I sva se ova prostorna drama dešava (u okviru čovječjeg mje-

Kafana »Jekovac« —
današnje stanje

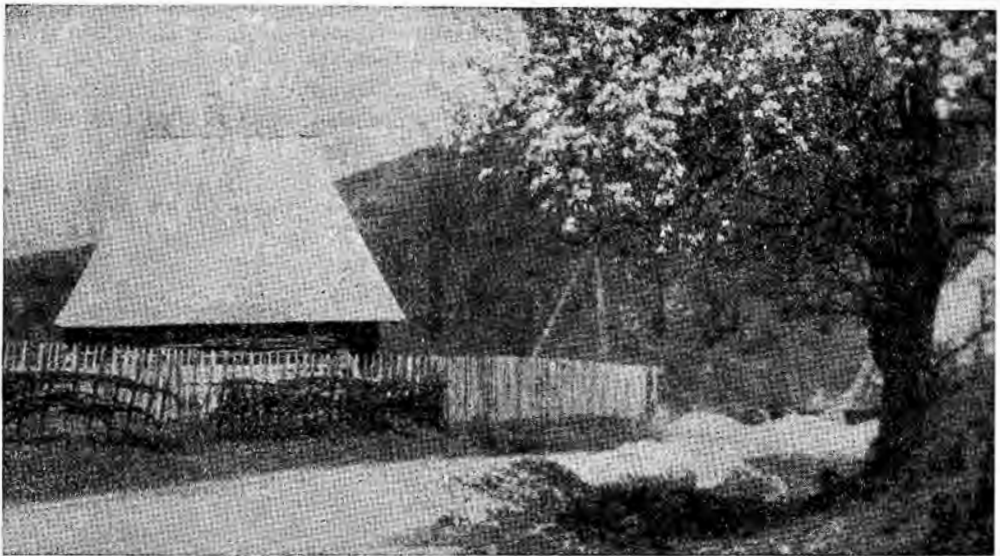
mila), između stola i stropa, nadohvat ruke i u horizontu i vidnom čunju čovjeka, koji tu »merači« — pa je na taj način čak i ulica, i bašča, i priroda poprimila čovječije mjerilo.

Ove su prostorije kao arkade Alhambre, koje ožive tek s čovjekom. Fotografije nam ih najčešće prikazuju bez čovjeka, pa je onda utoliko veće naše iznenađenje, ako ih vidimo jednom i uaturi. Odakle ova diferencija između slike i stvarnosti? Grčki hram, pa i Crkvu Sv. Petra u Rimu, lako je zamišljati bez čovjeka — a nikako ove tvorbe, čije je središte i ishodište čovjek!

Spomenute kafane su zadnji primjeri, jer ovakvih više neće biti kad ove propadnu. Moderni propisi traže ove vrste lokala 4 m visoke (radi higijene), s masivnim stropovima (radi požara) i s obimnim zidovima 38 cm debljine (radi mraza) — a time smo ih lišili svega što u njih privlači!

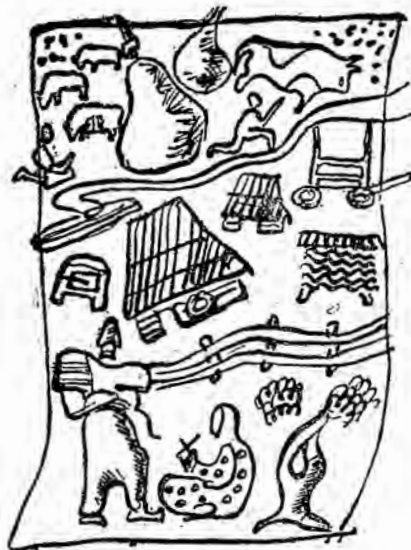
I dok mi je još razumljivo kako je moguće približiti čovjeka i ulicu i dvorište — to mi je prosto neshvatljivo kako je moguće, na pr., u kafani na Jekovcu ili iznad tvrđave približiti čovjeku svu prirodu, jedan čitav grad ispod nas, i kako je moguće pobuditi taj osjećaj, kao da mi je sve pri ruci i da mi je treba samo ispružiti, pa da se mogu kao dijete igrati i premještati ove kućice po obližnjim brdima?

Možda leži to u velikoj vještini plasiranja, a vjerovatno i u samim kućicama, koje su sve tako srodnog mi mjerila i čine sve skupa tako homogene cjeline, da su otpale sve distance između njih i nas.

Seoska kuća s visokim krovom od šindre

ARHITEKTONSKI UDIO NA IZLOŽBI »BOSANSKO SELO«¹⁾

Uz sliku: »Bosansko selo« zapanjuje svojom primitivnom ljepotom: ljupko je i pitomo, kao ćilim, na kome su razasute dječje igračke (J. N.).

Uvod

Bosansko selo nam je dalo dvije tvorbe: bosansku kuću i bosanski ćilim. Bosanska kuća je kubična. Bosanski ćilim je geometrijski ornament: ozbiljan, otmen u bojama — bez francuske koketerije — tugaljiv kao što je ovaj pejzaž, i klima, i borba sa prirodom i šestomjesečnom zimom.

Jedino umjetnost lebdi iznad tog ponora, neoskvrnuta, svojim dubokim čovjekoljubljem, svojom prekrasnom arhitekturom i svojim pjesmama — ona daje dokaz na pravo svog opstanka.

Bitne osobine naše seoske arhitekture

Između mnogobrojnih ogranaka vode, korita i puteva slobodno su smještene Vodenice (mlinovi) na Plivi — (sličje ćelijama u organskom tkivu), od kojih vode arterije i vene: — **biološka osnova**.

Vodenice sa koritima su na stubovima, tj. pilotima, da bi dobile što jače mlazove vode na lopatice kotača, koje pokreću mlinsko kamenje: **sinteza likovnosti i utilitarnosti**.

Sve je tu od domaće građe, kao prema onom Tesenovom načelu:

»U jelovu šumu,

Jelovu kuću,

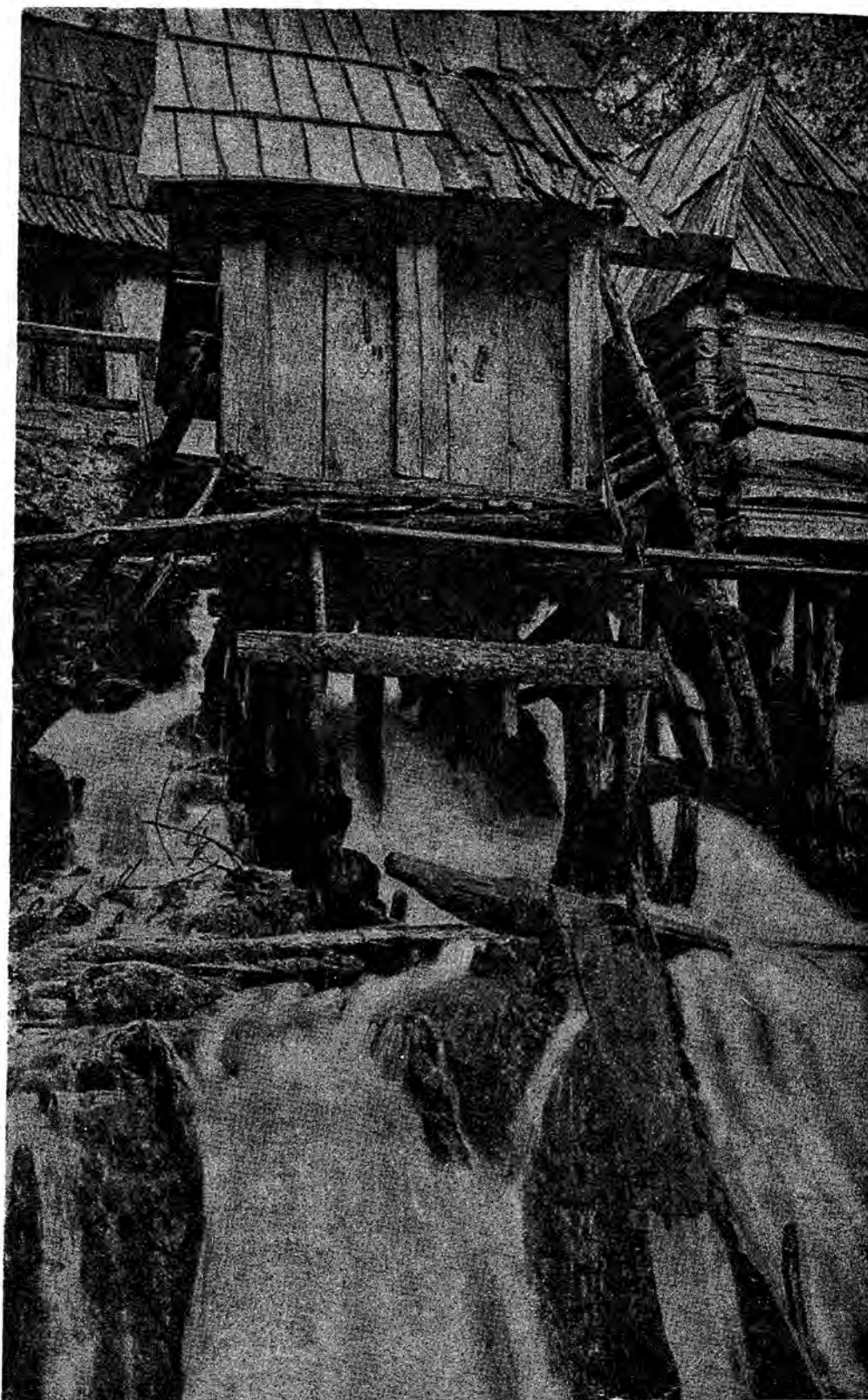
Od jelove građe!«

I sva je ta građa prirodno upotrijebljena: šindra i balvani, piloti i lopatice, pa mlinsko kamenje — **strukturalna arhitektura**.

Repeticija uvijek jednih te istih kubičnih kućica koje variraju samo u međusobnom položaju i odaju rijedak, ozbiljan — **monumentalan** — dojam.

Ne mari, ako je sve to tu nisko — **arhitektura nadohvat ruke** — naprotiv, baš u tome je velika vještina.

¹⁾ Članak objavljen u »Jugoslavenskom listu« od 27. oktobra 1940, povodom izložbe sekcije Sarajevske filharmonije »Collegium artisticum«.

Vodenice
na Plivi

Jedinstven grafički
motiv

I sva je ta geometrija vanredno smještena u prirodu, na vodu, između kamenja i zelenila, između dolina i brda: **l'architecture paysagère**.

Pa zamislimo k tome još i život: preko tih puteva, između mlazova vode — čovjeka, koji se penje po ljestvama do predkućja, a ispred klopotajućih mlinova, pa krave, koje se tu hlade ljeti u žuborećoj vodi, tj. **jedinstven grafički motiv!**

Paralele

Seljak gleda svakodnevno izlaz i zalaz sunca — taj fenomen prvog reda, koji građanin jedva primjećuje iz svoje mračne ulice.

Gradski čovjek pravi velike **prozore** da dobije što više jadne gradske prirode — seljak živi čitav dan u **prirodi**, i kada dolazi kući, on se ograđuje od prirode — prozori njegove kuće su maleni.

Gradski čovjek unosi s **umjetnošću** prirodu u svoj dom — dok je seljak crpi na samome izvoru.

Gradski čovjek je prema seljaku kao vještačka biologija prema prirodnoj — sve **elementarne** vrijednosti dolaze iz sela u grad.

Seljak je neovisan, on **gradi** elementima koje dobije neposredno iz zemlje — gradski čovjek je ovisan, on gradi **industrijskim** tvorevina.

Gradski čovjek je **specijalista** — seljak je primitivno sveznajući, on sve sam izrađuje: od kuće, pluga pa do lijesa.

Gradski čovjek je **progresivan** — seljak je konzervativan.

Gradski čovjek radi više **spiritualno** — seljak više fizički.

Grad prema selu je duh prema materiji. I **duh** je onaj koji vodi i upravlja — ali duh prepušten samom sebi je labilan i nestalan — **bez materije ne može**.

Moramo pripaziti da ne gubimo vezu sa zemljom, iz koje crpimo sve snage!

Arhitektura strmih drvenih krovova
s periferije Sarajeva

Serdžada

Bitne osobine naše gradske arhitekture

Gradska pojava, paralelna vodenicama na Plivi je kafana na Bendbaši.²⁾ Kafana je na stubovima, tj. preostatak sojenica iz doba kad su sve kuće na Miljacki bile još na stubovima. Esnafi, čiji je rad bio prljav, morali su, iz praktičnih razloga, na vodu. Međutim, ovdje se ne radi o nekoj arhitektonsko-utilitarnoj koncepciji, već o jednoj čisto poetskoj sadržini: zgrada je na stubovima iznad vode, odmiče se od vode da bismo vidjeli vodu.

Sva je njezina konstrukcija lagana, članjenje iznad članjenja, kao da je od samih šibica. Na gori Atos ima ovakvih konstrukcija: divlja pećina, pa onda odjednom redosljed drvenih stupića: skelasta konstrukcija.

²⁾ Kafana na Bendbaši — Šabanova kahva — nalazila se uzvodno od Tekije, a prije drvenog mosta, koji je vodio za Babića bašču. Srušena je za vrijeme drugog svjetskog rata, dok su most i Tekija uklonjeni prilikom izgradnje vještačkog jezera na Bendbaši.

Fasada Bendbaše utječe u toj prirodi skoro više dekorativno negoli plastično — kao neka Picassova slika; u skelastoj konstrukciji razabiremo razne konstruktivne i arhitektonske elemente, pored punih geometrijskih površina. Sva se ta **arhitektura zasniva na kontrastima** punog prema praznom.

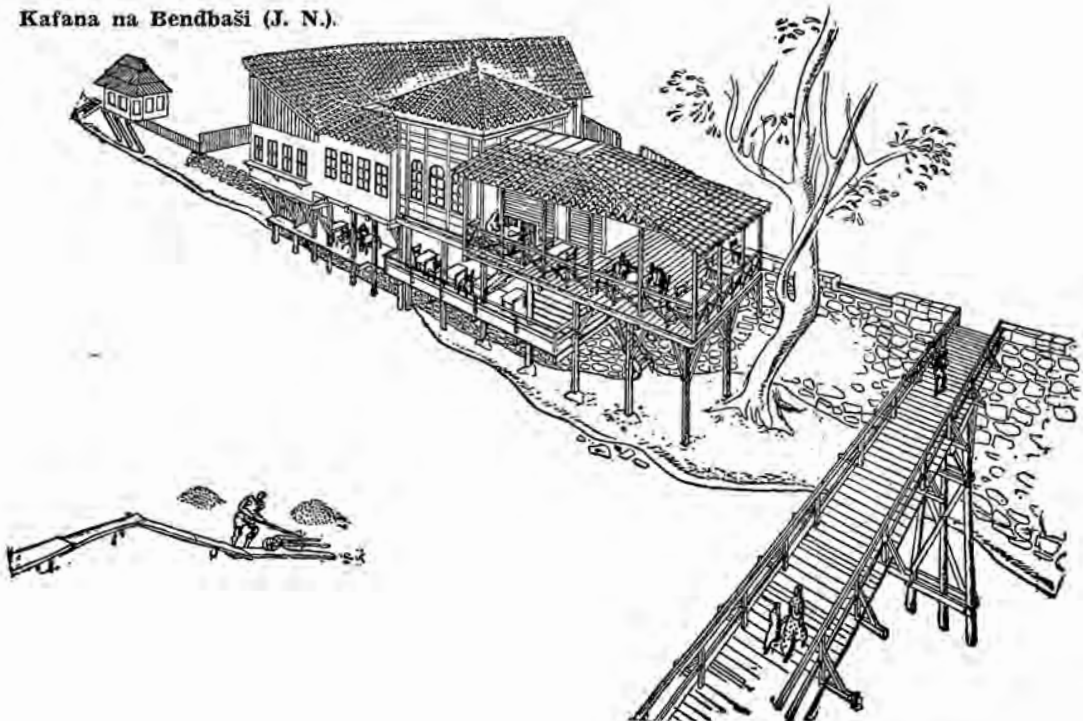
Sam smještaj kafane — na vodi, između jablana i vrba, pored drvenog mosta, duž Miljacke, sa pećinom i cestom pozadi — govori o jednoj bujnoj romantičnoj prirodi i jednoj **vještini placementa par excellence!**

Kako su različite od ovih u tom pogledu evropske kafane, koje su takođe proizašle iz Orijenta. (Prva kafana u Beču, koja je uopće prva u Evropi, nastupa po carigradskom uzoru tek sredinom 18. stolj.) Naše kafanice su **vrtni paviljoni**, ukomponirani u prirodu, sa prekrasnim pogledima — dok su one na zapadu većinom ugrađeni prostori u visokim kućama, bez prirode, bez vegetacije, bez vode, bez ičega što bi nas moglo privlačiti.

Arhitektura naših kafana je proizvoljna, nazvaću je **aglomeracijom**, za razliku od komponovane arhitekture. Naše se kafane neprekidno dograđuju, prema raspoloživom prostoru i sredstvima, prema potrebi i novom domišljanju — ali uvijek sa velikom suptilnošću i oblikovno vrlo svjesno: **gradnja u stalnom porastu** — das wachsende Haus.

Usprkos tome što su pojedini detalji kafane na Bendbaši iskvareni raznim dogradnjama, pa iako je Gramer, gradnjom srednjeg dijela, uveo u aglomeraciju osovину sa primjesom baroka — prvobitnu koncepciju nije mogao niko uništiti — svi su joj se morali prilagoditi.

Kafana na Bendbaši (J. N.).

I ljudima, koji tu »merače« sva je ta **arhitektura nadohvat ruke** — nijedna prostorija ne prelazi tu visinu od 2,20 m., i usprkos tome, kakvo prostorno bogatstvo! Sve je tu plastično i prozirno: sto raznih pogleda u prostore i prirodu! Ljeti se staklena pregrada u bašči uopće ukloni — onda prelazi priroda u prostor i obrnuto: kuća, koja se pretvara — **elastična kuća.**³⁾

I dok mi u modernoj forsiramo plastične elemente, ovdje je sve to prirodno, samoniklo, spontano. Koliko god bile ove građnje dotrajale — njihova je arhitektonska vrijednost velika! Koliko god bile one jednostavne, toliko su one i **oblikovno bogate**. Pored njih ostaju sve evropske kafane, sa svim svojim svemogućim luksuzom i konforom — oblikovno siromašne.

Danas je sve to u derutnom stanju.

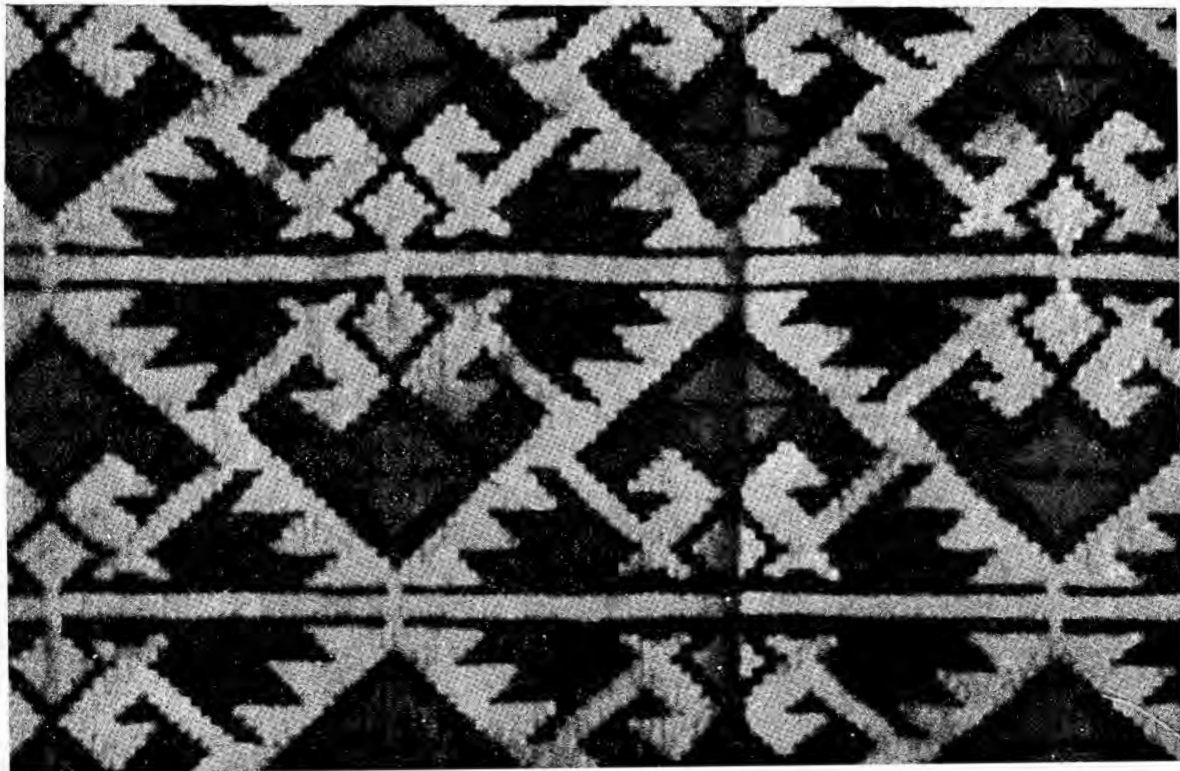
Zašto ih ne poprave?

Trebalo bi sve te stvari koje su od vrijednosti popisati, restaurirati i sačuvati.

One bi morale da postanu neiscrpan izvor novih pobuda našoj savremenoj likovnoj umjetnosti. Sve moguće uplive zapažamo u našim modernim gradovima, samo vrlo rijetko vidimo da neko traži svoj vlastiti izraz. Prošla izložba je izgleda, jedna od tih rijetkih pojava, koja nam krči put do sebe.

³⁾ Istovremeno priredio članak A. Loosa: »Elastična kuća«, štampan u časopisu »Tehničar«, Bgd, 1940. mart, br. 6

Bosanski ćilim je geometrijski ornamenat, ozbiljan, otmjen, tugaljiv...

PREGLED STARE SARAJEVSKE ARHITEKTURE¹⁾

TIJELO (I.)

Šeher Sarajevo, to su kulise valovitih brda, sa naslagom kuća pridu poput naslaga škrljevca.

Kuće: plosnate piramide iznad piramida, ćeramidni krovovi na kockastim tijelima, rasijani po brdskim predjelima — tj. **kubična arhitektura**. Pored nje: kupola do kupole u nizinskim predjelima — Begova džamija, Gazi Husrev-begova medresa, Brusa-bezistan i Hamam iza Katedrale, tu i tamo isprekidane mineratima — tj. **kupolasta arhitektura**.

U renesansnom gradu svi su odnosi perspektivni — pa otuda koridor-ulice i proza. U Sarajevu, naprotiv, sve nam se prikazuje ortogonalno. Do početka evropske civilizacije Sarajevo gotovo nije poznavalo perspektive. Sve neki kratki prostorni sokaci sa doksatima, dakle, plastika i poezija.

Kocka do kocke — doksati, koji se jedan drugome izmiču u prostornom odnosu i sa pravom na vidike (PNV). Elementarni se oblici odražavaju jasno, određeno i prijatno. Staro Sarajevo je grad kristalno čistih geometrijskih tjelesa: kubusa, prizama, piramida, kalota, valjaka i čunjeva.

»Gotika nije upotrebljavala kugle, valjke i čunjeve; njezin prostor je više kompleksan, tj. geometrija višeg reda, pa zato katedrale i nisu tako lijepe«, veli Le Corbusier.

Tendencija

Niz niskih kuća na kraju naglašen minaretom (iza Vijećnice), niz kuća sa tornjem Saborne crkve, ili oniske kuće pokraj visokih jablanova, to je uobičajena pojava u sarajevskoj arhitekturi: pozicija uz opoziciju, horizontala pokraj vertikale.

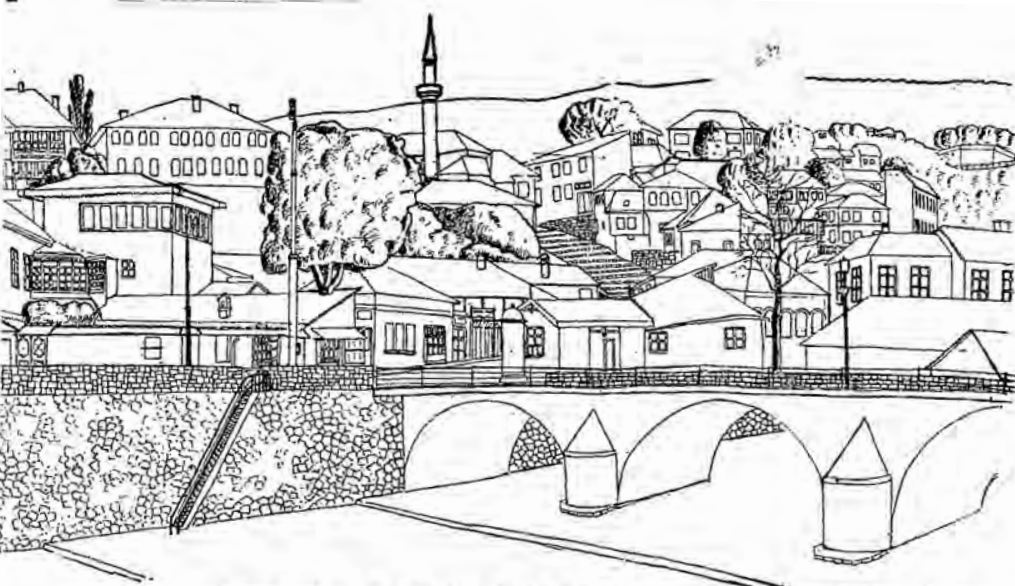
»Sve elementarno osjećanje moguće je svesti na dva smjera: na vertikalu, koju određuje zakon sile teže, i na horizontalu, koja uspostavlja ravnotežu« (Le Corbusier).

Za Sarajevo, međutim, vertikala nije tako značajna. Minareti i jablanovi, tanki, vitki i okretni, to su samo poente i cezure, koje prekidaju i time oživljavaju monotoniju jednog izrazito horizontalnog grada.

¹⁾ Štampano u časopisu »Tehnički vjesnik«, Zagreb 1942, br. 7—9 u okviru cjeline pod naslovom »Sarajevo i njegovi trabanti«.

Staru sarajevsku arhitekturu možemo podijeliti na kubičnu (mahale) i kupolastu (čaršija).

Nadmlini — niz niskih kuća na kraju naglašen minaretom (J. N.).

Trijem ispred kavanice Stadion i At-mejdan medrese jeste horizontalna arhitektura nadohvat ruke.

Bašçaršija je horizontalni bazar, gdje je sve pri ruci.

Prijelaz od niskih dućančića preko bazilikalnih krovova hanova do kupola je opet blaga i harmonična piramidalna arhitektura — za razliku od gradova sa isprekidanim silhuetama.

I tako je u svemu, kako u cijelosti, tako i u pojedinostima, kako u gradu, tako i na selu.

Bosanska seoska kuća je niska, horizontalna i piramidalna tvorba, sastavljena od prizme i piramide, dakle od kristalno čistih tjelesa, koja su sa sviju strana lijepo završena, tj. helenizam, za razliku od gotike i nordijske seoske kuće, koja je vertikalna, površinska, zabatna, usmjerena prema ulici.

Konstrukcija

Staru sarajevsku arhitekturu možemo, dakle, podijeliti: na kubičnu i kupolastu.

Svod sa potpornicima je kupolasta arhitektura, dok je kubična neki masivni drveni strop koji leži na masivnom podnožju i drvenim stupcima. — Potpornici ili stupci tvore masivni skelet zgrade.

Razlika između gotske i orijentalne svodne konstrukcije je u tome kako se skelet zatvara između potpornika. Gotska ga arhitektura zatvara sa unutrašnje, dok orijentalna sa vanjske strane potpornika. Zato je tijelo u orijentalnoj arhitekturi lijepo zatvoreno izvana i uravnotežen plastičan prostor iznutra, dok mu gotika sa mnogobrojnim razuporama daje rastrgan izgled.

Kod sarajevske kubične arhitekture, međutim, obično u prizemlju razlikujemo masivne, obimne zidove izvana, te drveni skelet stubaca iznutra — preko čega dolazi drvenovapnena masivna stropna konstrukcija (Morića han), a preko nje, kao prvi kat, slobodno postavljene, neovisno od donje raspodjele zidova, lagane drvene skeletne pregrade, odnosno nosivi skelet stupca. Preko svega leži krov kao završetak zgrade.

Za razliku od renesansne masivne zgrade, kod koje se zidovi po katovima nastavljaju — u muslimanskim se zgradama obično zidovi po katovima ne podudaraju, dakle, funkcije nošenja i pregrađivanja se ne poklapaju. Nosivi skelet, stupci, često se odvajaju od skeletnih pregrada, kulisa. Posljedica toga je elastična koncepcija.

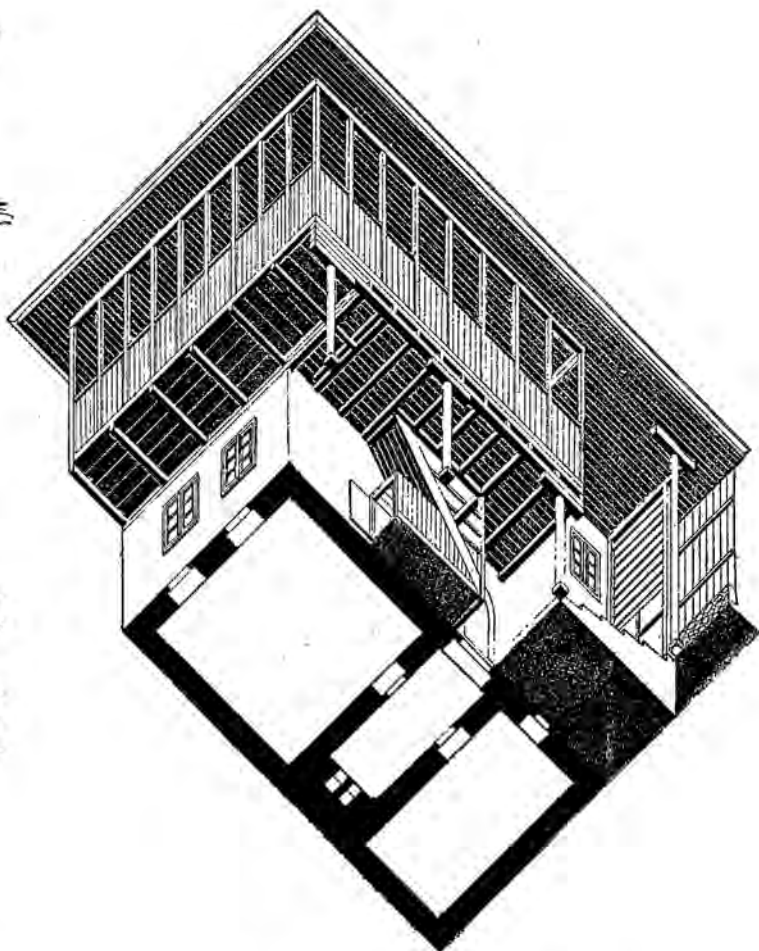
Elastična osnova bosanske muslimanske arhitekture omogućuje slobodnije plastično oblikovanje i tijela, i prostora u njemu. Kod renesansnih zgrada je to u tome obimu, tako reći, nemoguće.

Ćerrekčijina džamija — prelaz od niskih dućana do kupole.

Dvoetažni prostor u muslimanskoj kući (J. N.)

Masivni zidovi prizemlja prilagođavaju se ulici.

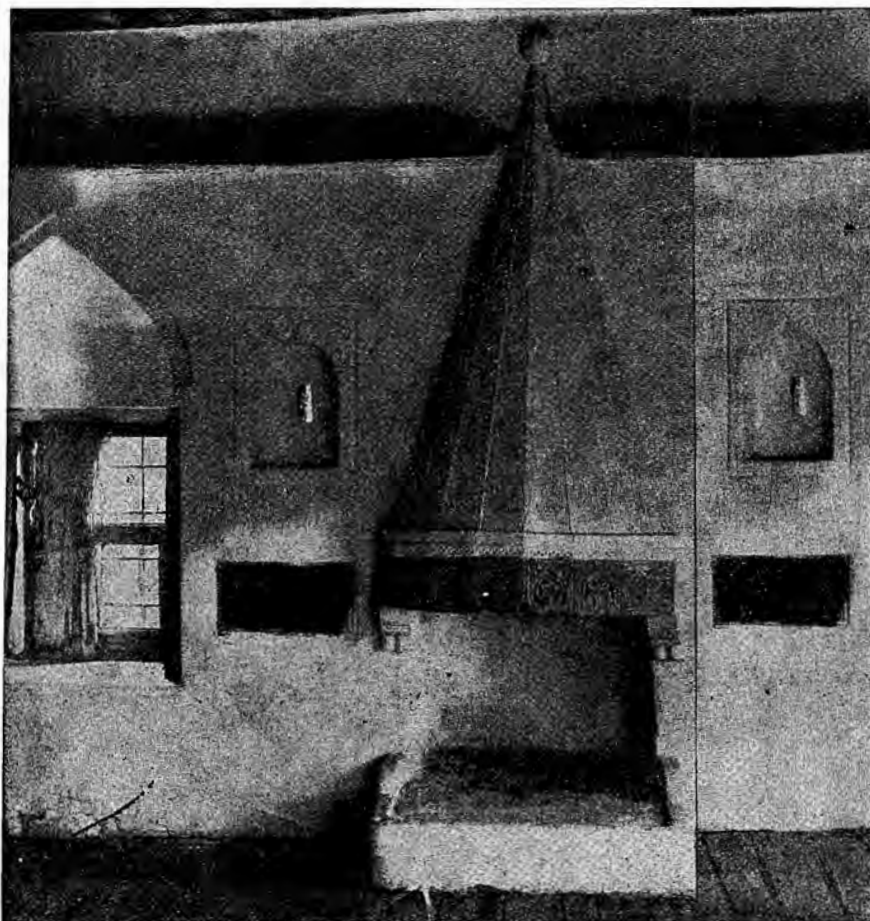
Na katu se, pak, doksatima i divhanama, izbacuju na ulicu i avliju.

Zidovi bosanskih zgrada povijaju se u prizemlju prema krivini ulice. Na katu, pak, sa tzv. doksatima i divhanama, izbacuju se na ulicu i avliju. Konačno se sve izravnava i međusobno povezuje u potkrovlju sa širokim, geometrijski jasno određenim vijencima krovne konstrukcije.

Površina — struktura

Površine omeđuju prostor tijela. U ovom su sastavu sekundarnog značaja. Primarnog su značenja kada nastupaju samostalno kao žaluzije ili prozorske rešetke, paravani, mreže i slično.

Površine, međutim nastupaju i vezano u ogradama, i to: kao prozirne ograde (tarabe) oko bašča; kao ograde sa zamreženim prozorima (transparentima) oko groblja i džamija; kao zatvorene pune ograde, iz kojih samo tu i tamo izbije po koji zamreženi sandučić, mušebak, sa širokim vratima i prizmatičnom ili čunjastom nadstrešnicom; kao zatvoreni mrežasti ciklopski zidovi tvrđava, koji onda djeluju kao puno tijelo;

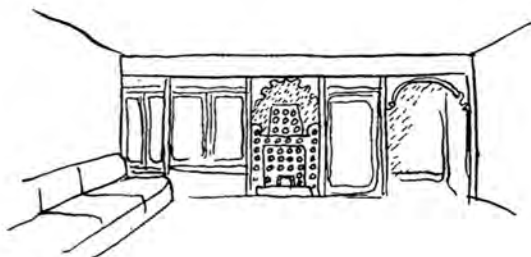

Kamin u muslimanskoj kući

a tvore, kao što je već spomenuto, i zatvorena tjelesa bosanskih kuća. Onda katkada po koja od tih ploha otpadne, pa nam se pogled otvori u lijepe plastične prostore (kao, na pr., u muslimanske pekare ili u trijemove ispred džamija).

I dok se u renesansi zidovi iskazuju po njihovim statičkim funkcijama i dijele se na nosive i nošene dijelove (stupci, pileri, arhitravi, vijenci td.), to u orijentalnoj arhitekturi plohe djeluju više svojim oblikom, ritmom, proporcijom, bojom, vezom, sastavom — tj. strukturom i mozaikom materijala. Tu je vez limenih šindrastih i ćeramidnih krovova, pa široki vodoravni drveni krovni vijenci iznad bijelo krečenih fasada, iz kojih izbije tu i tamo po koji prozorčić lijepe proporcije, neodredive etaže, pa niz prozora, tj. ritam ili doksat sav u prozorima iznad podnožja od ciklopskog zida, preko ugla, a prema avliji obično ožbukanu fasadu zamijeni drvena obloga ili niz drvenih rešetki u zelenilu — i konačno ispod svega kaldrma. Dakle, jedna strukturalna arhitektura za razliku renesansne i tektonske!

Zid je sav plastičan:
ulazna niša, uzidani or-
mari, peć sa hamamom.

PROSTOR — PLASTIKA

Osim kulisa — pregrada i konstruktivnih stubaca muslimanske su prostorije oblikovane još i drugim elementima.

Najprije treba spomenuti divhanu i jednokrake stepenice, koje ne zatvaraju prostor, nego ga plastično oblikuju — to su elementi vanjske plastike.

Muslimanska unutarnja prostorija gotovo i nema pokućstva, koje bi bilo mobilno, sve pokućstvo u prostoriji je čvrsto, nepokretno, uzidano — dio arhitekture prostora i njegove plastike.

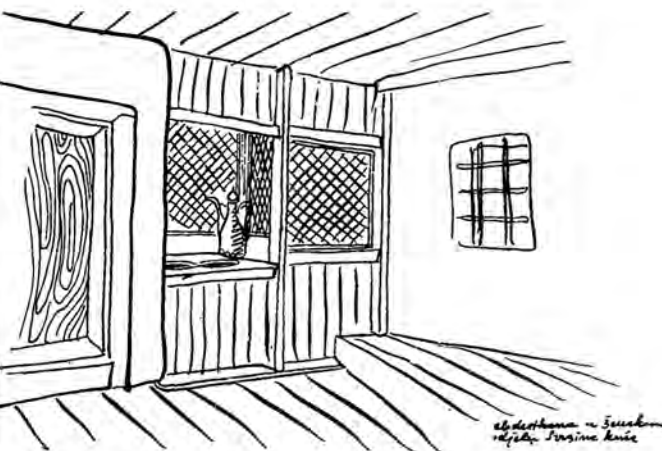
Među ovo pokućstvo spada najprije sećija, tj. čvrsti niski stepen koji se proteže duž zidova obično sa tri strane prostorije.

Sećija služi za odmor, a noću i za spavanje.

Četvrti zid prostorije sav je plastičan. Tvori ga garnitura sa plastičnim ulazom (nišom), uzidanim ormarima, a često i peć sa hamamom, tj. koritom ili kupaonom za ritualno pranje i kupanje.

Arhitektonska plastika u Ulici Prote Bakovića

Abdesthana u Svrzinoj
kući (J. N.)

Dodamo li tome još kamin ili ognjište, koje je u muslimanskoj kući zidano — ukazali smo na sve elemente muslimanske stambene prostorije.

Kamin u kavani teških radnika na trgu zvanom »Cirkus-plac« slobodno je smješten u sredini prostora (usporedi sa Le Corbusierovim living-rooms), pa kao takav predstavlja prostorno-plastičan element prvog reda!

Primjeri: Kahve-odžak Morića hana — drveni strop, ćilim na podu i četiri bijele stijene, od kojih je jedna sva raspuštena u kontinuirani red prozora, dakle, čist prostor! Duž tri zida proteže se niska i široka sećija, u kutiću četvrtog smješteno je slobodno u prostor malo ognjište za pečenje kave: geometrijska čista tijela u čistom prostoru!

Još elementarnije djeluju prostori džamija. Tu je mihrab-niša za molitvu — udubina u osovini prostora nasuprot ulaza, mimbera kraj nje — propovjedaonica — kao strogo kristalno, izolirano tijelo, smješteno u čistom prostoru. Međusobno je sve povezano ćilimom — bojom, tj. najelementarnije i najčišće shvaćanje arhitekture prostora (usporedi sa ponutricom starokršćanske crkve Santa Maria in Cosmetin u Rimu, u Le Corbusierovom izdanju).

Sve se tu izmiče, rastvara i plastično oblikuje...

**Kuća sa starom
pekarom**

Prostori pod vedrim nebom

To su avlije, atriji i skverovi.

Avlija je zatvoreno dvorište muslimanske kuće. Oblikuju ga masivne pregrade, zidovi sporednih zgrada i stambenih kuća.

Visoki nadvratnici ulaznih vrata, iznad prolaza prebačeni dijelovi kuće, trijemovi i široke strehe poput vodoravnih kulisa oblikuju prostor i visinski.

Sve se tu izmiče, zatvara i plastično oblikuje u neke meander-prostore.

Pa to načelo prostorno-plastičnog oblikovanja prostora nalazimo u suvremenom urbanizmu, kod tzv. meander-trgova. Značajno je pri tome da se polazi od prostora, a ne od arhitekture i objekata kao samostalnih organizama.

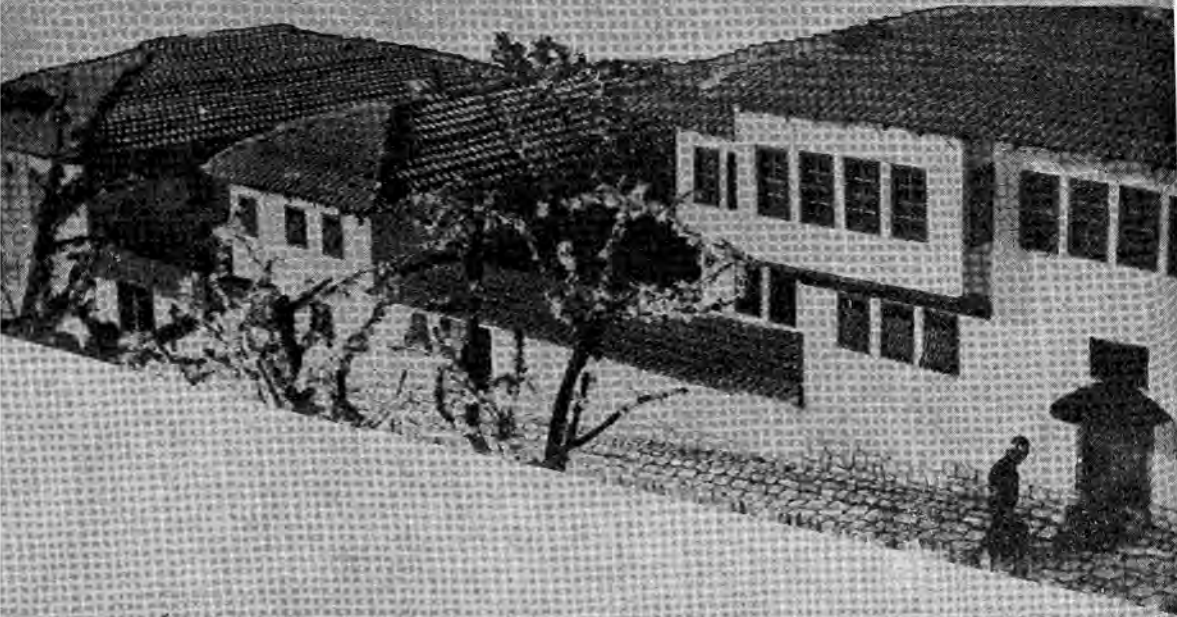
Atriji su avlije polujavnih zgrada — džamija i kavana. Sa nekim transparentnim ogradama su poluzatvoreni, a oblikuju ih trijemovi ispred džamija, kiosci — šadrvani, zidovi turbeta i drugih sporednih zgrada.

**Grananje i sudaranje
ulica (J. N.)**

**Vodoravno izmicanje
kuća (J. N.)**

Natkovači: prostorno-plastična arhitektura (Rekonstrukcija J. Neidhardt, maketa M. Sarić)

Svaki od tih atrija ima po koju atrakciju. U sredini je redovno šadrvan.

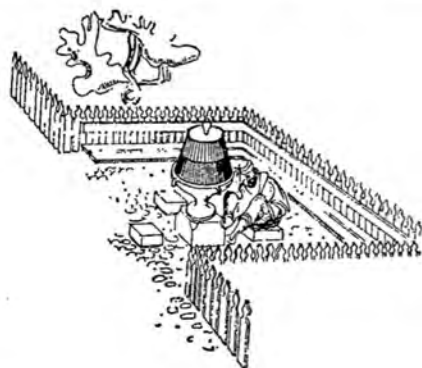
U kavani »Aeroplan« otvara nam se kroz hipetron vanredan pogled na minaret Begove džamije i Sahat-kulu.

Atrij kavane »Stadion« zasađen je sa nekoliko redova drveća.

Square je atrij koji se otvara na ulicu.

Square kavane Volga je prema ulici samo prividno zatvoren ćeramidnim krovom; iz prostora između tog krova i kavane raste drvo (usporedi sa Le Corbusierovim paviljonom de l'Esprit Nouveau, na pariskoj dekorativnoj izložbi iz godine 1925!). Drvo tu kao da raste iz arhitekture — tj. prostorno-prodorna arhitektura, za razliku od zatvorenih, tjelesnih arhitekture.

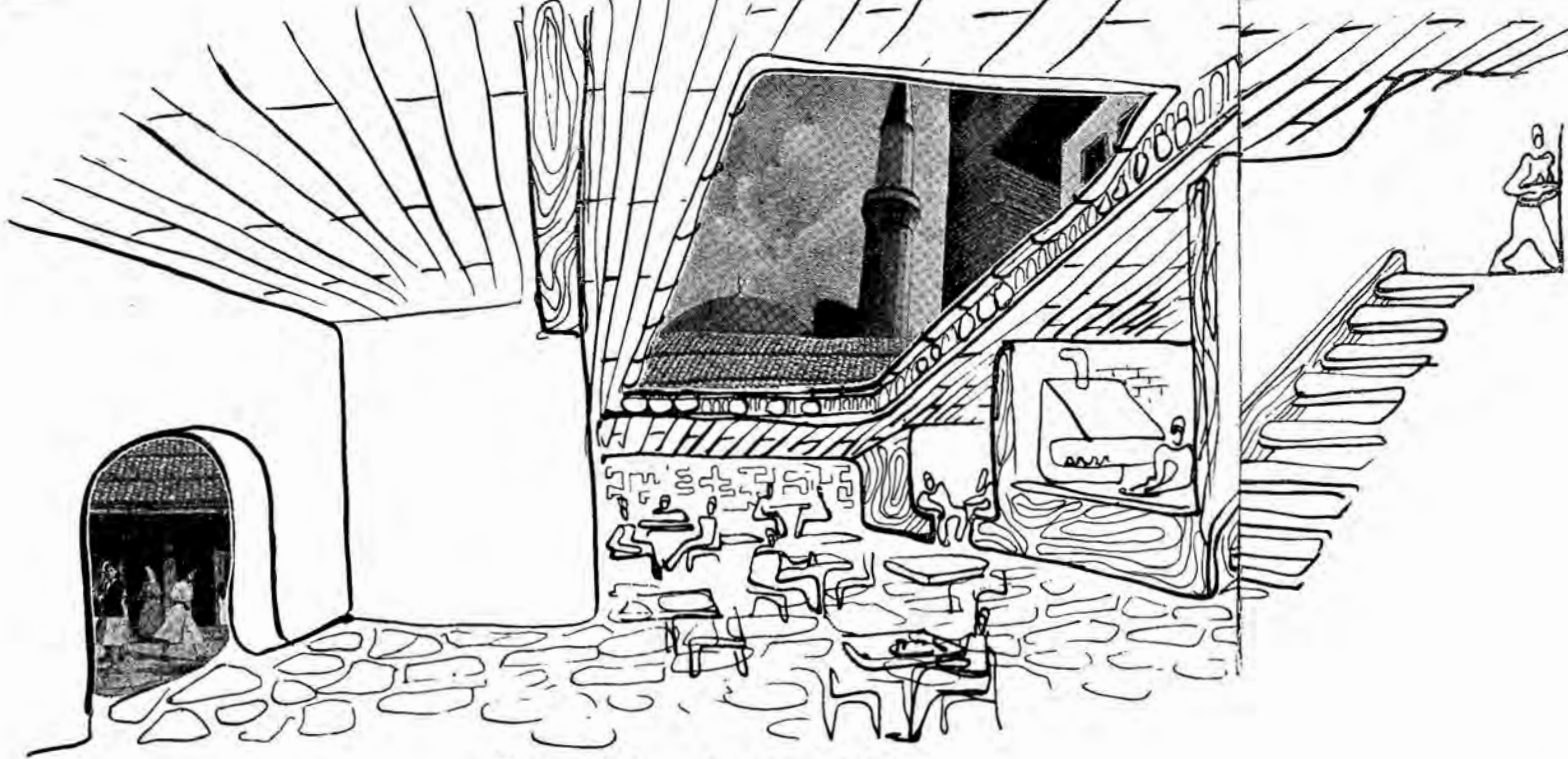
Kamini, mimbere, šadrvani i sebilji, nišani, pa minareti, to su skulpture. To su poente, koje ističu središta raznog života: kamini domaćeg, šadrvani atrijskog, nišani posmrtnog, mihrabi i mimbere nabožnog itd. To su simboli, pa im otuda i toliki formalni značaj. Šadrvanske mreže

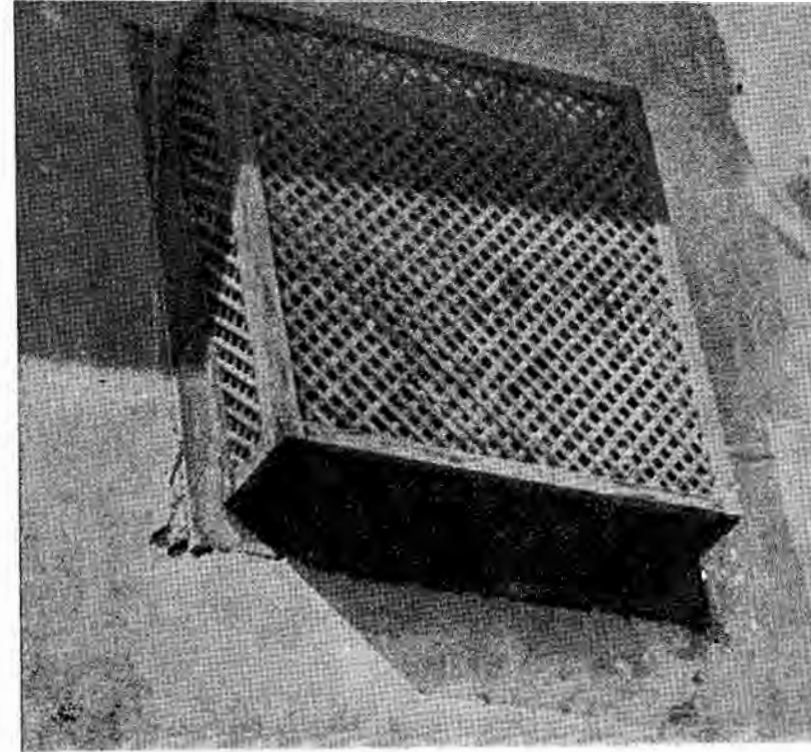
Šadrvanske mreže — bižuterija u prostoru

Desno: Atrij Kuršumlije medrese

Hipetron kafane »Aeroplan« (J. N.)

Ašik-pendžer

preuzele su oblike hanuma, minareti strše kao neka visoka stabla iz grada, a nišani niču kao da raste kamenje iz zemlje — mihrab i mimbere su apstraktni i geometrijski. Sve su te tvorbe čiste i standardne. Rijetko su profilirane, a kada su već članjene, onda uvijek na neki površinski način: inkrustacije, cizeliranja ili perforacije. Nikad ne nastupaju samostalno, već uvijek u vezi sa prostorom, s kojim onda žive zajedno. S okolinom se vežu pomoću ćilima. Tako su minareti iznad mozaika grada, nišani iznad zelenih travnih površina, šadrvani iznad vode i kaldrme, a mimbere iznad ćilima džamija.

Značajna je veza vode i kaldrme te željeznih mreža, na pr. kod šadrvana, tj. bižuterija u prostoru pod vedrim nebom.

Otvori

Stambena prostorija je Muslimanu intimno područje i domena žena, koje tu žive izolirano od vanjskog svijeta.

Veza između vanjskog i unutarnjeg svijeta daju otvori u zidovima.

Otvori imaju zadaću: izolirati se od vanjskog svijeta i pružiti rasonodu.

Rasonodu daju time, što izabiru najljepše vidike na vanjski svijet.

Tvorbe čiste i standardne, uvijek u vezi s prostorom, s kojim onda žive zajedno.

Izolaciji služe rešetke i mreže. Tu su kao neki filtri, koji omogućuju da se sve uzme iz vanjskog svijeta, a da taj svijet ne ometa intiman užitek.

Mreže u otvorima — to su mušepci.

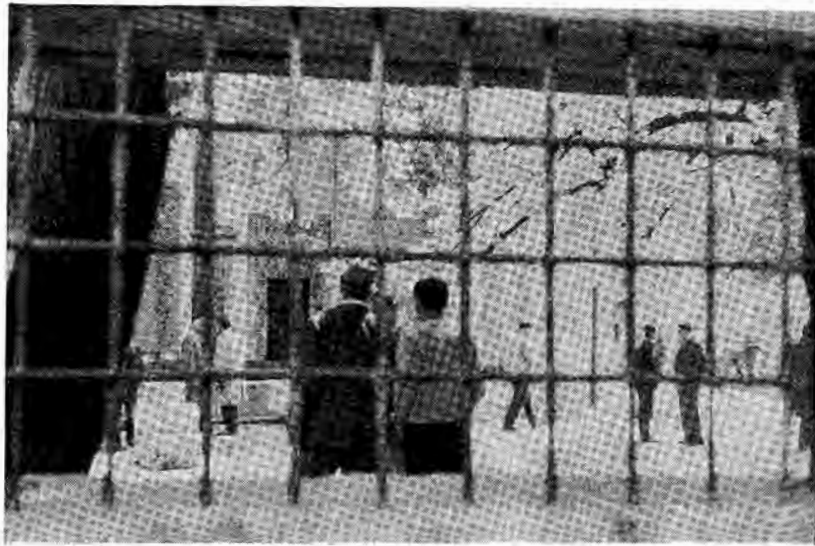
Pogledi kroz mušepke mijenjaju se sa svakim pokretom čovjeka ispred, odnosno iza mreže — to su, dakle, plastične, žive slike, nanizane duž prostorije.

Svijet živih slika je vreva na ulici, mozaik grada i kuliserija valovitih brda oko grada, dakle: život i priroda.

Život i priroda, prepušteni sami sebi, kaotični su ili fragmentarni, za sliku ih treba tek učvrstiti i prirediti, a učvršćujemo i priređujemo ih mušepcima, tj. geometrijom. Mušepci su, dakle, kao neki geometrijski raster.

Međutim, ovako stečeno likovno iskustvo ne gubi se više, nego se ponavlja u svim mogućim varijacijama, tj. i u slučajevima kada se više ne radi o intimnom životu. Otuda zamreženi prozori oko džamija i groblja, otuda paravani između kavane i ulice i kontinuirani redovi pritkastih prozora u kavanama, na pr., na Poligonu, pa i onaj pogled kroz hipetron kavane »Aeroplan«.

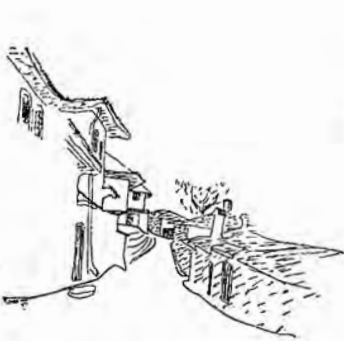
Pogled kroz demire u dvorište Begove džamije

A iz tog iskustva proizlaze i porte, na ulaze mislim, kao što je, na pr., onaj rešetkasti ulaz u »Babića bašču« ili Neidhardtov prijedlog porte u Bašćaršiju sa pogledom na stari Bezistan, Sahat-kulu i minaret sa kupolom Begove džamije.

Kinezi, kad žele uhvatiti kakav osobito lijepi pogled na prirodu ili arhitekturu, stave pred njih glorižete ili porte.

Odatle nije daleko ni do kavane na Hridu. Mislim do onog prozračnog okvira između zemlje i krova na stubovima, u kome se prepliće slojevito naslagan mozaik grada i valovita kuliserija okolnih brda iznad grada.

Ova tvorba, međutim, ne pripada više našem shvaćanju arhitekture, kao u sebi samima završenih organizama, to su rekviziti prostornih aranžmana.

**Mjedenica — vertikalno izmicanje
kuća (J. N.)**

Nadmlini (J. N.)

Kiosk u kući — prizor iz muške
avlije Svrzine kuće (J. N.)

Sva ta arhitektura ne stoji mnogo, ali je njome na vanredno izabranom mjestu uhvaćena neka priređena slika grada i prirode koja bi ostala fragmentarna da je prepuštena sama sebi.

Tvorbe, koje baziraju na navedenom odnosu prirode sa okolinom zvaću — kioscima.

To je sam skelet ili konstruktivan kostur zgrade, prekriven krovom na stubovima. Kiosk — paviljon — papilio — leptir — krov u zraku.

Teško je kod kioska utvrditi granice između arhitekture, prostora i prirode — okoline, kad se sve to jedno s drugim prepliče.

Kiosk:

U kavani »Stadion« ljeti se stakleni plašt gradnje ukloni, pa se vrt i ulica sliju u kiosku.

Kiosk na vodi: kavana »Vrbanja« i »Bendbaša«,

kiosk na brdu: kavana »Hrid« i »Jekovac«,

kiosk na groblju: turbeta na Alifakovcu,

kiosk ispred bogomolje: šadrvan ispred Begove džamije,

kiosk u kući: čardak i divhana.

Aščinica, to je kiosk sa izlogom i sanitarnim uređajem.

Baldahin sa pozornicom za pjevačice u kavani »Šadrvan«, to je kiosk ili arhitektura u prostoru.

**Kiosk ispred bogomolje
— šadrvan pred Begovom
džamijom**

PRIRODA — GEOMETRIJA

Priroda u geometriji

Krov do krova i kupola do kupole — pa lipa i jablan do minareta, piramida do piramide, kalote, pa sve isprekidano okomicom — vertikala do vertikale.

Ili: put pokraj Veresijskog zavoda, koji se kao neki kameni čilim skoro vertikalno uspinje ispred nas u brdo, da završi niskom kućom i visokim jablanom.

Ili: čitav jedan kompleks, kao što je Alifakovac, ispred Vijećnice: vodoravne naslage kuća između visećih vrtova, koje su kao čopor ovaca u brdu — iznad horizontale na lukovima, tj. čuprije preko Miljacke — pa jablanovi sa svake strane.

Staro Sarajevo: kuće u vrtovima, grad protkan zelenilom — **vrtni grad!**

Drvo i voda, vrt i brdo, to su elementi prirode, a u našim je aranžmanima priroda u geometriji ili upotpunjenje arhitekture prirodom!

Geometrija — priroda

Bijela tabija, pa bastioni i kavanice na istaknutim mjestima po brdinama oko grada — niske, pitome i blage, prilagođene kao da rastu u terenu.

»Plosnato u brdo, visoko u nizinu« (Loos) — L' Harmonie discordance! — one su, kao neke poente kojima ističu kipari grudi u skulpturi ženskog tijela — tj. geometrija u prirodi i vještina plasiranja!

**Korzo-i su uvijek duž neke
atrakcije — Korzo na brdu**

Pa oniski konjići i bosanske kuće pokraj alpske kuće i Pingsgaueru, i nisko drveće ispred kavanica nadohvat ruke — kao da je izniklo jedno iz drugoga,

kao da je vezano jedno uz drugo,

kao kuća puža i kornjače, koji je nose svuda sa sobom, tj. l'Harmonie concordance — prirode sa geometrijom, l'Architecture paysagère — i vještina prilagođivanja!

Geometrija u prirodi

Muslimani imaju nekoliko svojih korzo-a u Sarajevu. Značajno je da su ovi korzo-i uvijek duž neke atrakcije:

Korzo na brdu — Poligon,

Korzo uz vodu — Miljacka,

a voda i brdo opet su priroda.

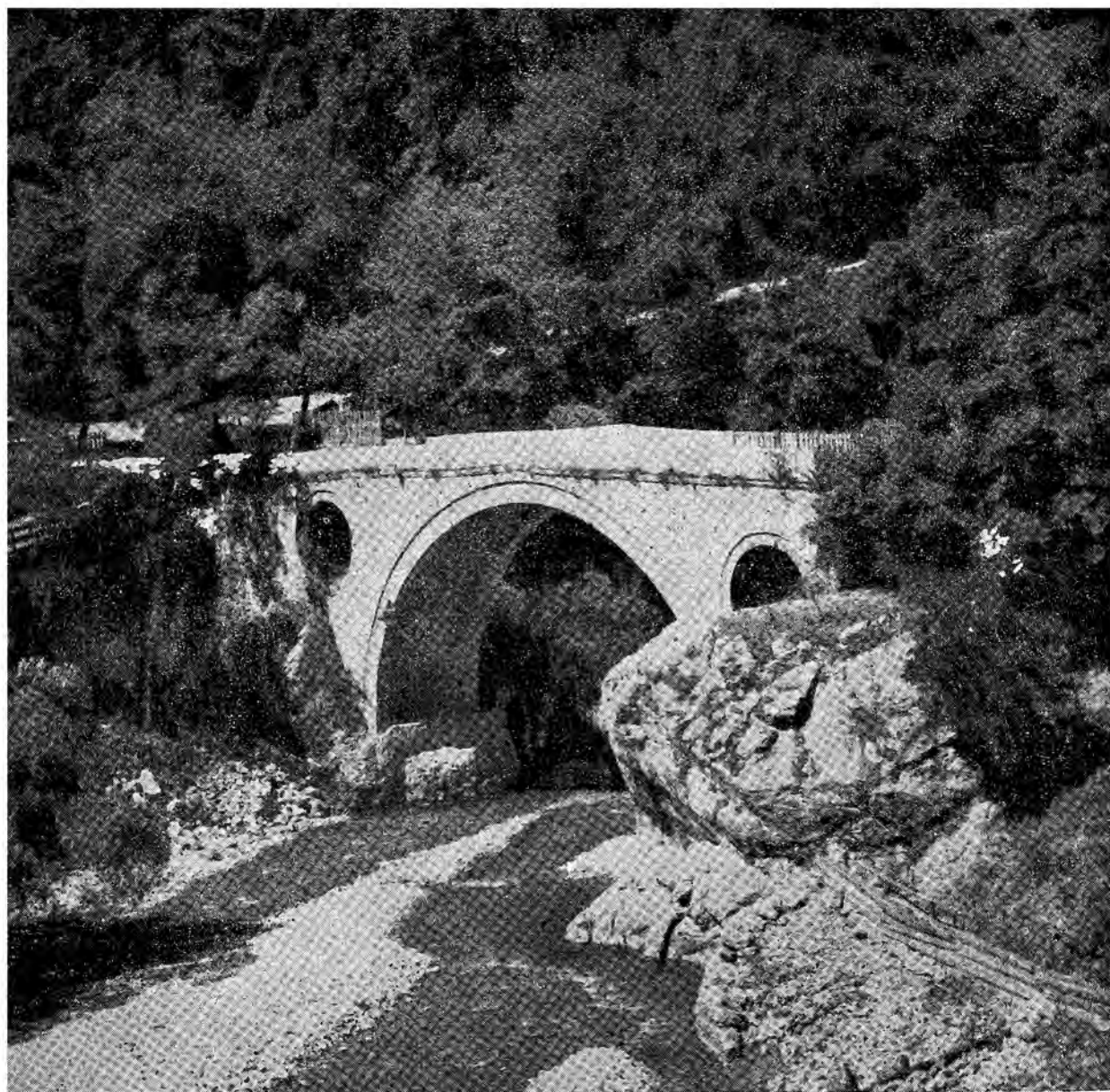
Kakva je, dakle, ta priroda u gradu, koja privlači. Draž proizlazi iz kontrasta geometrijskog grada pokraj slobodne prirode!

Pa pođimo u šetnju izvan grada. Divlja je priroda i sutjeska između brda, kroz koju se provlači Miljacka — sve tu bježi u smjeru vode. Gibanje ukružuje horizontalna transverzala na luku: Kozja ćuprija — geometrija u prirodi.

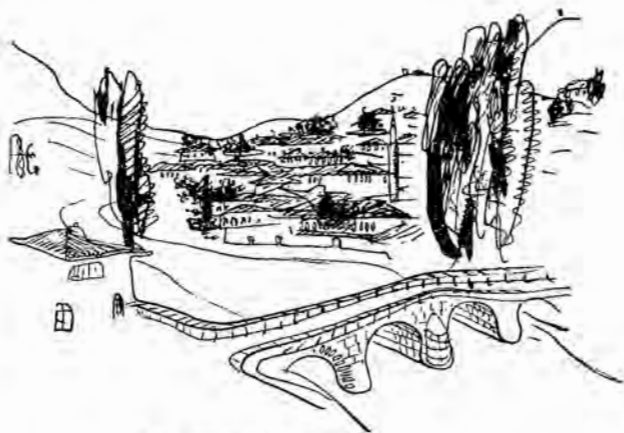
»Priroda je kaotična ili fragmentarna, udovoljiti nam može tek u geometrijskom redu. Naš je život, dapače, vezan uz prirodu — ali naše su radosti u nama — osnova našeg osjećanja je geometrija! Svrha sviju naših šetnji u prirodu jeste da tražimo red — cilj, međutim, (ove) umjetnosti je da stvara odnose, koji nisu slučajni!« (Le Corbusier).

Poligon

Kozja ćuprija — geometrija u prirodi

Alifakovac (J. N.)

II — SARAJEVO SE IZGRAĐUJE

SARAJEVO SE IZGRAĐUJE — NEKO-
LIKO KRITIČKO-POLEMIČKIH MISLI
MUSLIMANSKA GROBLJA (PLUČA
BUDUĆEG SARAJEVA)

GRAĐEVNA IDEJA — GI (IZ OSVRTA
NA ARHITEKTONSKE IZLOŽBE ARH.
JURAJA NEIDHARDTA)

PROLJETNA IZLOŽBA »CVIJETE ZU-
ZORIĆ« — ORIJENTACIJA JEDNOG
ARHITEKTA

TRG I SPOMENIK

OSVRT NA NATJEČAJ ZA SPOMENIK
(NA TRGU OSLOBOĐENJA)

NOVI TAŠLIHAN

NEBODER — (TITOVA) — BAŠČARŠIJA
BAŠČARŠIJA — JEDNA NOVA ALTER-
NATIVA

SLUČAJ ŠERIJATSKE GIMNAZIJE

URBANISTIČKA RJEŠENJA SARAJEV-
SKIH TRGOVA

OD DOMA TEHNIČKE RADINOSTI DO
DOMA UMJETNOSTI

Iz starog Sarajeva: Bendbaša nekad

Bukvalno prva rečenica prvog članka kojim se Grabrijan obratio sarajevskoj javnosti bila je izazov: **»tvrdim da se Sarajevo izgrađuje savim bez glave«**... Bio je to izazov kolegama-arhitektima, od kojih je jedan **»pronašao vrlo prost postupak kako treba modernizirati predratne klasicističke fasade«**; izazov zidarskim majstorima koji su **»vidjeli šta rade arhitekti... i sada konkurišu jedni drugima«**; izazov Gradskom poglavarstvu i urbanističkoj službi grada, jer **»odgovorni faktori odobravaju sve«**.

Pri tome, Grabrijan je teoretičar, prvenstveno pedagog, i uz to kulturni javni radnik. Ako to imamo u vidu, razumjećemo njegovu težnju da prije svega pomogne javnosti u orijentaciji na pitanjima savremene umjetnosti i arhitekture. Prikazi slikarskih izložbi, što ih organizira »Collegium artisticum« ili »Cvijeta Zuzorić«, ili Neidhardtovih arhitektonskih izložbi, ili uopšteni članci o problemima trga, ili problemima modernog teatra, možda su mogli ići u posebnu grupu. U stvaranju koncepcije izbora, međutim, prevagnulo je shvatanje da izgradnja grada nije samo pitanje projekata i njihovog izvođenja, već isto tako je — prije svega — određene klime na koju teoretičar mora veoma mnogo da misli i da se bori za njenu pravilnu orijentaciju.

Inače, Grabrijanov utjecaj na izgradnju Sarajeva svodi se faktično samo na ubjeđivanje javnosti, odnosno na djelovanje preko njegovih učenika koji su do rata jedva počeli izlaziti iz školskih klupa. Jedini stručnjak koji će se za svo vrijeme Grabrijanovog rada u Sarajevu naći s njim ruku pod ruku, koji je Grabrijana **»uvjerio svojim građevnim idejama«** i kojega je Grabrijan oduševio svojim teoretskim postavkama i pristu-

pima, bio je J. Neidhardt, i zato ćemo više puta naići u sveukupnom njegovom opusu prikaze Neidhardtovih izložbi, koncepcija, pojedinih projekata, štaviše ponekad se rad Grabrijana-teoretičara i rad Neidhardta-kreatora toliko prepliću da ih teško možemo razlučiti.

U razvoju grada šest godina ne znači mnogo, a toliki je vremenski raspon od pojave prvog do posljednjeg članka ovog užeg izbora. Problemi načeti u početku ostali su aktuelni do kraja, dapače, do danas, i nije čudo da se oni ponavljaju, ponešto variraju i isprepliću. Da se ne bi izgubio osjećaj cjeline pojedinih članaka, prenijećemo ih (u cjelini, ili u izvodima) onako kako su se pojavljivali pred čitalačkom publikom, i to, uglavnom, kronološkim redom. Ovdje ćemo, međutim, pokušati da bitne probleme izvučemo i osnovne postavke sažmemo kako bismo današnjem čitaocu kompletan materijal učinili jasnijim.

Probleme kojima se Grabrijan u ovim člancima bavi možemo, slikovito rečeno, nanizati na ogrlicu, duž kičme našeg grada, od istoka prema zapadu: staro Sarajevo — posebno Baščaršija, problem zelenila u gradu, izgradnja Tašlihana, Trg oslobođenja (u vezi s ovim Trgom pitanje spomenika i pozorišta), zatim pitanje nebodera kod Zemaljske banke, pitanje regulacije Titove ulice, pitanje željezničke stanice... Nešto po strani ostaje još pitanje Doma tehničke radinosti, odnosno Umjetničkog paviljona. A kao refren, konstantno je prisutan zahtjev da Sarajevo dobije svoj urbanistički, odnosno regulacioni plan.

Odnos Grabrijanov prema starom Sarajevu, njegovom nasljeđu i fizionomiji, potpuno je jasan iz prethodne grupe teoretskih članaka o staroj bosansko-orientalnoj arhitekturi. I u ovoj grupi članaka o aktuelnoj problematici grada taj problem nasljeđa više puta je potcrtan, kao na pr.: »ali u pitanju nije četrdesetak kuća, u pitanju je cjelina, u pitanju je da li će se staro Sarajevo održati«... Ili: »Begova džamija ostaće tako dugo velika i lijepa, dok ne diramo u njezinu prvobitnu okolinu... Sreća, što postoje danas između Begove džamije i Đulaginog dvora jablani, jer inače bi već i laici primijetili šta odgovorni faktori ne vide«. Članak »**SLUČAJ ŠERIJATSKE GIMNAZIJE**« (»Jug. list«, 17. XI 1940.) posebno je karakterističan za Grabrijanov odnos prema istinskim kvalitetima urbanog nasljeđa, prema ambijentu i pejzažu, a protiv pseudostilskih oblika, jer »na taj način stvar se ne rješava, a postupak me mnogo podsjeća na strane turiste, kada oni stave fes na glavu«. Uostalom, »da zemljište nije dovoljno za jednu ovakvu... gradnju, to još ne može biti razlog da se načini zlo«.

Pitanje sanacije sarajevske čaršije postavlja se još od zadnjih godina turske okupacije, a naročito je zaoštreno pod austro-ugarskom okupacijom i između dva rata. City grada odavno se preselio više na zapad, najprije u Strosmajerovu, a potom u Titovu ulicu. Ali, ako tu više nije moguće održati trgovinu, moguće je spasiti malog obrtnika, jer neće obrta nestati iz savremenog života, ali ga treba modernizirati. »Baščaršija je u prvom redu čisto higijensko pitanje«, kaže nam Grabrijan. »Svi drugi principi koji su tamo provedeni apsolutno su ispravni i moderni«.

Grabrijanovo »rezonovanje o Baščaršiji nagnalo je arhitekta Neidhardta da prouči još otvorene mogućnosti«. Tako nastaje članak »**BAŠ-**

ČARŠIJA — JEDNA NOVA ALTERNATIVA«, u kome se konstatira da Čaršiji nema lijeka i da može pomoći samo kiruški zahvat, tj. rušenje svega trošnog, i urbana rekonstrukcija. Konceptija predviđa zonu visokih građevina oko Čaršije, zatim zonu niskih građevina ili bazara, a u centru veliki park u kome bi ležali stari kulturno-historijski spomenici. »**Jer park sa svojim niskim i visokim drvećem plastični je elemenat koji može da zamijeni niske stare kućice i dućane**«. A u tom parku »**koji je Sarajevu neophodno potreban... sve stare ljepote... još kafanice, poslastičarne i kioske itd.**«

Problem Čaršije postavio se pred nas naročito u poslijeratnom periodu. Iznescena konceptija Grabrijana i Neidhardta u međuvremenu je dalje sazrijevala i našoj stručnoj javnosti posebno je poznata iz zajedničke knjige ove dvojice autora »**Arhitektura Bosne i put u savremeno**«.

Konceptiju »kirurškog zahvata« danas više niko ne zagovara. Istupanje Grabrijanovo, međutim, posmatrano kroz prizmu društveno-ekonomskih uslova pred drugi svjetski rat, zaslužuje pažnju i pozitivnu ocjenu. S jedne strane tu je briga za malog čovjeka, za »**obrtnike koje treba tu spasiti**«... i smjestiti u »**moderni bazar sa svim higijenskim uslovima**«; s druge strane, to je borba za moderno urbanističko rješenje sa zelenilom i niskom izgradnjom u vrijeme kad su postojale jake tendencije da se u Čaršiju prodire s visokogradnjom, prije svega na prostoru Tašlihana i Begova bezistana, a potom i na prostoru Kolobare (današnje Ljetno kino); s treće strane, u vrijeme kada nije moglo biti ni govora o restauraciji kulturno-historijskog ambijenta, prijedlog da se monumentalni kulturno-historijski spomenici izoliraju od okolne izgradnje zelenilom bio je jedini moguć, arhitektonsko-urbanistički, pa i konzervatorski, prihvatljiv pristup.

Nadovezujući se na prijedlog za stvaranje parka u srcu Čaršije, podvucimo da Grabrijan ne propušta priliku da istakne značaj zelenila u historijskom i savremenom urbanizmu. S ovog aspekta posebno je interesantan članak »**MUSLIMANSKA GROBLJA**« — Opština treba »**da ih sačuva i upotrijebi za pluća budućeg Sarajeva, tj. za javne parkove**«. Šta bi se konačno moglo više reći u odbranu gradskog zelenila nego što se traži u »**Jugoslavenskom listu**« od 2. VI 40.: »**Svako postojeće drvo koje se nalazi usred grada, a 10—20 m. je visoko, od neprocjenjive je vrijednosti za nas sve, i trebalo bi ga zakonom zaštititi**«.

God. 1879. u požaru koji je zahvatio Latinluk, stradao je čuveni sarajevski »**Tašlihan**« (Kameni han), te dobrim dijelom i Gazi Husref-begov bezistan. Još za vrijeme Austrije nastali su projekti za izgradnju novog »**Tašlihana**«, ogromnog stambeno-poslovnog objekta koji je trebalo da zahvati sav prostor od hotela Evrope do Gazi Husref-begove ulice, te od Vase Miskina ulice do Ulice JNA.

Pred drugi svjetski rat Vakufska direkcija je jedan od najjačih investitora u gradu. U nastojanju da ojača veoma oslabljenu materijalnu bazu muslimanskih vjersko-prosvjetnih institucija, a u želji da zadrži trgovinu u starom dijelu grada, gdje je Vakuf bio posjednik najvećeg dijela zemljišta i objekata, Vakufska direkcija intenzivira izgradnju i podiže nekoliko značajnih savremenih objekata. Spomenimo samo: Va-

kuf »Čohadži - Sulejman« na Bistriku, Vakuf »Jakub-paša« na Obali, neboder kod Zemaljske banke, Vakuf »Hadži Idriz« na Titovoj ulici itd.

U toj aktivnosti ponovo je aktuelizirana i izgradnja »Tašlihana«. Član-
kom **»NOVI TAŠLIHAN«** Grabrijan informiše javnost o ovom problemu, ne krijući skepsu posebno zato, jer se **»kompleks... nalazi u jednoj kraj-
nje osjetljivoj blizini najvećih sarajevskih džamija, a na prelazu iz
visokog novog dijela grada u nisku čaršiju«**. I kasnije će, u više navrata, istaći da je **»izgradnja novog »Tašlihana«... sa urbanističkog stanovi-
šta... vrlo delikatan problem.«**

Trg oslobođenja, pored Čaršije, posebno interesuje Grabrijana. Još od 1936., pa sve do 1941. on se uporno suprotstavlja urbanističko-
arhitektonskom rješenju arh. J. Pičmana, koje je na konkursu 1934. g. dobilo prvu nagradu, i zagovara Neidhardtovo rješenje Trga. Bez obzira da li spominje autore ili ne, iz svih Grabrijanovih istupanja proizlazi jasno njegovo duboko neslaganje s prvim i njegovo prihvatanje drugog rješenja. Za razumijevanje njegovog stanovišta on mora **»najprije dati historijski pregled o razvoju Trga uopšte«**, zatim obrazlaže svoje stavove u krugu diplomiranih tehničara, a osvrćući se na natječaj za spomenik izjavljuje: **»Natječaj me samo uvjerava da je stanovište koje sam prilikom regulacije Trga zauzeo, ispravno, tj. da je natječaj za kip na Trgu bio raspisan na pogrešnoj urbanističkoj osnovici...«**

Pred sam rat 1941. g. kada je spomenik kralju Petru I bio već podignut (srušen je, a da nikad nije otkriven), Grabrijan sa žaljenjem konstatuje **»da se nije vodilo toliko računa da bi se došlo do jednog ispravnog urbanističkog rješenja, koliko da se dobije senzacionalan trg.«**

U ovaj uži izbor nije uvršten članak **»ARHITEKTONSKI PROBLEMI MODERNOG TEATRA«**; taj članak je nastao sa željom da se, povodom razgovora o adaptaciji Sarajevskog pozorišta upoznaju zainteresovani s koncepcijom Gropiusova **»Totalnog pozorišta«**. Članak **»PROBLEM AKUSTIKE U MODERNOJ ARHITEKTURI«** priređen po Loosu i Le Corbusieru, koji je, također, iz ovog izbora otpao, u neku ruku dopunjava istu tematiku. Sa stanovišta izgradnje Sarajeva, posebno Trga oslobođenja, interesantno je da Grabrijan u jednom momentu 1938. god. predlaže gradnju novog pozorišta na ovom Trgu. Kasnije, međutim, ne insistira na toj sugestiji, bilo zato što je ideja o novoj pozorišnoj zgradi bila sasvim materijalno neodrživa, bilo s razloga što prostor nije pružao dovoljno mogućnosti za takav objekat. Upravo, činjenica da sam autor odustaje kasnije od ove ideje, osnovni je razlog da članak nije ni ovdje uvršten.

Izgradnju Sarajeva u kapitalističkoj eri karakteriše želja investitora za što većim rentabilitetom, a u vezi s tim i za maksimalnim korištenjem zemljišta. Tipičan primjer zagušenosti izgradnjom u pred-ratnom Sarajevu je prostor oko Vakufskog nebodera kraj Zemaljske banke. Grabrijan se suprotstavlja izgradnji ovog objekta na mjestu porušene Hovadže Kemaludinove džamije najprije člankom u **»Jugoslaven-
skom listu«** od 9. VI 1940.: **»put kojim nastupamo premnogo slič
postupku seljaka kad stavlja cilindar na glavu«**. Nešto kasnije će pisati: **»Sarajevo je na najboljem putu da postane grad samih kula, što se
apsolutno protivi značaju tog grada, koji se do sada razvijao u širinu.«**

Na žalost, poslijeratna izgradnja brojnih nebodera u starom dijelu grada Grabrijanu u potpunosti daje za pravo.

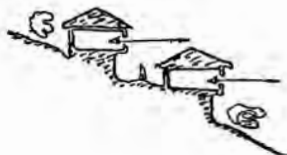
Urbanistički je sigurno bilo ispravnije stvoriti na ovom mjestu skver oko džamije i zelenila koje ju je okružavalo. Takav zahvat realizirali smo poslije rata oko Ferhadije džamije i dobili zaista prijatno proširenje u inače prilično zagušenoj Vase Miskina ulici. No, tu smo zapravo na problemu kičme grada, današnje Titove ulice. Govoreći o ovoj prometnoj okosnici Sarajeva, Grabrijan osuđuje koridor-ulicu, traži **»što veće površine — prostore — oko glavne arterije grada«**. Ne treba zaboraviti da su tu bile **»u slobodnom prostoru Ali-pašina, Hadži-Idrizova, Kemaludinova i Ferhad-begova džamija: sve ove prostore ne bi smjeli izgraditi, tu bismo morali stvarati stijene za plastiku... izgraditi skverove, tj. niše u kojima bi stajale te džamije«**. I dalje **»s ekonomskog stanovišta... dobijamo tri fronte, umjesto jedne...«**

Izgradnja nove željezničke stanice također je privukla Grabrijanovu pažnju: **»pitam, da li će biti nova stanica uopće dobro smještena«,** pa se zalaže za njeno pomicanje **»par stotina metara prema sjeveroistoku u Pofaliće«**. Danas je pitanje stanice uskotračne pruge u Sarajevu davno prevaziđeno, pa je zato i ta materija u ovom izboru svedena na jednu bilješku.

U članku **»URBANISTIČKA RJEŠENJA SARAJEVSKIH TRGOVA«** (*»Pravda«* od 24. II 1941.) posebno poglavlje govori o Domu tehničke radinosti, koji je trebalo graditi u Parku iza zgrade Izvršnog vijeća. Prikazan je Neidhardtov projekt, koji je program proširio i na Dom umjetnosti, kao i na otvorene izložbene prostore, a sve zajedno trebalo je **»da sačinjava jedan forum kulture«**. Očito je, međutim, da ni Grabrijan ni Neidhardt ovim rješenjem, a prije svega lokacijom, nisu bili zadovoljni, jer uskoro zatim, u *»Jugoslavenskom listu«* od 16. III 1941., imamo sasvim novo rješenje na drugom mjestu: u Parku cara Dušana. O tome rješenju govori članak **»OD DOMA TEHNIČKE RADINOSTI DO DOMA UMJETNOSTI«,** kojim inače završavamo ovaj izbor.

Konačno, pitanje urbanističko-regulacione osnove... Od prvog članka u ovom užem izboru kao refren se ponavlja **»da riješimo... pitanje regulacionog plana«**. Nastaju greške i propusti, jer **»u našem gradu... jedinstvenu regulatornu volju, na žalost, ne osjećamo«**. Konkurs za *»Tašlihan«* posebno je pokazao da se bez regulacionog plana u centar ne smije dirati, jer **»Tašlihan«** je samo jedan čvor na užetu, koji nije moguće razvezati ili svezati, a da ne pokrenemo čitavo uže«.

Vertikalno izmicanje
kuća

Alifakovac.

MUSLIMANSKA GROBLJA

(Pluća budućeg Sarajeva)¹⁾

Hafiz A. Bušatlić otvara ovo pitanje u majskom broju »Novog behara«.²⁾ U navedenom članku čitam sljedeće riječi:

»Ja ovom skromnom radnjom želim otvoriti diskusiju o tom pitanju... jer ovo i ovakvo pitanje trebalo bi jednom riješiti...«³⁾

Bušatlić iznosi u tom članku vrlo interesantne momente koji su djelovali na razvoj i tvorbu tih grobalja: vjerski propisi, narodni običaji i pozajmice od drugih, a na kraju se osvrće na rad moderne civilizacije tražeći rješenja koje bi odgovaralo nastalim prilikama.

Islamska nauka, veli g. Bušatlić, propovijeda da je tijelo od zemlje i da se po smrti opet pretvara u zemlju; da je samo duša besmrtna koja se poslije smrti vine u nebeske visine, pa da prema tome i islam ne traži čašćenje zemaljskih ostataka mrtvih i podizanje nišana iznad groba; islam traži samo da ih se čovjek sjeća dobrim djelima.

Dalje veli da je groblje, nakon pretvorbe mrtvog tijela u zemlju moguće upotrijebiti i u druge svrhe.

Groblja koja danas vidimo, proizašla su iz tih propisa i elemenata koje im je narod sam dodao, bilo iz svog vlastitog naziranja, bilo iz svog predislamskog života, bilo preuzimanjem od naroda sa kojima je živio.

Kao primjer uzimamo nišan. Arapi, prvi nosioci islama, ne poznaju ga. Njihove grobnice su podzemne komorice kao i u drugih semitskih naroda. Nišan potječe možda iz Turkestana, a donijeli su ga u naše krajeve Turci, i možda je u srodstvu sa prehistorijskim menhirima.

¹⁾ Članak objavljen u »Jugoslavenskom listu« od 14. VI 1936.

²⁾ »Novi behar«, god. IX. br. 21, str. 297, 1. maj 1936. Hafiz A. Bušatlić: »Pitanje iskorištavanja starih grobalja i stvaranja jačih sredstava za vjerski odgoj«.

³⁾ Hafiz A. Bušatlić karakteriše činjenično stanje sljedećim riječima: »Danas u najviše slučajeva ta groblja služe samo za to da po njima hajvan (stoka) travu pase ili da se s njih trava kosi, sijeno prodaje i prihod u njihovu ogradu upotrebljuje. A ima ih i potpuno zapuštenih na koja se smetlje baca«.

Da bi se narod uvijek sjećao mrtvih »dobrim djelima«, kako to propovijeda islam, smjestio je grobove uvijek na vidna prolazna mjesta u sredinu naseobine. Vjerujući da će mu blizina »dobrih ljudi« pomoći i poslije smrti, smjestio je do njih druge grobove — otuda groblja usred grada.

Iz navedenih razloga i još nekog porodičnog osjećaja prenio je grobove svojte u bašču domaće kuće, tj. usred života. Rezultat, dakle, koji se u shvaćanju groblja sasvim razilazi od shvaćanja kršćanskih naroda.

Kršćaninu je, naime, groblje kraj tuge i smrti. Kršćanin izbjegava stanovanje u blizini groblja. Dosta da vidi samo neke elemente koji sačinjavaju kršćansko groblje (čemprese, arkade, sarkofage, crne natpise nadgrobnika), pa da osjeti: »memento mori«. Kršćaninu je možda najtužniji dan u godini, »Dan mrtvih«, kad posjećuje svoje mrtve.

Muslimanski grob usred grada, odnosno u samoj kući, usred života, lišen je potpuno tog osjećaja smrti. Ova razlika upada svom oštrinom u oči kršćaninu koji boravi prvi put u islamskom svijetu. Muslimanu je uspjelo u grobu prebroditi smrt, dok je kršćanin dalje kultiviše.

Kad ovako uspoređujem, ne mogu, a da ne mislim na nastojanje arh. Plečnika u arhitekturi grobova. Njegov rad skoro se ne može pregledati, a da se ne vidi njegova nadgrobna arhitektura. Njegova težnja u tom radu čudnovato se poklapa s tim što su postigli u estetici groba naši Muslimani.

Plečnik svjesno uklanja sa groba sve elemente koji pobuđuju u nama osjećaj smrti: čemprese zamjenjuje brezama, mogile zelenim cvjetnim poljanama, crne mrtvačke natpise nadgrobnika sa živocrvenim i tako dalje.

Odakle ova srodnost? Možda je u toj težnji nešto slavenskog, i jednom bi trebalo utvrditi koliko se odražava utjecaj slavenske duše u našim muslimanskim grobljima.

I sad me ne iznenađuje više kad se sjećam Plečnikovih izjava o muslimanskim grobljima:

»Sniježno bijeli kamenovi, svi jednoobrazni, koji se, pošto su bez temelja, jedan drugome klanjaju, iznad zelenih čilima, koje im tvore travnjaci: možda najljepša groblja na svijetu!«

U toj jednoobraznosti ima zbilja nečega lijepog, sredenog, sasvim modernog (standardni oblici).

Vidio sam »Père Lachaise«, najljepše groblje Pariza: skoro svaki grob čuva tešku historiju, pojedinačni nadgrobni kamenovi veliki su umotvori, ali cjelina je kaotična, taj osjećaj mori čovjeka i ubija sve drugo kad ovako groblje ostavlja.

Na kraju svog sastavka g. Bušatlić se osvrće na rad Austrije, koja je kroz muslimanska groblja usred grada otvarala nove ulice ili ih pretvarala u parkove,⁴⁾ a nova groblja iz higijenskih razloga lokalizirala na periferiji.

⁴⁾ Dostlovce: »Kako je Švabo nastojao da našim gradovima dađe evropski izgled, počela su smetati ta stara muslimanska groblja... preko nekih su ulice provedene, na nekim su zgrade sagrađene, a neka su u parkove pretvorena.«

Ja mislim da to nije radila samo Austrija, nego je to rad moderne civilizacije uopće, put razuma protiv osjećaja.

Ja sam tražim u učinjenom zlu već i novo rješenje, a mislim pri tome na parkove preko puta Željezničke direkcije.

Još malo pa će nestati onih vrtova iza svake kuće, koje čine u starom Sarajevu pravilo. Mjesto njih će nastati između kuća prljava dvorišta i možda, ako bude općina htjela, javni parkovi.

Pa zar nije prirodno da tražimo u tim parkovima mjesto starim grobljima. To je sasvim u smislu islamskog shvaćanja groblja, tj. grobova usred života, a ipak udaljeni od gradske buke, mjesto gdje se može čovjek predati kontemplaciji o dobrim djelima.

Zagreb, na pr., ima svoj Zrinjevac i u njemu biste slavnih Hrvata, Beograd ima svoj Kalimegdan sa velikim Srbima. Gdje su Sarajevu pare za spomenike? Možda je razumljivo da Sarajevo uopće nema spomenika u obliku čovječjeg lika zbog činjenice da islam zabranjuje prikazivanje čovječjeg lika u umjetnosti.

Ali Sarajevo ima historiju pisanu na nišanima, tj. historiju naroda koji je bio vjerski prepotentan, pa je onda, kad se nije smio izživljavati u bogumilstvu, prešao odmah na islam.

Nišani iznad muslimanskih grobova često pokazuju motive iz toga predislamskog, kršćanskog života. I ovih spomenika biće sve manje i

**Sniježno bijeli kameno-
vi... iznad zelenih oči-
lima... možda najljepša
groblja na svijetu**

manje, još malo pa nećete moći više pronaći klesara, koji bi umio isklesati taj tradicionalni oblik.

Dakle: park u groblje, grobove usred grada, historiju u moderan život!

Da poduprem svoj prijedlog primjerom, povratiću se još jednom Plečniku. Staro groblje usred Ljubljane trebalo je ukloniti. Na tom groblju je velik dio slovenačke historije iz prošloga stoljeća. Tražeći mišljenje o tom pitanju, obratili su se Plečniku. Plečnik je predložio da se na tom mjestu zasadi javni park gdje bismo smjestili sve ljepše i historijski važne spomenike staroga groblja, a ispred tog parka postaviti crkvu »Slave«, tj. neku vrstu slovenačkog Panteona.

Konkretno, dakle: u novoj regulaciji grada morala bi Općina osigurati sebi prvenstveno pravo na zemljište, gdje se danas prostiru muslimanska groblja, da ih sačuva i upotrijebi za pluća budućeg Sarajeva, tj. za javne parkove!

**Dio groblja na
Alifakovcu**

GRAĐEVNA IDEJA — GI¹⁾

(Iz osvrta na arhitektonske izložbe arh. J. Neidhardta)

Neidhardt me uvjerio svojim **građevnim idejama**. Pokušaću prikazati što pod time mislim.

Pantheon: kugla, sjajno osvijetljena — tijelo rimske ljepote, konstrukcije itd.

Bazilika: svladani su veliki rasponi, usprkos znatnih dubina — sve je dobro osvijetljeno; konstrukcija zadovoljava i sve potrebe, omogućuje sakupljanje velikog broja ljudi itd.

Loosova kuća sa jednim zidom — hangar: u tu konstrukciju se mogu lako, po volji, ugraditi potrebne prostorije itd.

Hangar u Orly-u: parabola; ovaj je oblik lijep i dobro odgovara kao pokrov Zepelinu.

Kongresni trg u Ljubljani — kompozicija: nepodesan je bio spomenik Sv. Trojice ispred kavane Evrope, smetao je prometu. Divlji i rastrgan bio je i Kongresni trg. **Plečnik** je premjestio spomenik od kavane na Kongresni trg. Trg je prije popločao. Povezao je rastrganu okolinu u jednu cjelinu. Nastala je dvorana, sa nebom kao stropom i Crkvom »Milosrdnica« kao prednjom stijenom. Pred tu stijenu je smjestio oltar — spomenik Sv. Trojice. U novoj okolini je najednom spomenik oživio u svojoj plemenitoj kompoziciji i nježnim proporcijama. Maleni spomenik ispred glomazne crkvene fasade — to je ono što nazivam GI!

GI je generalna zamisao (plastička, konstruktivna, funkcionalna, kompozicijska ili pak kompleksna), koja dobro odgovara svim potrebama građevine.

Historija daje mnogo GI. Sve ostalo, što nije GI u gornjem smislu, vremenom je otpalo. A opet, premda srodni po kvalitetu, bazilika ne bi mogla da nastane danas, kao ni Orly u rimsko doba.

Loos, Plečnik i Le Corbusier veliki su mi po svojim GI.

Prema GI prosuđujem talente i dobru arhitekturu.

¹⁾ U više navrata Grabrijan se, tokom 1936/37. g., osvrće na izložbu radova arh. J. Neidhardta, koja je u to vrijeme bila priređena u Zagrebu i Sarajevu. Koristeći parcijalno tekstove dvaju članaka — iz »Jugoslavenskog lista« od 7/XI 1936. i iz »Građevinskog vjesnika« br. 1, januar 1937 — ovdje su izvučeni oni dijelovi prikaza koji govore o projektima za Sarajevo, ili su s problematikom Sarajeva bar indirektno vezani. Ispušteni su tekstovi koji se odnose na projekte za Zagreb, Pariz itd.

Konkretno: put do GI

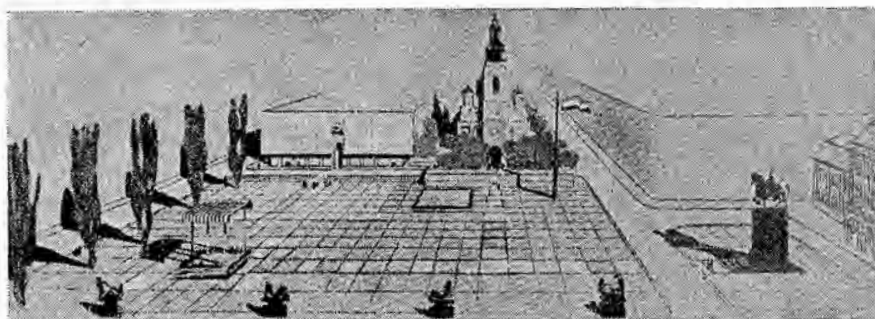
Izložba arh. J. Neidharta počinje raznim tekstovima; iz njih je lako razabrati njegov život i rad. Izložba ima propagandistički karakter, tj. zadaću da širi principe moderne arhitekture i urbanizma.

J. Neidhardt je izložbu posvetio svome učitelju Le Corbusieru. Posveta je popraćena Corbusierovim skicama:

»Svuda oko kuća drveće: prijatno združena tvorba čovjeka sa tvorbom prirode.«

Trg Oslobođenja u Sarajevu²⁾

Trgovački dio starog Sarajeva zadaje Sarajlijama mnogo brige. Taj city boluje na komunikaciji. Pristupačan je po uskoj Titovoj ulici. Ljekari rade često sljedeće: ne funkcioniše uho, pa vas operišu u grlu. Tako bi trebalo rješavati i problem starog Sarajeva: regulacijom Trga oslobođenja ventilirali bismo promet između Titove ulice i Ulice JNA, a

Prijedlog za rješenje trga sa spomenikom.

u tom slučaju treba da ostaje Trg slobodan, kako ga zamišlja Neidhardt.

Situacija: kompleks nije nikada bio građen za trg; sve je rastrgano; glavni objekti Trga: Crkva, Bogoslovija (sada Tehnički fakultet) i Oficirski dom (sada Dom JNA), razbacani su u kompleksu, bez međusobnih odnosa. K tome još istupa na Trgu malo muslimansko groblje pred Oficirskim domom.

Neidhardt je problem riješio u tri smjera.

U prvoj etapi, nazvaću je urbanističkom, pretvara muslimansko groblje u malen trg, koji se prelijeva u glavni, dobiven rušenjem bloka kuća.

U drugoj etapi komponuje (nazvaću je kompozicijskom) glavne razbačene objekte na Trgu u jednu cjelinu. Tražen je trg ispred Saborne crkve, kao što ga imaju katolici ispred Katedrale, a crkva nema nikakav istaknuti položaj u tome kompleksu.

Neidhardt daje trokutnu relaciju, u kojoj ističe Crkvu, a u isti mah obuhvata i sve ostale važne objekte na Trgu. Ovako Trg potpuno svladava — GI!

²⁾ Neidhardtovo rješenje trga Grabrijan smatra jedino ispravnim i zastupa ga u svim člancima koji se odnose na urbanizaciju ovog prostora. Detaljnije o predloženoj regulaciji vidi u »Građevinskom vjesniku«, maj 1936. g.

Trokutnu relaciju tvore: spomenik u osovini Oficirskog doma na malom trgu, njegov trabant — bazen na velikom trgu, i vrh trokuta — Crkva!

Taj potez podsjeća na širinu renesansnih majstora, Francuska kritika ga naziva »suptilnim«.

U trećoj etapi, koju ću nazvati plastičnom, Neidhardt se samo još poigrava sa prostorom ispred Bogoslovije i Crkve, tj. veže ih, izoluje i dijeli te obrađuje prostor plastično pomoću zelenila, perona i zidanih kulisa.

Kompozicija odaje rijetko iskustvo i veliku koncentraciju duha: gdje god se nalazite na Trgu, uvijek ste u tom začaranom trokutu — između dva i ispred trećeg monumenta.

Fiskulturni dom u Sarajevu

Dom bi trebalo da služi tjelesnoj kulturi. Ali stanje u kome se danas nalazi beznažno je: zametak svih mogućih želja i zahtjeva, uopće — nezreo organizam. Uzima se u obzir tjelesna kultura, reprezentacija, administracija, prosvjeta, stanovi i eksploatacija — neke od njih fragmentarno, druge opet tako obilno da zgrada gubi svoju glavnu svrhu. U konkretnom slučaju, zemljište i ne odgovara potrebnoj veličini vježbališta. Uglavnom je izabrano mjesto vezala na objekat samo reprezentacija.

Neidhardt predlaže hangar, čijom bi se tvorbom zadovoljili i svi ostali zahtjevi. To je GI!

Hangarom je moguće iskoristiti 125% zemljišta za vježbalište. Nije to paradoks! Računajmo: 60% dvorišta; tome možemo dizanjem stakla na južnoj strani hangara pripojiti 25% za vježbaonice i dvorane, plus 40% terase za sunčanje i kupanje, koja je pristupačna stepenicama iz vježbališta; dakle, ukupno: 125%.

Sve ostale prostorije, koje ne služe za vježbe, on smješta u etaže na sjevernu stranu hangara, prema ulici.

Time je dao konstruktivan organizam, u kome su moguće i eventualne nadopune, jer je toliko slobodan i elastičan kao Loosova kuća sa jednim zidom, koja je u stadiju neprekidnog razvoja.

Željeznička stanica u Sarajevu³⁾

Stanicu treba vidjeti. Sve potrebne prostorije lako je smjestiti u jednu jednospratnu zgradu. Stoga odvaja 12 stanova od ostalih prostorija, smješta ih u visinski objekt pokraj Stanice, koju time ističe. Osnova je neobično jasna, fasada laka i elegantna.

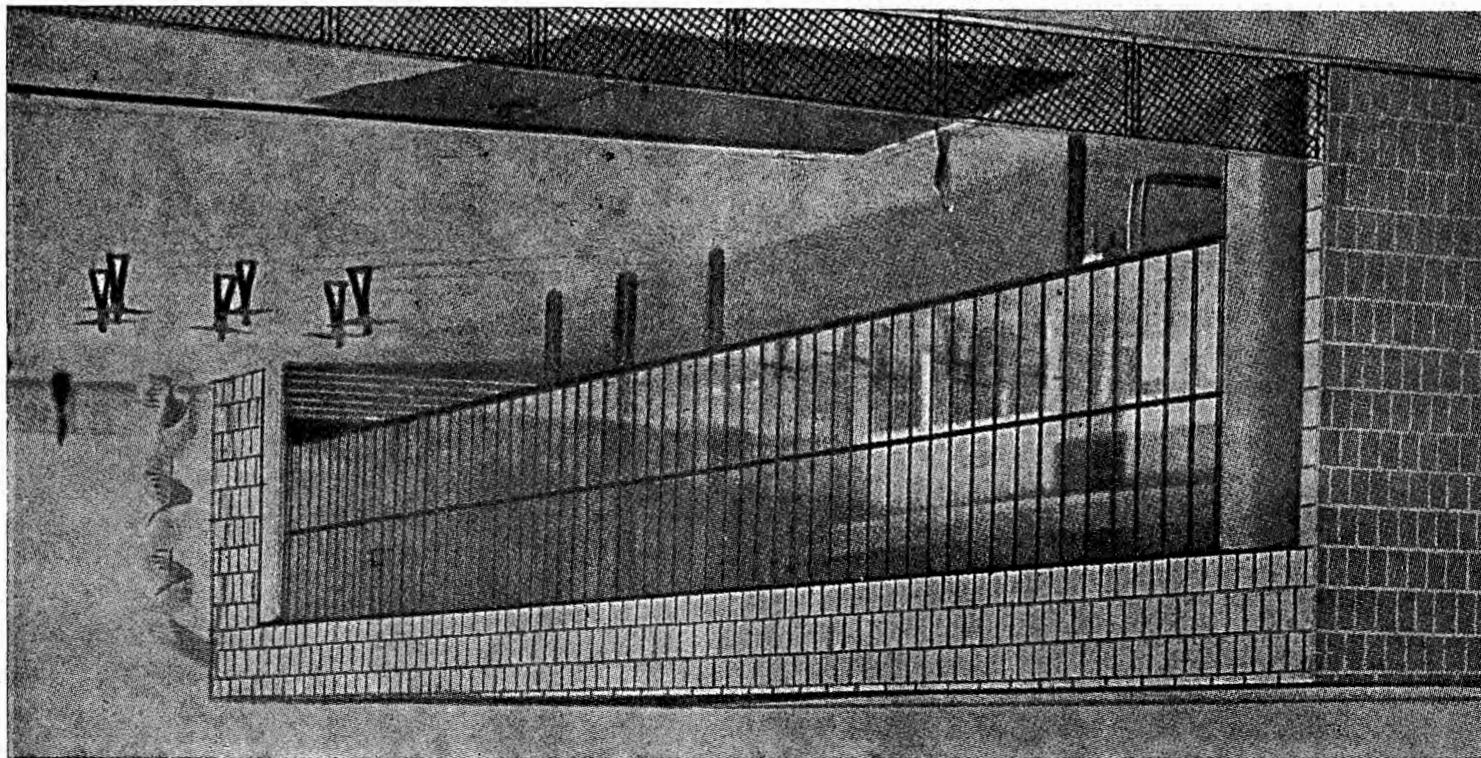
Zaglavak

Vidio sam nekoliko izložbi natječajnih radova, na kojima je Neidhardt sudjelovao. Njegovi radovi odskaču od ostalih — ističu se svojim GI! A opet ljudi slijepo prolaze, dok jury-i konstatuju »originalnost« i otpreme rad otkupom ili pohvalom.

Ukazao sam na GI kao mjerilo-kriterij koje mi služi za prosuđivanje arhitekture. Želio bih čuti još i koje drugo principijelno stanovište kako bismo došli do ozdravljenja prilika u našoj arhitekturi.

³⁾ Vidi поближе u časopisu »Građevinski vjesnik«, br. 7, 1936. g.

J. Neidhardt: Fiskulturni dom u Sarajevu, pogled s juga (maketa)

Roman Petrović: Ulica,
1923.

PROLJETNA IZLOŽBA »CVIJETE ZUZORIĆ«
— Orijentacija jednog arhitekta —¹⁾

Arhitektura, skulptura i slikarstvo se međusobno dopunjuju. Grabrijan, koji na posao arhitekta nikada nije gledao zanatski, već idejno, stvaralački, osjeća intenzivnu potrebu za tim dopunama. On aktivno sudjeluje u radu kluba »Cvijeta Zuzorić«, piše kritike i prikaze, nalazi se među osnivačima »Collegium artisticum«-a, na otvorenju izložbe »Krug« govori o razvoju slikarstva u Sarajevu... Ovo je izvod iz članka koji je napisao povodom Proljetne izložbe »Cvijeta Zuzorić« u maju 1937. godine, i u kome indirektno povezuje kretanje savremenog slikarstva i arhitekture. — (Red.)

Impresionizam teži da prikaže u slikarstvu svijet kao fenomen boja, da stvara impresiju (utisak) — iluziju: zažmiri, udalji se od slike, sada posmatraj! — predaj se iluziji i raspoloženju — simfoniji boja!

Boja je, dakle, impresionistima sve, njihov produkt slikana slika: uljana, akvarel ili pastel — a objekat im je šarena priroda (pejsaž).

Kubizam je reakcija na taj svijet iluzije, tj. slikarstvo određenih masa — plastike i arhitekture u zadnjoj konsekvenciji — tijela. Tijelo je određeno u slici svjetlom: sjenom ili tonovima — ne bojama! Elementarno, dakle, dva tona: crno i bijelo ili grafika.

— Pa i impresionizam prikazuje plastiku i arhitekturu, a i kubizam radi bojama!

— Jeste! Ali impresionizam je sve boja. Arhitektura mu je prelijevanje boja — dok je kubizmu opet sve tijelo, pa i čovjek, i priroda kad ih prikazuje.

Ima jedan pravac kubizma koji prikazuje sve u apstraktnim geometričkim likovima:

kvadratu, trokutu i krugu;

valjku, čunu i kugli,

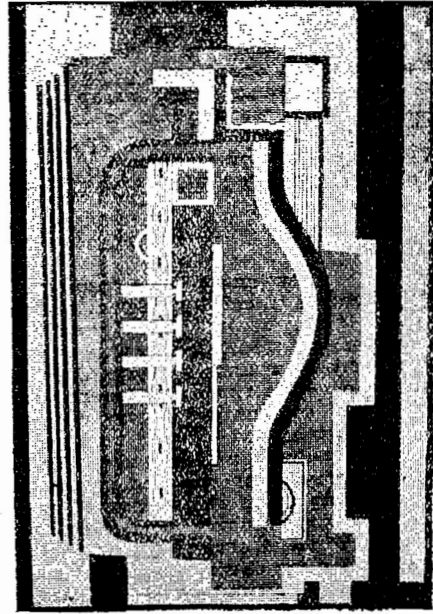
prizmi, piramidi i kocki (kubusu)!

Artikli industrije, produkti mašinizma su ovako građeni.

¹⁾ Članak u cjelini objavljen u »Jugoslavenskom listu« od 9. maja 1937. g. (Izostavljena je kritika izloženih slikarskih radova, a ispuštena mjesta označena su tačkicama).

Rotluff: Glava

Leger: Harmonika

Lijep je, n. pr., kvadrat ili krug za čovjeka koji umije da u njemu uživa, to su tvorbe čovječjeg uma, bolje tehnike, za razliku od tvorbi prirode, ove su tvorbe konstruisane ili izgrađene, pa otuda i pravac u umjetnosti, tzv. konstruktivizam. Konstruktivizmu je slika kompozicija geometrijskih likova: lijepih proporcija u lijepim međusobnim odnosima — poezija tijela! — čovjek geometrijskog mozga osjeća skladnost — on u njima uživa.

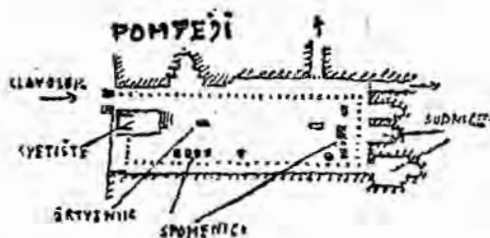
Rado priznajem da su moje simpatije kao arhitekta na strani kubizma. Dugo prije moderne arhitekture, tj. prije arhitekata, su slikari — kubisti — spremali uskrsnuće nove arhitekture. Danas, kad je preuzela arhitektura opet vodstvo u umjetnosti (arhitektura je naime umjetnost!), čujem koji put da slikari zavide arhitektima na njihovoj konstrukciji — mnogi moderni arhitekti su i slikari — kubisti.

Pa zar je slučaj, da nastupa, pored pejzaža na izložbi, sve više i arhitektura? Staro Sarajevo mora postati svojom plastičnom arhitekturom pravi Eldorado našim kubistima!

Možda bi trebalo ovu genezu, iz slike u grafiku, iz pejzaža u plastiku, na izložbi čak i više i svjesnije naglasiti!

Ova poslijeratna grafika oslobađa se **impresionizma**, pa je stoga **eruptivna**, nasilna, jakih kontrasta — sugestivna: ne obazire se na obradu detalja, koliko na cjelinu, i podsjeća u svom primitivizmu čak i na crnačku umjetnost.

No, Francuzi su, međutim, prešli i taj stadij i okrenuli se kultivanju detalja i obrisa, tj. linije. Dakle, od tijela do površine, do linije: crtež finih osjećajnih, čistih (pur) linija, pa se taj pravac u slikarstvu zove: purizam — težnja, koja je naznačena već i kod nekih naših.

TRG I SPOMENIK¹⁾

Pompeji — Salzburg — Sv. Petar, Rim — Le Corbusier

U članku »Sarajevo se izgrađuje« Grabrijan ne krije svoje nezadovoljstvo zbog načina rješavanja trga ispred Saborne crkve — današnjeg Trga oslobođenja. Ovaj, u ono doba ključni problem urbanizacije grada, potakao je Grabrijana da na osnovu historijske analize dokazuje ispravnost svog stava. — (Red.)

Za razumijevanje stanovišta, koje želim zauzeti prema projektima trga ispred Saborne crkve, moram najprije dati historijski pregled o razvoju trga uopšte, a onda još i specijalno historijat sarajevskog trga.

Zato ću iznijeti danas samo historijski razvoj trga, onda tek drugi put, na podlozi današnjeg osvrta, govoriti o samom sarajevskom trgu.

Pregled trgova po svrsi

Riječ »trg« dolazi od trgovati, a znači mjesto za trgovanje; njemački se zove »Platz«, francuski »place«, italijanski »piazza«, tj. prostor, lijepi prostor, salon u gradu, ne bez svrhe, jer ljepote bez svrhe nema. Time sam već označio razlike u trgu. Po njegovoj svrsi razlikujemo:

- 1) trg, u smislu prostora za trgovanje, tj. grčka agora ili srednjovjekovni, odnosno renesansni Marktplatz, mercatto ili turska čaršija i
- 2) prostor u smislu lijepog trga u gradu, kao što je rimski forum, odnosno renesansni Domplatz ili signoria.

Čaršija nas u našem slučaju danas ne interesuje, — forum će biti predmet našeg razlaganja.

Historijski pregled razvoja trga

I Rimski forum

Forum je prostor u gradu gdje se koncentrišu sve javne građevine crkvene i svjetovne vlasti. Crkvene su svetišta, a nalaze se na čelu trga; svjetovne su bazilike, sudnice itd., sa strane trga. Ali ove građevine ne smijemo shvaćati u modernom smislu. To su, kako bih rekao, monumenti bez prostora, jer tu čovjek ne obavlja, n. pr., bogoslužja u svetištu, ne rješava državne i gradske poslove po vijećnicama i parlamentima — navedene zgrade su samo kao neki simboli, — zidovi pravog prostora — Platza, tj. trga, gdje se zbiva čitav navedeni život.

¹⁾ Članak objavljen u »Jugoslavenskom listu« od 20. februara 1938, pod naslovom »Trg i spomenik Kralja Petra I.«

Svrha je trga, dakle kompleksna: antički čovjek je na trgu žrtvo-
vao bogovima, sudio ljudima, rješavao državne i gradske poslove, održa-
vao govore itd. itd.

Forum je Rimljanima dvorana, svečana dvorana — bez stropa. Da
bismo ispravno shvatili forum kao prostoriju, treba nam se samo uživjeti
u antički i južnjački život, gdje su svetišta, pa čak i kuće u krovu otvo-
rene (hipetron), gdje su bez krovova (stropova) i pozorišta, i terme. Fo-
rum je, dakle, dvorana s nebom kao stropom, ali je kao dvorana i sa svih
strana zatvorena: rijetke ulice završavaju najčešće upravo ispred trga,
slično našim čikma-ulicama ili su pak kao vrata od svetišta zatvorene
brončanim mrežama, odnosno razvijene kao prava vrata u obliku slavo-
luka (Forum u Pompejima).

Spomenici su namješteni kao što namještamo slike i kipove po
dvoranama, tj. duž zidova koji im tvore pozadinu i određuju mjerilo, —
nikada, dakle, nisu u sredini trga, jer je sredina rezervirana za posma-
trača i za svečan događaj, tj. žrtvovanje i žrtvenik.

Karakteristika je, dakle, antičkih trgova:

- 1) zatvorenost — kao kod svečanih dvorana,
- 2) pristupi vrlo rijetki, a onda uvijek oblikovani kao vrata u
dvoranama,
- 3) spomenici duž zidova, analogno dvoranama.

II Srednjovjekovni i renesansni trgovi

U srednjem vijeku je došlo do secesije između crkvene i svjetovne
vlasti, pa prema tome su i vrste trgova:

- 1) Marktplatz — mercatto — čaršija (nas ovog puta ne interesuje),
- 2) Domplatz — trg ispred crkve i
- 3) Signoria — trg ispred palače vlastelina, odnosno vijećnice.

Crkve su ružne u pogledu sa strane, pa se na trg otvaraju svojom
niskom i visokom prednjom stranom; a da bismo je mogli promatrati, —
trg ispod nje je dubok, dok su palače i vijećnice opet duguljaste, ležeće
zgrade, pa prema tome, i trgovi ispred njih razvijaju se u širinu.

To su poente trga, sve ostale zgrade na trgu su uniformne, gdje
nastupaju dva ili više trgova, jedan pored drugog, tu vode često prolazi
(vrata) iz jednog u drugi, koji su nerijetko kao i vrata presvođeni lukom
(Domplatz u Salzburgu, Uffizi u Firenzi). Pristupi i izlazi su uski i sve-
deni na minimum.

Trgovanje se u to doba povlači u zatvorene berze, vijećanje u vi-
jećnice, bogoslužja u crkve, a igre u pozorište. Trg je, dakle, izgubio
mnogo od svog antičkog značaja, ali je još uvijek zadržao antični karak-
ter, tj. ostao je zatvoren kao što su dvorane, sa nebom kao stropom i sa
rijetkim i uskim ulazima i izlazima, oblikovanim često kao vrata.

A spomenici se, u smislu antičke tradicije, nalaze izvan centra, na
rubu, uz prazne i mirne pozadine. («David» od Michelangela ispred pa-
late Vecchio, u Firenzi).

I česme ispred vijećnice izvršno su smještene uvijek izvan centra
trga na »mrtvim« mjestima, tj. sa strana komunikacija, koje vode preko
trga.

III Barokni trg

Barokni trg je prvi trg koji se otvara! Mislim na trg ispred crkve Sv. Petra u Rimu i na trgove ispred kraljevskih i kneževskih dvorova u Versailles-u, Schönbrunnu, Dresdenu itd.

Ovi su trгови komponirani jednim mahom, a tvore ih dvorci u obliku slova »U«, tj. oni se otvaraju sa prednje strane pogledu posmatrača, koji gleda u trg, kao u pozornicu. Svrha, radi koje se je, dakle, trg otvorio, čisto je teatralne prirode, pa je u tome duhu i sam trg, često dekorativno obrađen sa **spomenikom** tačno u sredini i osovini trga. Svrha svega ovog aranžmana je prikazati, kao na nekoj pozornici sjaj i veličinu života, koji se odigrava u dvorcu.

IV Moderni trгови

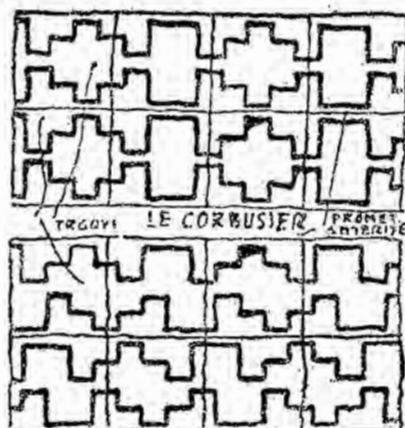
Krajem apsolutizma izgubio je i trg svoj patos, a mnogo već prije toga; izgubio je i svoju prvobitnu antičku svrhu.

A pojava mašine, tj. automobila u gradskom prometu, mijenja iz temelja sva ranija shvatanja o trgu i ulicama. Sada ulice postaju široke kao trгови (Champs Elysées u Parizu 142 m širine), a trгови se moraju svi otvarati, ako žele sudjelovati u modernom životu grada. Ove komunikacione potrebe zadale su smrtni udarac nekadašnjim zatvorenim trgovima.

Zadnji veliki trg koji je proizašao iz stare tradicije i nove komunikacione potrebe je Champs Elysées u Parizu. Da li je to trg? To je, zapravo, široka prometna arterija (cesta) na koju se nadovezuju trгови, kao: Place de la Concorde i Place de l'Etoile — oni služe za ventilaciju prometa, a nastupaju na raskršćima ulica.

A spomenici?

Od Louvra pa do Place de L'Etoile redaju se duž Champs Elysées, a tačno u osovinama, kolosi: L'Arc de Caroussel, Luksorski obelisk (visok 22 m, tj. kao kuća od šest etaža) i L'Arc de Triomphe. To su čisto arhitektonske tvorbe. To nisu više niali i skromni spomenici, jer su postavljeni i plaćeni novcem koji je Napoleon pokupio po čitavoj Evropi; da nisu ovako visoki, prostor bi ih jednostavno progutao, — ima momenata kad izgledaju i oni kao organi prometa koji regulišu i koji kruži oko njih.

Le Corbusier raspušta ulice i dvorišta u velike trgove

Zadnji vitez i zagovornik zatvorenih trgova bio je Camillo Sitte, prvi borac i propovjednik novih otvorenih trgova Le Corbusier.

Sitte-u su urbanizam dva-tri trga u gradu — ulica za nj' ne postoji, dok Le Corbusier raspušta sve ulice i dvorišta u gradu u velike trgove, koji se razvijaju duž prometnih arterija.

Corbusierove trgove tvore stambene kuće od deset i više spratova visoke; one ih oblikuju svojim meandrima u vanredne i uvijek druge plastične cjeline, — pa i to su opet dvorane sa nebom kao stropom. Trg je preživio svoju krizu. Ali drugo je to mjerilo; otvori tu ne »djeluju« više: tu se prostor jednostavno prelijeva u prostor i plastično razvija, kroz njih se vije prometna arterija, a čitava preostala površina na podnožju zgrada pretvorena je u park, pa kao takva izoluje čovjeka od prašine i buke i nudi mu mjesto za sport i razonodu.

A spomenici?

Spomenici se gube po parkovima, poente u historijskom smislu nema više.

A svrha tih tvorbi je:

- 1) da ventiliraju promet u gradovima — komunikacije,
- 2) da stvaraju uvijek zračne, sunčane i zelene prostore i mjesta za sport, razonodu i higijenu,
- 3) da pobuđuju svojom plastikom u čovjeku osjećaj ljepote i radosti budućeg »zračnog grada«, što znači zadnji razvoj trga²⁾.

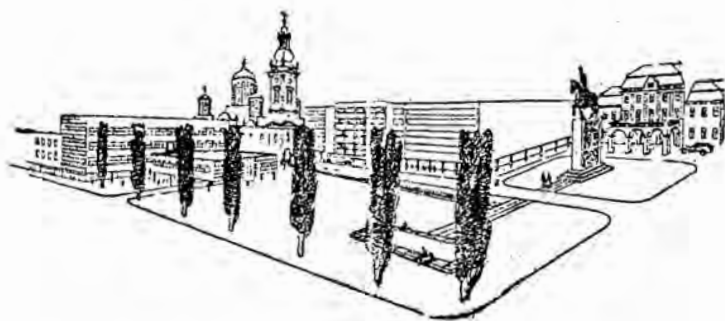
²⁾ Iako je Grabrijan ovdje nagovijestio nastavak izlaganja o trgu, do tog drugog članka nije došlo. U nedjelju 7. marta 1938. g., u sali današnjeg Fiskulturnog doma, diplomirani tehničari su održali svoju tehničku reviju, na kojoj je, između ostalih tema, i arh. Grabrijan iznio svoje stanovište o problemu ovog trga. »Jugoslavenski list« od 8. marta 1938. g. donosi izvještaj sa ove revije, u kome između ostalog čitamo:

»Sarajevo, kaže Grabrijan, kao četvrti grad u državi po važnosti svojoj, ni do danas nema jednog prostranijeg i pogodnog trga za javne priredbe i parade, pa je i sada propuštena veoma zgodna prilika da ga dobije.

Arh. Grabrijan je ukazao na momente usljed kojih je nastala potreba ovog trga. Govorio je o veličini trga i zauzeo stanovište prema gradnji koju kane podići ispred Bogoslovije (Ekonomskog fakulteta — primj. red.). Poslije toga je analizirao i uspoređivao dvije ideje koje su proizašle iz natječaja za regulaciju trga.

Pokazao je put kako je došlo do nacrtu za realizaciju na podlozi koga je raspisan sada natječaj za kip na trgu. Prema tom projektu, veli, treba da dođe spomenik usred trga, pa da bismo dali pozadinu tom spomeniku, podignuta je iza njega, neka vrsta »aleje triomphalis«, koja vodi na ulaz crkve. Kritikuje spomenik od bronca na zelenoj pozadini i ovu aleju, koja je bez orijentacije, tj. bez pristupa.

Završio je sa bojazni da neće biti sada, a na podlozi tog nacrtu, ni kiparu moguće pronaći pravo mjesto za kip na trgu, koje bi po njegovom mišljenju trebalo da bude ispred Oficirskog doma.«

OSVRT NA NATJEČAJ ZA SPOMENIK NA TRGU OSLOBOĐENJA¹⁾

Natječaj me samo uvjerava da je stanovište, koje sam prilikom regulacije trga zauzeo, ispravno²⁾

tj. da je natječaj za kip na Trgu bio raspisan na pogrešnoj urbanističkoj osnovici, i to iz razloga:

1) jer je jedino pravo mjesto spomeniku na tom Trgu u onoj prostranoj niši ispred Oficirskog doma (Doma JNA).

2) jer se zgrada Bogoslovije (stari dio današnjeg Ekonomskog fakulteta) nikada ne bi smjela prema Trgu dograditi i time zatvoriti pogled na Pravoslavnu crkvu, koja treba da se na tom Trgu što više ističe, i

3) jer je aleja, koja se predviđa ispred ove Crkve, pogrešna, pošto nema nikakve orijentacije.

Trg je jezgra jednog grada, tj. odsjek historije u gradu, iz njega je moguće čitati historiju jednog naroda, a u historiji gradova znamo slučajeva gdje se, nakon decenija, ruše već izgrađeni objekti i ispravljaju velikim žrtvama greške koje su učinjene slabom urbanizacijom.

Ili drugim riječima: sada još nije kasno da Općina konačno savjesno prouči problem trga pred Sabornom crkvom da kasnije ne bi morala ispravljati greške koje bi sada učinila.

Ali usprkos svih navedenih mana, usvajam natječaj, kako je raspisan, da bih mogao zauzeti stanovište prema rezultatima natječaja.

I Urbanizam

Spomenik nije ništa drugo nego jedan detalj cjelovitog urbanističkog rješenja — ili: spomenik (postament + skulptura) + pozadina +

¹⁾ Članak objavljen u »Jugoslavenskom listu« 28/29. juna 1938. g. pod naslovom »Osvrt na izložbu radova iz natječaja za spomenik kralja Petra u Sarajevu«.

²⁾ Pored bilješke uz prethodni članak, Grabrijanovo stanovište o trgu ilustrirano je naročito u članku »Urbanistička rješenja sarajevskih trgova«, koji je uvršten, također, u ovaj uži izbor.

nebo + prostor, sve zajedno treba da tvori jednu organsku urbanističku cjelinu.

Projekat pokojnog arh. Pičmana, a na osnovi koga je bio raspisan natječaj za kip na Trgu, predviđa spomenik paralelno sa ulicom Vase Miskina. Ovo je rješenje utoliko ispravno jer dobija spomenik na Trgu na taj način u zgradi Bogoslovije svoju pozadinu, (aleja, koja je šest mjeseci u godini bez lišća ne može služiti kao pozadina spomeniku!). Spomenik naprotiv, postavljen okomito na ulicu Vase Miskina, ostavlja prema toj ulici samo nekoliko desetaka metara, pa Trg na taj način razdvaja, što je osobito nepodesno za slučaj javnih mitinga, kojima treba ovaj Trg da služi.

Smještaj spomenika na Trgu je, dakle, jedan od bitnih faktora rješenja tog Trga!

A rezultat natječaja?

Perspektive prispjelih radova su potpuno nedostatne: nijednom kiparu nije uspjelo dati pravu sliku iz koje bi se vidio totalitet rješenja, a iz svih crteža izražava se dvojbenost i nesigurnost:

Dok jedni (koji su u većini) postavljaju spomenik okomito na Vase Miskina ulicu, to ga drugi postavljaju paralelno s njom — a nijedan od njih svojim rješenjem ne uvjerava.

Iz tih dvojbenih i nesigurnih urbanističkih koncepcija moguće je zaključiti:

- da je nemoguće tražiti od kipara da budu još i dobri urbanisti, a
- da je bio problem urbanizacije Trga slabo postavljen, jer je karakteristika svake organske koncepcije takva da nije moguće na njoj ništa mijenjati — niti joj je moguće šta dodati, niti nešto oduzeti.

II Arhitektura

Podnožje spomenika u gotskom ili helenističkom duhu

Spomenik na trgu možemo rješavati horizontalno — helenistički ili vertikalno — gotski, tj. apstraktno prema nebu.

Grci su postavljali svoje skulpture gotovo svuda nadohvat ruke čovječje.

Skulptura nadohvat čovjeka znači helenistički duh.

Ovo važi za Grgura Ninskog u Splitu, Medulića u Zagrebu — sve to od Meštovića — to je ujedno i moderno shvaćanje, koje ide paralelno sa starim grčkim.

Prošla su vremena da nam hodaju figure po krovovima ili visokim postamentima u obliku nebodera!

Horizontalno ili helenističko shvaćanje arhitekture i najviše odgovara duševnoj strukturi naroda kome pripadamo.

Sav naš život je horizontalan. Mi smo do 90% seljački narod, koji živi na zemlji.

Mi nemamo ni dizala po kućama, i rijetki su kod nas neboderi. Sve u nas gravitira zemlji, jer smo vezani uz zemlju.

Čitavo Sarajevo, ako ga posmatramo prema Alifakovcu, horizontalno je izgrađeno, iz njega se ističu samo jablani i minareti i crkveni

tornjevi, koji gradu ne oduzimaju horizontalni značaj, već ga samo još i više naglašavaju.

Minareti i crkveni tornjevi i jablani ističu se samo iznad krovova, dok je ispod njih, a u dohvatu čovječe ruke sve horizontalno.

I ako možemo govoriti o nekoj lokalnoj, domaćoj arhitekturi, to nam je u tom pogledu mnogo bliži helenistički negoli gotski duh, koji ide u vertikalnu.

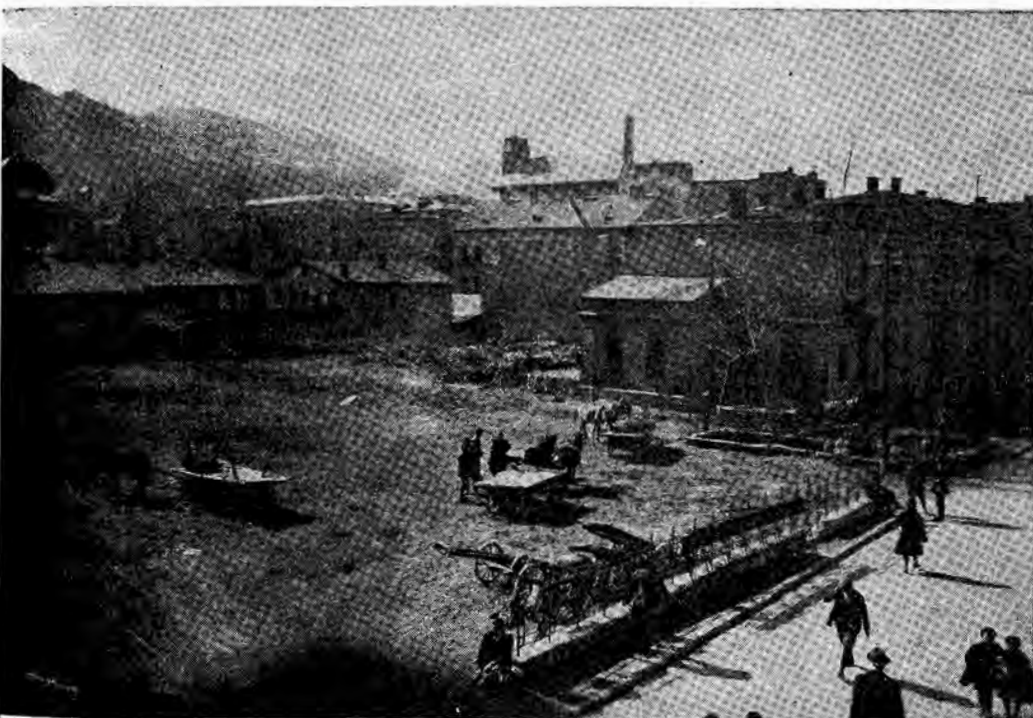
Arhitekturu spomenika moguće je zasnovati kao vertikalnu ili kao ležeću plastiku.

Vertikalni su ili obelisci (poput minareta) ili rješenja u obliku visokih podgradnja ili tornjeva.

Gradska općina je time što se odlučila za horizontalnu aleju na Trgu izabrala već i horizontalno rješenje, koje bi trebalo sada samo još i konsekventno provesti do kraja i ne stvarati na Trgu visoka postolja ili novi toranj.

Dominanta ovog trga jeste, i mora ostati, toranj Pravoslavne crkve, dok sve drugo, a ispod krovova, treba držati horizontalno³⁾.

³⁾ U originalu članka slijede poglavlja »O slogu«, i »III Skulptura (za arhaizam, a protiv neoklasicizma)«, u kojima se Grabrijan upušta u ocjenu pojedinih radova i kritikuje stav žirija. Zbog neaktuelnosti materije ovdje su ta poglavlja ispuštena.

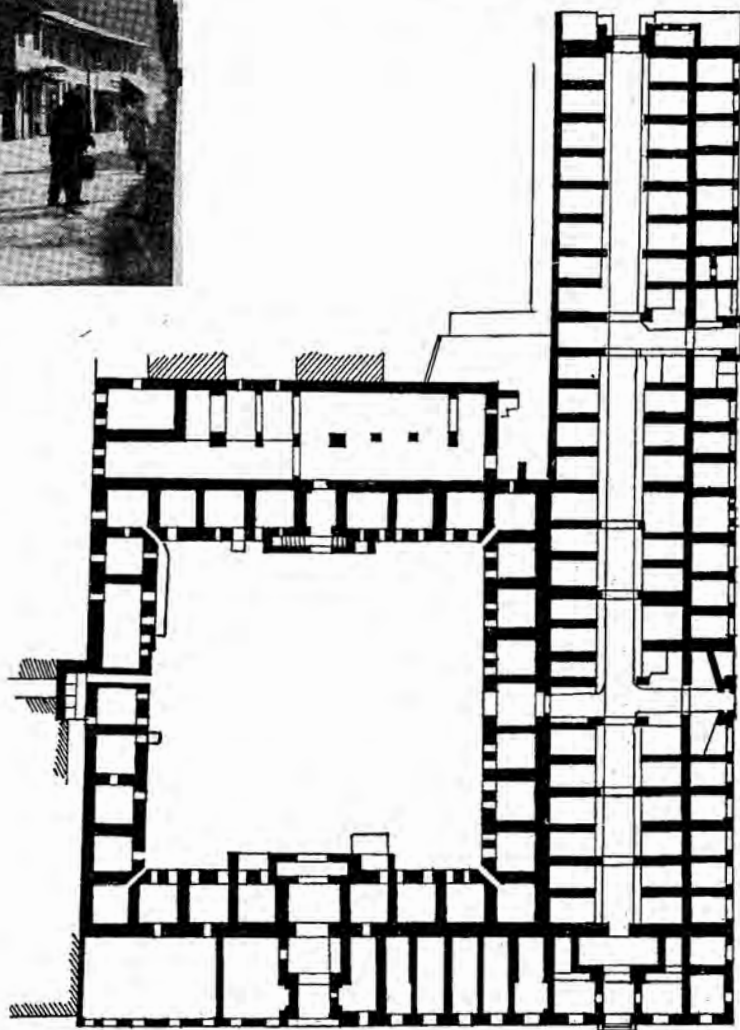

Prostor današnjeg Trga oslobođenja prije raspisivanja konkursa

Lijevo: Saborna crkva okružena starijim kućama, koje su porušene da bi se formirao trg

Dole: Tlocrt ansambla Begova bezistana i starog Tašlihana

Ostaci Tašlihana prije rušenja
rušenja

NOVI TAŠLIHAN¹⁾

Uprava Gazi Husrev-bega vakufa²⁾ odlučila je da izgradi kompleks zemljišta bivšeg Tašlihana i Bezistana, pa je u tu svrhu raspisala i natječaj za izradu idejnih skica, a između deseterice sarajevskih, zagrebačkih i beogradskih arhitekata.

Kompleks zemljišta, koji Vakuf hoće da izgradi, prostire se od hotela Evrope i Ferhadije džamije do Gazi Husrev-begove ulice, te između Vase Miskina ulice i Jugoslovenske armije. U njegovoj se, dakle, neposrednoj blizini nalazi Ferhad-begova džamija i čaršija sa najvećom sarajevskom džamijom, tj. Begovom.

Vakuf traži i regulaciju sve bliske okoline, pa je u tu svrhu voljan da proširi ulice i preko svog zemljišta, da otvara u svom kompleksu zemlje pasaže i da ruši eventualno i sve stare zgrade između Vase Miskina ulice, Mudželita, Malog kujundžiluka i Gazi Husrev-begove ulice, pa da stvori na taj način, ako je potrebno, pogled na Sahat-kulu i Begovu džamiju.

Projektanti su imali inače svu slobodu u pogledu disponiranja zgrada, samo je svaki od njih morao misliti na mogućnost izgradnje u etapama, na zgrade koje se što više rentiraju i koje bi bile u stanju da zadrže trgovinu u tom dijelu grada.

Vakuf je prema navedenom tražio sljedeće iskorištavanje zgrada:

— u **prizemlju** dućane, velike i male; male na gornjem dijelu zemljišta, tj. oko Vase Miskina i Gazi Husrev-begove ulice, jer zemljište graniči tu uz čaršiju sa skupom malih dućana, sa sitnom trgovinom, koja ne podnosi velike kirije,

— na **spratovima** biroe i stanove, bolje manje negoli velike, jer se ovi momentano bolje rentiraju, — ali sve to tako da je u svakom

¹⁾ Članak objavljen u »Novom beharu«, maja 1940.

²⁾ Gazi Husrevbegov vakuf (zaklada) je bio najjači vakuf u Bosni i Hercegovini. Taj Vakuf je bio vlasnik nekadašnjeg »Tašlihana« na mjestu današnje bašte hotela Evrope, zatim Gazi Husrev-begova bezistana, velikog broja dućana u čaršiji i skoro svih objekata oko Sahat-kule.

momentu moguće pretvarati biro u stan ili male stanove u velike, i obrnuto.

Osim navedenog, Vakuf želi tu još i jednu veliku kino-dvoranu sa prostranim nuzprostorijama, gdje bi mogla sarajevska društva da održavaju svoje priredbe i to tako da bi se, nakon održanog programa u dvorani, moglo prići zabavi u nuzprostorijama.

U ovom kompleksu, međutim, Vakuf ne želi hotela, banja i sličnih naprava. Problem je, dakle, trostruko težak:

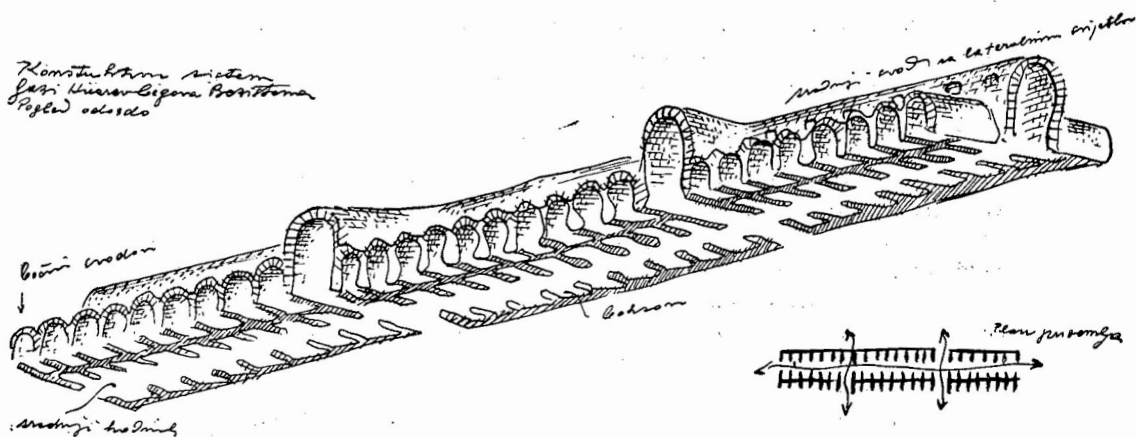
1) kompleks ovog zemljišta se prije svega nalazi u jednoj krajnje osjetljivoj blizini najvećih sarajevskih džamija, a na prelazu je iz visokog novog dijela grada u nisku čaršiju,

2) na tom prelazu nema, zapravo, nikakvog pravog izlaza u istočni dio grada, i

3) treba udovoljiti težnji da se trgovina zadrži na tom mjestu.

Hoće li sve to uspjeti?³⁾

³⁾ Grabrijan je ovaj članak ilustrirao sa perspektivom i situacijom novog »Tašlihana« prema projektu arh. J. Neidhardta. On sam se ne upušta niti u ocjenu, niti u obrazlaganje projekta. Kasnije, kad je otpala ekonomska računica Vakufa, u urbanističkom rješenju Čaršije, objavljenom u knjizi Grabrijan — Neidhardt: »Arhitektura Bosne i put u savremeno«, kompleks je riješen sasvim drugačije, Bezistan je u cijelosti sačuvan, a višespratne zgrade koje zatvaraju zabate austrijskih građevina prema Čaršiji potisnute su u pozadinu.

Konstruktivni sistem Begova bezistana (J. N.).

NEBODER — (TITOVA) — BAŠČARŠIJA¹

Neboder

Neboderi su američkog porijekla, a nastali su iz nezasićene težnje pojedinca za iskorištavanjem gradskog zemljišta. Rodno mjesto im je New York; tu prolazi kroz uzak pojas zemlje sva trgovina iz Evrope u Ameriku i natrag. Tu je zemljište neobično skupo, pa ga eksploatišu do krajnjih granica, bez obzira na promet, higijenu i čovjeka.

Neboderi su produkt velegrada, i moderni arhitekti, koji se bave gradnjom velegrada, upotrebljavaju ih u težnji da time što grade uvis, oslobode zemljište ispod njih za komunikacije i parkove: oni zamišljaju neboder na odstojanju 200 — 400 m.

Neboder, tj. 10, 20, 40, 60 puta ista osnova, a prema broju spratova 100, 1.000, 10.000 puta isti prostor: tj. šematizam, jedan čisto konstruktivan problem.

Arhitekturu nebodera najbolje karakteriše zahtjev jednog američkog tvorničara čarapa, koji je tražio od arhitekta da mu izgradi neboder u obliku čarape.

Usput o ekonomičnosti nebodera: Neboder kvadratične osnove, kao što treba da bude sarajevski²⁾ ne isplati se, jer mu otpada suviše mjesta na komunikacije, a premalo na korisne prostorije — rentabilnija bi bila duguljasta osnova.

Ljubljanski neboder, prvi u državi, ne rentira se. Zamišljali su ga, u projektu, od samih biroa, ali su ih morali kasnije sve preurediti u stanove, jer kod nas ljudi neće kancelarije iznad I sprata. I dok im donose biroa hiljadu dinara na 1 m² godišnje, to im donose stanovi samo 140 dinara. Omjer je prihoda, dakle, kao 1 : 7. Na taj način se ljubljanski neboder ne rentira ni sa 1% godišnje.

I pri tome, dosta je zanimljivo znati kako je nastao.

¹⁾ Članak objavljen u »Jugoslovenskom listu« od 9. VI 1940. pod naslovom »Neboder — Aleksandrova — Bašćaršija«.

²⁾ Misi se na Vakufski neboder na uglu Titove i Šaloma Albaharija ulice.

Ulica Vase Miskina nekad — u dnu džamija na mjestu današnjeg nebodera.

Uprava Mirovnog fonda u Zagrebu htjela je Ljubljancima ograničiti sredstva gradnje time što im je propisala izgrađenu površinu, a Ljubljanci su je mimošli time što su određenu površinu zadržali, a gradili uvis.

Da je naš neboder projektovan bar na čošku bloka, kao ljubljanski — ili da je u osovini glavne ulice, kao što je »Albanija« u Beogradu — mogao bi postati point de vue, simbol našeg grada!

Ovako pak se diže negdje usred bloka, bez pravog prelaza iz podgradnje, a možda i u osovini Ulice Vase Miskina, što bi mu bila i jedina odlika da nisu vidici tu prekratki — pa nas ovako podsjeća na pojave iz Nürnberga i Insbrucka, na ostatak viteških gradova, na germanski srednji vijek i gotiku.

Ima, naime, stvari u svakom gradu koje čine njegovu fizionomiju i ličnu notu. Ovako razlikujemo, na pr., Berlin od Pariza ili Carigrad od Rima, i tu ličnu notu grada treba respektirati.

Na taj način su, naime nastali helenistički i gotski gradovi, a Sarajevo pripada helenističkoj kulturi i svi bi se drugi momenti ubuduće morali podrediti njezinoj strukturi.

Hoćemo neboder, a pridržavamo staru širinu ulice od 8 m. Mi, hvala bogu, još ne oskudijevamo na zemljištu, niti nam se isplati graditi u visinu, niti još gradimo velegrad, a put kojim nastupamo premnogo slični postupku seljaka kad stavlja cilindar na glavu.

Budimo iskreni i priznajmo da se tu radi o jednom forsiranom efektu, američkog porijekla, koji nema ništa zajedničko s našim ambijentom.

I tu nam se nameće pitanje: Zašto je potrebno da uzimamo samo zlo od zapadne kulture? Zašto da ne preuzmemo samo njezine odlike? Ili drugim riječima: Zašto ne samo stvari koje nam odgovaraju?

Sarajevo urbanistički propada otkada ga je okupirala Austrija. Ali to nije samo sudbina Sarajeva, ovo je sudbina svih orijentalnih gradova (Fez, Alžir, Tanger itd.), koji su postali kolonijalni. Pod krinkom kulture, uvodi se ovamo alkohol, prostitucija i tuberkuloza sa koridor-ulicom.

Ne radi se tu o stilovima, radi se o pristupanju i iskrenom rješavanju problema. Ne radi se tu ni o samom Sarajevu i o islamskim arhitekturama, — već se radi tu o svim našim gradovima u Jugoslaviji.

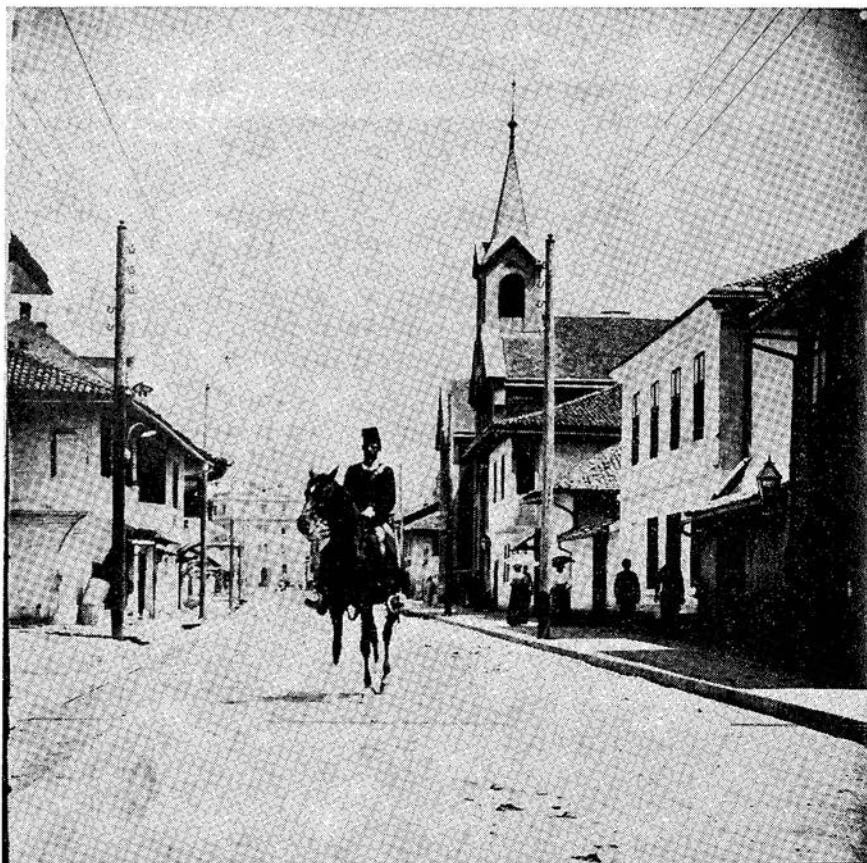
Mi mijenjamo danas izgled grada i rušimo postojeće, a na to isto mjesto stavljamo stvari koje su mnogo gore od porušenih — a to sve pod firmom moderniteta.

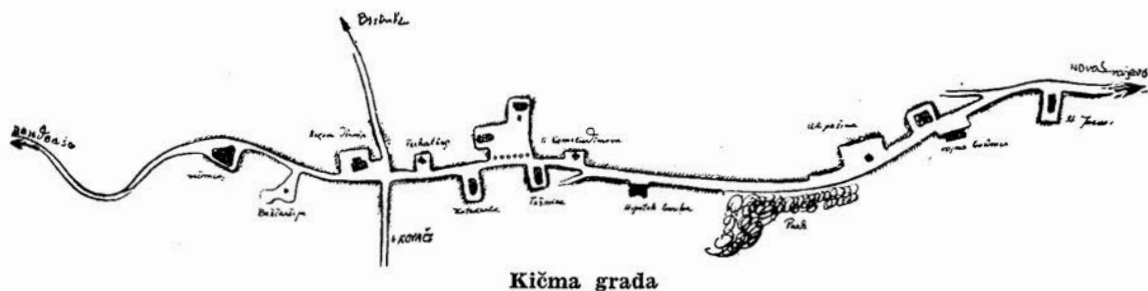
Treba, naime, znati da to što danas radimo predstavlja pouku za sve preostale dijelove grada i da ćemo ih ako ovako produžimo, brzo sve pretvoriti u jednu veliku kaznionu, čiji će hodnici da budu ulice grada.

I tu treba utvrditi da se tendencije prave, moderne arhitekture čudnovato poklapaju s orijentalnom, s tom jedinom razlikom, možda, što mi gradimo u modernom materijalu, dok su oni gradili od čerpiča i drveta, i što su higijenski uslovi starih koncepcija poboljšani modernim i savremenijim konforom, ali sve to u principu ne mijenja ništa na stvari. Pogledajmo samo staro Sarajevo! Grad na padinama, terasasto grupisane kućice sa slobodnim pogledima, k tome još prostorni problem, i priroda, i drveće...

I nije važno pri tome da li ćemo stare zgrade obnoviti u starom stilu s modernim konforom, važno je samo da umijemo iz starih stvari očuvati neke principe koji su naši i savremeni.

Titova ulica
— nekad

Titova ulica

Nije potrebno da je svaki arhitekta još i urbanista — ali je potrebno da se svaki arhitekta podredi urbanističkoj koncepciji grada, pošto samo u lijepoj urbanističkoj slici može nastati kvalitetna arhitektura.

Tu nije u pitanju samo uzak privatni interes — tu je u pitanju kompleks problema, koji zadiru duboko u interes sviju građana.

Dopustimo li da može svaki pojedinac uvažiti svoj interes, to ćemo brzo dobiti grad sa vodenom glavom, i jednu pseudo-ekonomiju.

Jer grad sa raznim potrebama je kao čovječje tijelo — jedan organizam koji treba da odgovara: higijenskim, ekonomskim, prometnim i drugim urbanističkim pitanjima — i sve navedene potrebe treba sliti u jednu cjelinu. U našem gradu, međutim, jednu ovakvu jedinstvenu regulatornu volju, na žalost, ne osjećamo.

Svi napredniji gradovi imaju tačno određene predjele ili zone za trgovinu, upravu, industriju, stanove itd. Kod nas je sve to pobrkano, bez reda, haos jedan, i taj haos još produžiti znači upropaštavati grad.

I samo iz ovakvog stanja je razumljiva dezorijentacija, koja uvijek nastupi kad treba izabrati mjesto za kakvu novu javnu zgradu. I samo u tom ex lex stanju moguće je pojedincu izigravati i podešavati gradnju u svoju korist.

Ovdje se, naime, radi o glavnoj arteriji i plućima našeg grada — dozvolimo li da nam zakržlja, to će uvenuti i ostali grad. Gdje god ima jakog pješačkog ili kolskog prometa u trgovačkom dijelu grada (city-u), treba koridor = hodnik = kanal = ulicu izbjegavati, a stvarati što veće površine — prostore — oko glavne arterije grada. Na taj ćemo način dati oduška city-u, koji je od neprocjenjive vrijednosti po zdravlje građanstva, a da ne govorim o potrebama samog prometa.

Zamislite da je iz naše glavne ulice uklonjeno svo drveće: ono ispred Ali-pašine džamije, te ispred Hovadže Kemuludinove³⁾ džamije, pa ispred Begove džamije itd., tu će nam ostati samo pustoš i razvalina. Svako postojeće drvo, koje se nalazi usred grada, a 10—20 m je visoko, od neprocjenjive je vrijednosti za nas sve, i trebalo bi ga zakonski zaštititi.

³⁾ Hovadže Kemuludinova džamija nalazila se na mjestu današnjeg Vakujskog nebodera. Nasuprot težnji da se tamo podigne neboder, Grabrijan je nastojao da se očuva džamija sa zelenim skverom kako bi se na tom danas užasno tijesnom prometnom čvorištu dobilo više prostora i više zraka.

Danas imamo još mogućnosti birati: ili koridor ili prostornu ulicu. Mi tražimo prostornu ulicu, za koju ima naša glavna ulica od Marindvora, preko Vase Miskina ulice do Baščaršije još svu dispoziciju; a borićemo se protiv ulice-koridora, legla prašine i tuberkuloze. U city ne bi smio niko dirati — sve dok Sarajevo ne dobije svoj regulacioni plan. Dodajem da ovakva jedna zabrana ne bi bila neki sarajevski specificum. U Zagrebu su čekali kućevlasnici šest godina na građevinsku dozvolu — samo iz razloga jer Općina nije imala svoj regulacioni plan. Nepromišljene i forsirane stvari mogu samo škoditi razvoju grada.

Baščaršija

Baščaršija je, kao city grada, umrla i od toga je više niko spasiti neće. Svaka ovakva težnja je, pošto je protivna razvoju, neprirodna i bez smisla. Trgovinu tu više nije moguće održati, ali je u njoj moguće spasiti malog obrtnika. Nova teorija ide za tim da se sve industrijalizira, tvrdeći da malim obrtnicima nema više mjesta pod suncem. Život, međutim, govori drugačije: bez rada ruku ne ide!

Mi se nalazimo u prelaznoj fazi civilizacije, a protiv nje govore zemlje koje su već našle zlatnu sredinu ili ravnotežu između obrta, industrije i poljoprivrede. Zemlje sa samom industrijom ili sa samim agrarom stalno se bore s haosom i stalno se nalaze u poteškoćama. Neće ni obrta nestati iz modernog života, ali će se modernizirati.

Baščaršija je u prvom redu čisto higijensko pitanje. Svi drugi principi koji su tamo provedeni su apsolutno ispravni i moderni. Zar vas Baščaršija ne podsjeća, kad prolazite njom, na modernu trgovačku kuću kakve često vidimo po evropskim velegrađovima? S tom razlikom samo što ima ovdje mnogo malih obrtnika, koji tu izlažu svoju robu, dok je tamo samo jedan — vlasnik i diktator!

Modernizirani dućani u sarajevskoj čaršiji

Prolazeći čovjek najviše kupuje, jer ne kupuje toliko iz potrebe, koliko zbog toga, jer ga taj život na Baščaršiji umije animirati da kupuje. Daleko smo od svake turističke romantike, daleko od sentimentalnosti i fantazije. Težnja je svakog modernog arhitekta i čovjeka da polazi od urbanističkih principa i pri tome da ne potcjenjuje ni turističko-ekonomske momente. Baščaršija — to je trgovačka kuća pod slobodnim nebom, jedan magazin, razvijen na horizontalu ili orijentalni bazar. U svakom ovakvom bazaru se stanovi na spratovima iznad prizemlja ne isplate; iskorištavati treba horizontalno zemljište samo za dućane. Omjer prihoda dućana prema stanovima je kao 1 : 7 — rentabilniji su tu dućani. Niko u bazaru ne stanuje osim možda putujućih trgovaca.

— **Kolobara han**⁴⁾ se ni u kom slučaju ne bi smio izgraditi više od jednog sprata. Nema tu mjesta velikim palatama, jer nema palata bez širokih ulica. Sve je to zajedno samo jedan veliki bazar s niskim kućicama i uskim ulicama. Nema tu ni kolskog prometa. Ko saobraća kolima u trgovačkim kućama? Promet se može odvijati po periferiji čaršije — ili pak: sve porušiti i graditi velebno, ali onda je postupak drugačiji. Okolinu »Notre Dame« u Parizu su porušili, pa je trebalo porušiti s njom i crkvu, jer sve skupa sačinjava jednu cjelinu. Kao jednu cjelinu treba posmatrati i Baščaršiju i pretvoriti je kao cjelinu u jedan moderan bazar. Pa i pitanje **Tašlihana**, a pozadi hotela Evrope ne može se drugačije riješiti nego jednom višespratnom zgradom, koja će zatvarati zabate novog grada, a prema čaršiji sve ostalo treba da ostaje nisko i otvoreno: male radnje s modernim sanitarnim konforom.

Ostaje još pitanje ostalih **historijskih i arhitektonskih spomenika starog Sarajeva**. Sve vidnije i značajnije objekte u gradu treba ispitati, osloboditi ih od izgrađene okoline i stvoriti oko njih parkove, drugim riječima: treba pristupiti njima kao arheološkim iskopinama, koje nas vežu sa tradicijom — a ostalo izgraditi po najnovijim urbanističkim principima. Time bi definitivno skinuli ta pitanja sa dnevnog reda, ali — to ne ide bez regulacionog plana.

⁴⁾ »Kolobara han« je bio najstariji han u Sarajevu (15. vijek) a nalazio se na mjestu današnjeg Ljetnog kina u Čaršiji. Kameni zidovi oko Kina su ostaci ovog Hana. Izgorio je 1935. godine

Trgovanje u čaršiji (dječji crteži iz škole Z. Dideka)

BAŠČARŠIJA Jedna nova alternativa¹⁾

Ima li lijeka Baščaršiji?

Moje rezonovanje o Baščaršiji nagnalo je arhitekta Neidhardta da prouči još otvorene mogućnosti. Ovako je nastala ova alternativa. Ona je samo pokušaj kako i kojim putem bi trebalo ići za ispravnim rješenjem tog važnog problema Sarajeva. Ona je samo idejna skica, koja ne isključuje i druga rješenja — samo će se svako morati pridržavati tih rješenja i principa ovdje iznesenih.

Dijagnoza

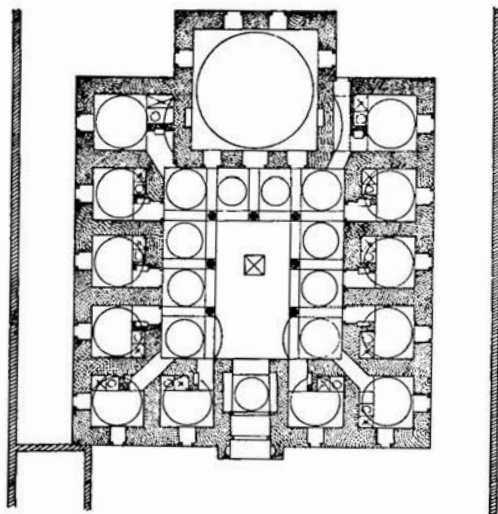
Prolazeći kroz Čaršiju, moramo doći do saznanja da ona mala niska, pitoma čaršija — čaršija nadohvat čovječje ruke s niskim i malim dućančićima, koja svojom éceramidom treperi prema nebu, s jednospratnim hanovima iznad tih niskih dućančića i s mnogobrojnim kupolicama i kupolama, pa minaretima i jablanima i onim kruškastim završecima povrh minareta — mijenja iz dana u dan svoju fizionomiju.

Staru éceramidu, taj bitno lokalni krov, sve više zamjenjuje industrijski crijep, koji je više ružan negoli lijep. Čovjek u tom dućanu sve više prelazi iz čučéćeg u stojeći stav, s povišenog poda na stolicu, i u vezi s tim sve se mijenja: uređaj i izgled samih dućana. I ti se dućančići sve više zatvaraju nekom ostakljenom merkantilnom stolarijom — i sve je to danas već pobrkano jedno s drugim, pa još koju godinu, i Baščaršija će izgledati kao ropotarnica.

A da i ne govorim o neizdržljivim higijenskim prilikama: gdje god zavirite u avliju — svuda zauđara po plijesni i gnjiloći. Konsultujmo još i ljekara i vatrogasca, pa osiguravajućeg i termotehničara, pa instalatera, i obrtnika, i trgovaca, koji tu žive — svi će nam govoriti o neodrživom stanju koje danas tu vlada.

Tako bi ljekar, na pr., prigovarao krovovima koji prokišnjavaju, pa da su zidovi, gdje ih uopće ima, pretanki, pa da su zbog toga prostorije zimi strahovito hladne i da ima čak tu prostorija bez svjetla i ventilacije, i vode, i prave čistoće, te da zbog toga dolazi do raznih bolesti, kao što su: išijas, reuma i tuberkuloza.

¹⁾ Članak objavljen u »Jugoslavenskom listu« od 30. VI 1940.

Tlocrt Kuršumlije medrese

Njemu bi se priključio vatrogasac, jer su svi ti dućani od drveta, tj. od građe koja je opasna zbog požara, koji ugrožavaju skoro svake godine čitav kvart.

Vatrogascu bi se priključio osiguravajući tehničar u pogledu građe i požara, pa još i u pogledu drvenih kapaka, koji nisu dovoljno sigurni od provale itd.

Pa i sam obrtnik i trgovac, koji tu žive, mogli bi nam kazati da pod tim uslovima ne mogu više konkurisati modernoj trgovini i obrtu, i da ljudi propadaju tu sa ekonomskog stanovišta, jer se ne mogu više održati prema drugima.

Bašçaršija sliči bolesnim plućima sa puno kaverni — to su praznine u njoj od pogorjelih hanova i raznih dvorišta, pa ruševine nekih banja i stambenih kuća, kojima u jednom ovakvom bazaru nema mjesta. Na taj način današnja Bašçaršija nije skoro ni za polovinu iskorištena za trgovačke i obrtničke svrhe.

Asanacija

Ako rezimiramo sve, dolazimo do uvjerenja da Bašçaršiji nema lijeka, odnosno liječimo li postojeće stanje samo ispravljanjem, popravljanim i ispunjavanjem porušenih mjesta — dobićemo samo jednu skrprenu, polovičnu i slabu stvar. Tu može pomoći samo hirurški zahvat, tj. rušenje svega trošnog i nevaljalog, pa onda sprovesti urbanizaciju, odnosno podjelu u zone: u zonu visokih građevina oko Čaršije, u zonu niskih građevina ili bazara, u zonu starih kulturnih građevina i park koji treba da poveže sve navedene elemente u jednu cjelinu.

Jer nema pothvata koji bi bio neekonomičan, ako se radi o spasu čovjeka! I gdje god je ugroženo čovječje zdravlje — moderni urbanizam traži od nas jasne, higijenske i odlučne akcije, bez obzira na sentiment.

Našim se rješenjem, međutim, ne želimo udaljiti od onih principa, koji su u čaršiji dobri i apsolutno ispravni, tj. od dućana u okviru jednog bazara. I tu nadovezujem na naš prijedlog (»Jug. list« od 9. VI o. g.),

gdje sam se već i zalagao da se stari dućani zamijene novim, samo ću ovaj put govoriti o razmještanju tih dućana, o ozelenjavanju oslobođenog mjesta i konzerviranju starih, vrijednih arhitektura u tom parku.

Male radionice i dućančići, aščinice i trgovine voća i povrća prozrokuju zadah, a pogotovo u ljetno doba — treba ih postaviti na naj-savremeniju, higijensku bazu. Zadah je moguće paralizirati jednim parkom u neposrednoj blizini.

»Notre Dame« u Parizu je na svojoj prednjoj strani očajno gola — bez organske veze s novom okolinom; bolji je taj prelaz sa strana i odstraga, gdje nas, usljed parka i drveća, ne bude toliko u oči — i to je skupocjeno iskustvo. Drveće i park su, dakle, plastični, oblikovni elementi, koji su u stanju da povezuju građevine među sobom i sa čovjekom.

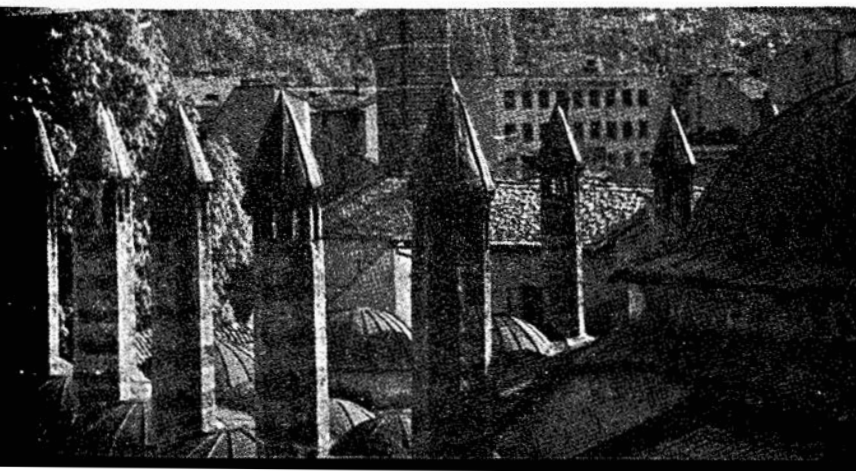
Rušiti, dakle, sve što je trošno i nevaljalo i smjestiti na to mjesto jedan lijep park u kome bi ležali svi oni kristali starih, velebnih, arhitektonskih koncepcija — bez bojazni da će one izgubiti šta na svojoj intimnosti — jer park sa svojim niskim i visokim drvećem plastični je elemenat koji može zamijeniti niske, stare kućice i dućane.

I sve značajnije građevine od trajnog materijala treba sačuvati u tom parku, mislim: na Begovu džamiju s okolinom, tj. s turbetima i grobljem i dogradnjama, na nisku Medresu s arkadnim trijemovima, pa na Morića han na stupovima iako je od trošnog materijala, samo bi ga trebalo izolovati u parku, pa na Baščaršijsku i Čekrčinu džamiju i na Brusa bezistan, preuređen možda u muzej.

Tako bi u tom parku, koji je Sarajevu neophodno potreban, a pogotovo na tom mjestu, ponovno isklijale sve stare ljepote: nišani i šadrvani, pozadi ograda sa zamreženim prozorima, pa arkade i turbeta, pa male i velike kupole i munare — sve lijepo na zelenim čilimima i između drveća i — tvorevina čovječje ruke iz drugog vremena. I u tom parku zamislite još kafanice, poslastičarne i kioske itd. — a sve ostalo rušiti i ponovno izgraditi u zoni za obrt i trgovinu. Obrtnike koje treba tu spasiti, čiji spas leži u modernoj higijeni, smjestiti u neku vrstu modernog bezistana koji bi se provlačio u obliku meandra, a poput neke široke vrpce između tog parka i Titove ulice.

Ovakav jedan moderni bazar sa svim higijenskim uslovima, sa centralno smještenim pisoarima, nužnicima, praonicama, modernim instalacijama i centralnim grijanjem, a bez opasnosti od požara i da kiša

Ođzaci i kupole Kuršumlije

procuri na skupocjene artikle — mogao bi da konkuriše u svakom slučaju i u svako vrijeme svakom drugom trgovcu i obrtniku. Ovakvom kolektivnom izgradnjom na kolektivnoj bazi idemo svakako ususret i malom čovjeku. Rezultat zavisi, naravno, kao u svim tim stvarima, od dobrog arhitekta i urbanista.²⁾

Refren

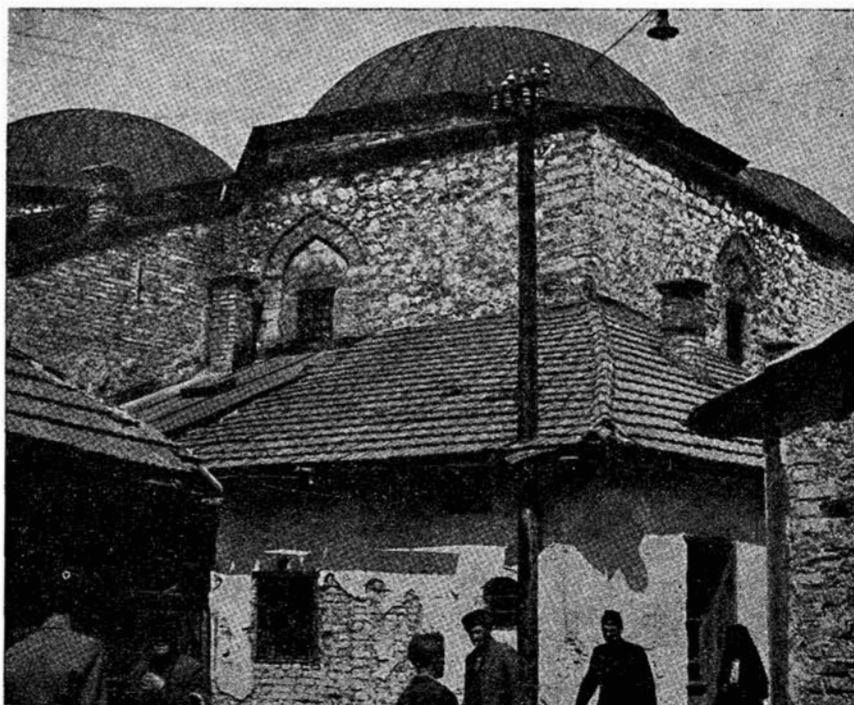
Prilikom natječaja za Tašlihan pokazalo se ovdje od kolike je važnosti za izgradnju pojedinih dijelova grada definitivn regulacioni plan. Vase Miskina ulica završava se Saračima, a kod Bašćaršijske džamije čorsokakom — jer tu nema pravog izlaza prema Bendbaši i Višegradu. Od deset natjecatelja za Tašlihan dao je svaki neko drugo rješenje iz razloga jer nije raspolagao s podacima iz regulacionog plana, koji je jedini mogao da diktira ispravno rješenje tog kompleksa. Stvar je moguće sasvim drugačije rješavati ako se odredi, na pr., Vase Miskina ulica kao pješački put, a kolski promet da se usmjeri na put duž Miljacke i Titove ulice. — Ovako je morao Vakuf, ako je htio da bude jasan, tražiti urbanističko rješenje, ne samo Tašlihana i njegove okoline, već svega grada, od Stanice do Bendbaše. Ovo, međutim, prelazi dužnost Vakufa i spada u kompetenciju grada.

Tašlihan je samo jedan čvor u užetu, koji nije moguće razvezati ili svezati, a da ne pokrenemo čitavo uže.

---

²⁾ Ovdje slijedi poglavlje »Transakcija«, u kome se Grabrijan upušta u rješavanje složenog imovinskog problema u čaršiji kao i u finansijsku računicu pothvata. Zbog neaktuelnosti materije cijelo poglavlje ispušteno.

Brusa bezistan bi možda trebalo preurediti za muzej

Džinića sokak

SLUČAJ ŠERIJATSKE GIMNAZIJE¹⁾

Klasična gimnazija orijentalnog smjera (arapski, turški, perzijski jezik i književnost) u Sarajevu, bivša Šerijatska gimnazija, trebalo je pred početak drugog svjetskog rata da dobije novu zgradu u pseudo-maurskom stilu, a na starom groblju, iznad Kovača do Halilbašića ulice. Pomanjkanje sluha za istinsku ljepotu, za etiku i nepisane zakonitosti urbanizma starog Sarajeva izazvalo je revolt arh. Grabrijana — (Red.).

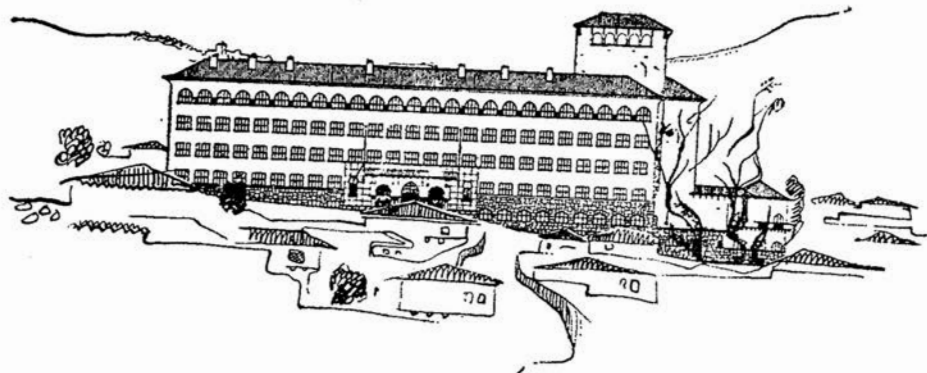
U novinama čitamo hvalospjeve budućoj Šerijatskoj gimnaziji — tobože što će ovom zgradom urbanistički dobiti Sarajevo.

Da se ne bi držali ljudi u zabludi i da se diletantizam ne bi razvio o tim pitanjima u našim novinama — pokušaću stvar prikazati sa prave strane.

Zamislite samo, Sarajevo dobiva u najnovije vrijeme jednu divnu željezničku stanicu — u maurskom slogu, pa onda šerijatsku gimnaziju — u pseudo-orijentalnom i doskoro će dobiti još i X i Y drugih ovakvih građevina. — Pa to je kao da damo da prebojadiše u nekom salonu sve portrete pradjedova kakav soboslikar. U tradiciji ima stvari koje treba respektirati, a ovo nije pravi respekt. Kad god sam se zalagao za islamsku arhitekturu, nikada nisam pomislio na kopije, već na neke principe u njoj, koji su naši i savremeni, pa ih treba zadržati. Ovdje se, međutim, radi o nekoj arhitekturi Gustav-Kellerovih hotela, kojima je htio taj bečki arhitekt usrećiti našu Dalmaciju. Ova arhitektura lukova, pa lučića i tornjeva je pseudo-arhitektura — na taj se način stvar ne rješava, a postupak me mnogo podsjeća na strane turiste kada oni stave fes na glavu.

Zamislite, ako bi neki Amerikanac htio sagraditi neboder na Stradunu u Dubrovniku, ili još bolje, ako ga želi sagraditi na Markovom trgu u Veneciji — uvjeren sam da bi protiv toga ustao čitav svijet. Ili drugim riječima: u svakoj kulturnoj sredini se eksploativnost mora podrediti tradicionalnom obilježju, i svaki arhitekta mora utilitarnost dovesti u sklad sa arhitektonskim i urbanističkim principima.

¹⁾ Članak objavljen u »Jugoslavenskom listu« od 17. novembra 1940.

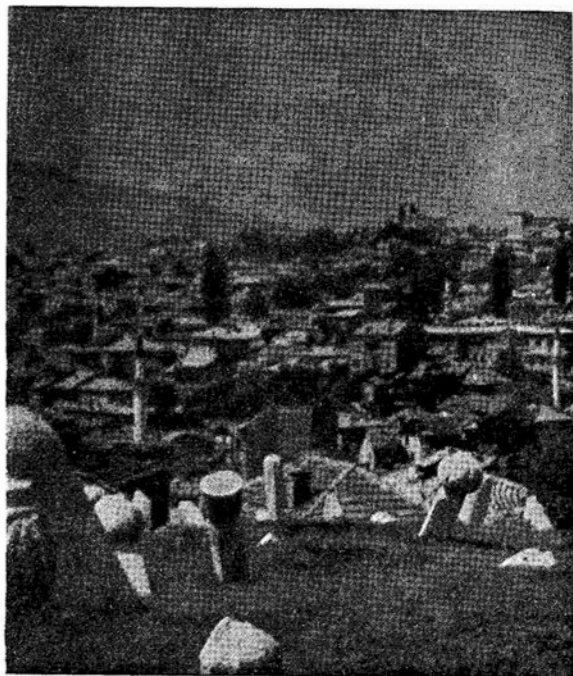

Usvojeno idejno rješenje Šerijatske gimnazije

Neboder Željezničarske zadruge, zatim Vakufski neboder, pa nazovimo još i ovaj toranj Šerijatske gimnazije od devet etaža sa predgradnjom, visokom šest etaža — neboderom, Sarajevo je na najboljem putu da postane grad samih kula, što se apsolutno protivi značaju tog grada, koji se do sada razvijao u širinu.

Le Corbusier je prvi podigao svoj glas protiv ovakvog načina izgradnje u Alžiru, gdje evropska civilizacija pretvara grad u kaznionu. I svatko bi morao respektovati slobodni vidik tog terasastog predjela grada, koji je sličan u Sarajevu kao u Alžiru — jer on je svojina svih građana!

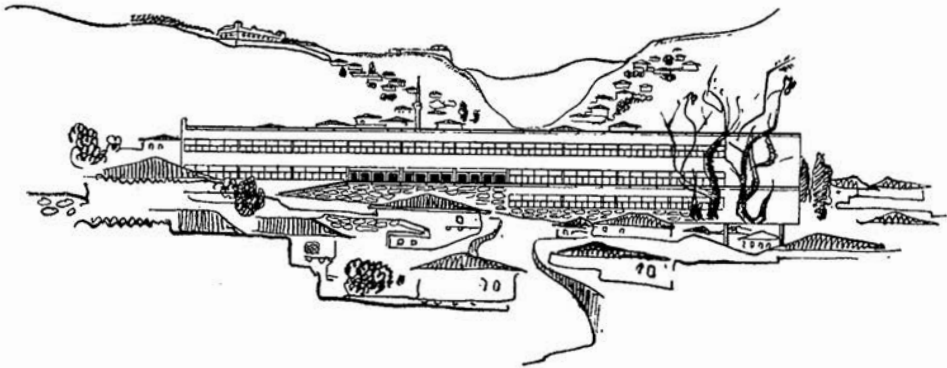
Trebalo je prilagoditi arhitekturu okolini, kako to radi, na primjer, arh. Dobrović u Dubrovniku, jer inače smo na najboljem putu da dobijemo još jednu kasarnu Jajce!

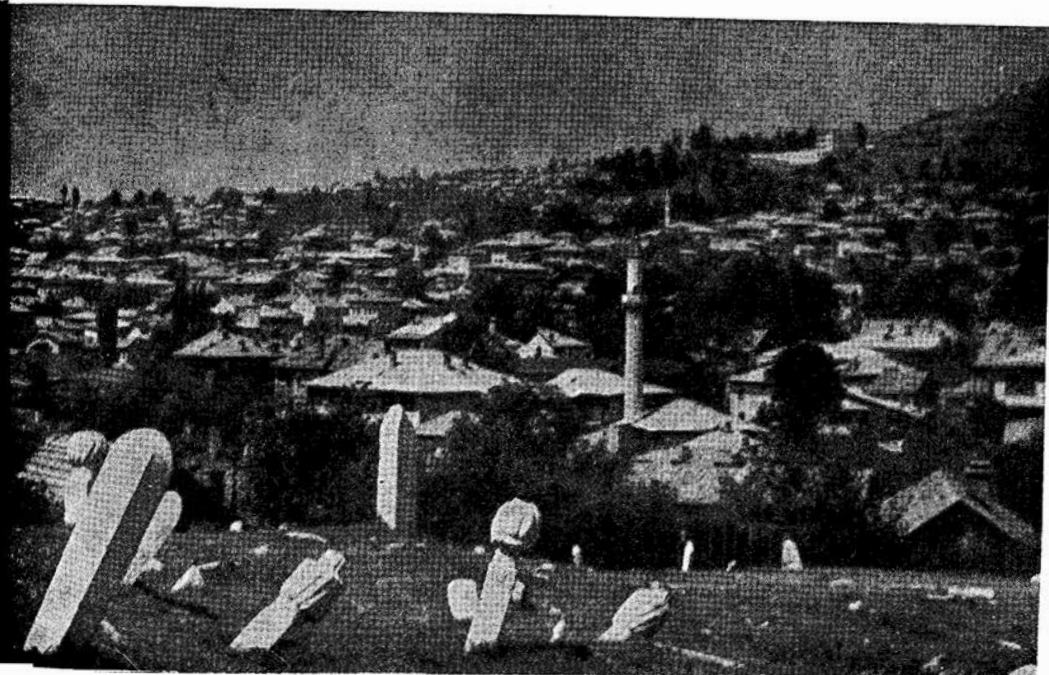
Trebalo je prilagoditi arhitekturu okolini — respektovati vidike tog terasastog predjela

Visokim objektima, à la šerijatska sakrivaju se najljepše partije ove poetične pozadine.

Tu se postavlja pitanje visinske ili nizinske, tj. horizontalne škole u vrtovima, kakve grade Beudoin i Lods u Francuskoj, iako je to za naše prilike apstrakcija. U svakom slučaju trebalo se prilagoditi horizontalnoj gradnji tog ambijenta! Moderna arhitektura, ako je dobro riješena, a ne pseudo-moderna, prilagođuje se što više postojećoj arhitekturi, jer ona svojom suzdržljivošću ostavlja postojećoj da dolazi svom svojom ljepotom do izraza. Da zemljište nije dovoljno za jednu ovakvu, slobodno stojeću gradnju, to još ne može biti razlog da se načini zlo. Uostalom, uvijek jedna te ista pjesma, koja vodi do istiskivanja i silovanja terena!

Protuprijedlog arh. J. Neidhardta

A da je u tu okolinu moguće smjestiti utilitarnu građevinu, najbolje potvrđuje Bijela tabija, koja je vanredan primjer kako treba plasirati!

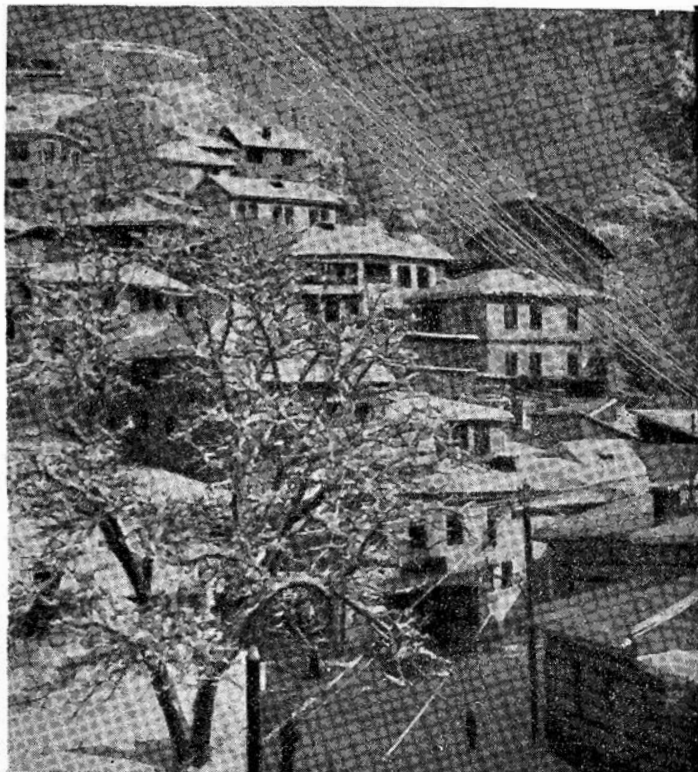
.....
Ako je samovlašće u izgradnji tipična pojava za 19. i početak 20. stoljeća (New York), to mi danas raspoložemo ipak već nekom tradicijom i iskustvom u izgradnji, da znamo šta se smije i što se ne smije graditi.

.....
Urbanistički rečeno, to znači odrediti zone niske gradnje u gornjem i zone visoke gradnje — štaviše vrlo visoke gradnje — u donjem gradu; drugim riječima, dakle, dijelove vrtnog grada gore, a trgovački dio grada dole!²⁾

---

²⁾ Ispušteni su dijelovi članka u kojima se pledira za konačan pristup regulaciji Sarajeva kako bi se uklonila opasnost silovanja terena, itd.

Regulacionim planom treba tačno odrediti visine izgradnje, kako bi se uklonila opasnost silovanja terena

URBANISTIČKA RJEŠENJA SARAJEVSKIH TRGOVA¹⁾

Slučaj je htio da se — gledano hronološki — na kraju Grabrijanovog polemičko-publicističkog rada, prije djela »Sarajevo i njegovi trabanti« (Zagreb 1942.), pojavi članak u kome je on sam rezimirao dobar dio materije iz ranijih članaka. Iako su problemi poznati od ranije, čitalac, uglavnom, ne stiče dojam ponavljanja, već prije sređivanja i taloženja misli kojima je naknadno studiranje dodalo nove argumente — (Red.).

Grad, to je složen organizam, kao, recimo, jedan stan. Stan služi jednoj porodici, dok grad služi jednoj velikoj porodici, tj. zajednici, dakle, povećalo se samo mjerilo. U stanu ima svaka prostorija svoje mjesto. Tako isto treba da ima i svaki kvart svoju zonu u gradu. No, Sarajevo toga nema, pa je stoga u njemu sve moguće.

Nije moguće, ipak, instalirati spavaću prostoriju u kuhinji i obrnuto, uz pretpostavku da se vodi računa o jednom određenom standardu života, odnosno kulture.

Trg, tj. »foyer«, je najsvečaniji prostor u gradu i po njemu jedan grad pokazuje i cijelo svoje naličje. Trg, dakle, nije jedan čisto utilitarni teren za manifestacije, promet i slično, nego, on treba da bude još i lijep i reprezentativan. Trg je u stvari onaj kutak u gradu koji odaje kulturni nivo svakog velikog naselja.

Kad zapadnjak prolazi prvi put kroz Sarajevo, odmah mu se javlja pomisao: grad bez trgova! Tada polako otkriva one avlije iza ograda sa prozorima, ispred džamija i kuća. Za razliku od savremenog života, sve javne svečanosti prenose se pred svetište.

Meka, to je atrij; ima značenje prizemnog zatvorenog prostora i islam još uvijek živi u tom obliku trga ispred džamije. Orientalni trg, prema tome, pokazuje težnju za zatvaranjem, dok je u Evropi tendencija da se stvaraju otvoreni trgovi. To su, dakle, dvije koncepcije.

Ispočetka je i Zapad poznao atrij, tj. zatvoreni trg, dok nisu renesansa i barok stvorili otvoreni prostor. U taj prostor imao je svaki pravo pristupa, za razliku od atrija u koji mogu ući samo pravovjernici, odnosno samo članovi porodice u stambenim kućama. Atrij služi intimnom životu, za razliku od trgova koji služe za javnu upotrebu. Atrij, to

¹⁾ Članak objavljen u listu »Pravda« Beograd, 24. februara 1941.

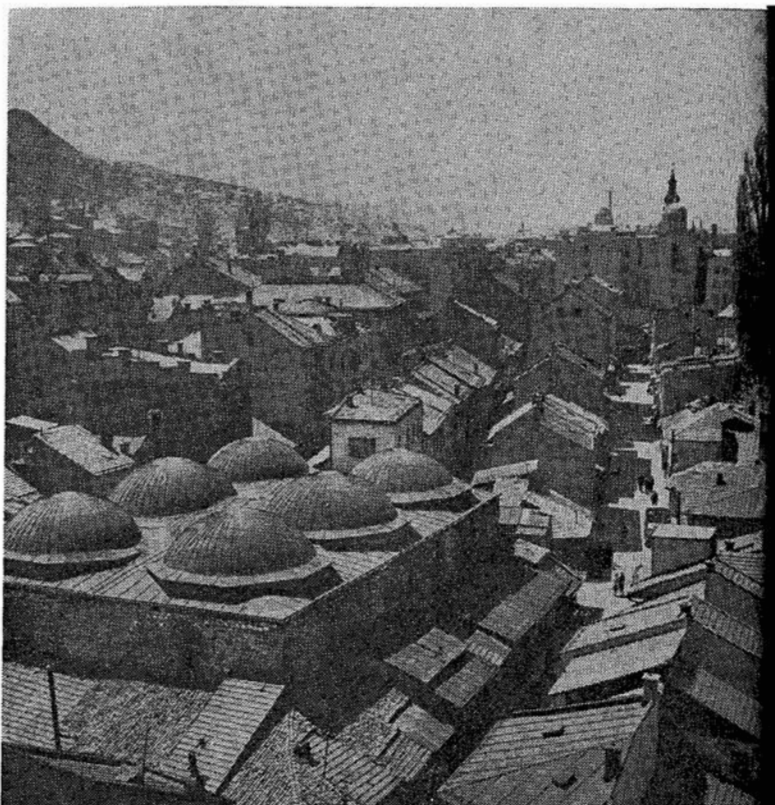
je prostor u kome se čovjek može koncentrirati, dok je trg prostor na kome je koncentracija mnogo teža. Stoga upotrebljavamo atrij još i danas na Zapadu, svuda gdje težimo za koncentracijom na trgu.

Atrij = arkadno dvorište = unutrašnji život, a naš unutrašnji život je javni život! Pošto Sarajevo nema trgova za javni život, a uz intiman život postoji i onaj spoljni (mislim kada ljudi izražavaju svoju zajednicu u kulturnim ili političkim manifestacijama) — trebalo bi za ovaj javni život stvoriti slobodne trgove. U svom neprestanom i živom razvoju Sarajevo se, tako reći, preko noći našlo pred ovim zadatkom, da stvara trgove o kojima je ovdje riječ.

Moderni urbanizam teži za tim da stvara što više trgova duž prometnih ulica da bi time rasteretio sredinu grada i da bi doveo što više sunca i zelenila. Podsjećamo samo na rješenje Le Corbusiera koji je nizanjem trgova duž ulica čitavom gradu dao naličje velikog naselja, koje se prelijeva u trgove.

Svuda, međutim, gdje postoji kultura, postoji i poštovanje i osjećaj za ono što nam je prošlost dala dobroga, ili drugim riječima, samo se u varvarskim periodima nemilosrdno ruši i stidi se svoje prošlosti. Kada je riječ o Sarajevu, ne bismo smjeli poći putem kojim je pošla Austrija. Taj put izgledao je, možda, dobronamjeran, ali je bio bez pravilnog shvaćanja stvari. Nastojanja Austrije vidjela su samo egzotiku, a ne organske strane problema. Samim tim na ovo tlo unesen je egzotičan maurski stil

Gdje postoji kultura, postoji i poštovanje za ono što je prošlost dala dobroga.

i stvarana neka kolonijalna arhitektura. Kad smo kod ovih napomena, podsjećamo na nemoguću Gradsku vijećnicu, ili na one predgradnje ispred Careve džamije! Štaviše, mogli bismo postaviti čak i jedan kriterijum za lako prepoznavanje svih grešaka i kopija koje su importirane. Tako, na primjer, nijedna od domaćih džamija nije simetrična, iz prostog razloga što svaka od njih ima samo po jedan minaret, i to sa strane. Svaka od njih potpuno je prilagođena prirodi u tolikoj mjeri da daje za sebe poseban izgled. Pokušaj da se simetrija postigne, i pored jednoga minareta, učinjen je kod Careve džamije, ali ni ovaj nije uspio i zbog toga i ova predgradnja predstavlja silovanu arhitekturu.

Baščaršija — Novi Tašlihan — Titova ulica

U pogledu Baščaršije i drugih starih dijelova grada do u posljednje vrijeme vladala je među stručnjacima potpuna dezorijentacija. Sada se pitanje pokreće sa mrtve tačke. To je učinjeno raspisom natječaja za izgradnju novog Tašlihana.

Rješavanje urbanističkih pitanja u Sarajevu je vrlo teško, jer se ovdje prepliće Istok sa Zapadom. Tu se uvijek postavlja pitanje šta će biti sa starim dijelovima grada, koji imaju svoje nedostatke, ali, pored toga, i objekte vanredno oblikovane.

Staro Sarajevo građeno je piramidalno: niske kuće i dućani uzdižu se preko kupola i džamija i bazilikalnih krovova hanova između jablanova i minareta. Ove piramidalne koncepcije trebalo bi primijeniti na trgove; oko njih stvarati obruče i okvire u kojima bi one mogle doći do

Ali-pašina džamija, primjer biserne plastike

svog izražaja. Obručom modernih građevina trebalo bi odrediti granice visokog i niskog predjela grada, pa ih međusobno povezati u jednu cjelinu. Ostali bi na prelazima iz jednog u drugi dio grada ulazi. Glavni od njih bio bi onaj koji vodi iz Vase Miskina ulice u Bašaršiju. Na tom mjestu nastaje jedinstvena grupacija stare arhitekture. Danas je pogled na ovu arhitekturu potpuno rastrgan. Da bismo uhvatili ovaj lijepi dio grada i omogućili pogled na nj kao iz fotografske kamere, potrebno je na određenom mjestu podići portu. To čine Kinezi, koji podižu porte ili glorijete, da bi omogućili jednim pogledom intenzivan doživljaj slike lijepog dijela grada.

Izgradnja novog Tašlihana, u sklopu postojeće arhitekture Begove džamije, sa urbanističkog stanovišta je vrlo delikatan problem. U ovom slučaju nije dozvoljeno stvariti neke fenomenalne arhitekture; tu treba da se stvori zid sa nekoliko niša i to sve ima da posluži samo kao pozadina prekrasnim arhitektonskim oblicima ispred njega. Elementi sa kojima ovdje raspolažemo su: prizemni dućani, atrij sa česmom i džamijom, sahat-kula, jablanovi i porta, i konačno stijena — zid, koja bi trebalo da bude kulisa novog Tašlihana. Njegova fasada mora biti izgrađena stilom prilagođavanja, a nipošto kao neka samovoljna arhitektura koja bi rasparčavala cjelinu. Ove elemente treba slagati u cjeline, kao što to čine djeca kad slažu domine. To je isto kao kad želimo u slobodnom prostoru da istaknemo neku plastiku i da je povežemo sa pozadinom i okolinom kako bi došla do svog punog izraza.

U Sarajevu ima još mnogo ovakve biserne plastike. Ali ona se nemilosrdno uništava. Ostatke bi trebalo spasavati. Primjere imamo svuda. Uzmimo samo Titovu ulicu. Tu su bile u slobodnom prostoru Ali-pašina, Hadži Idrizova, Kemaludinova i Ferhad-begova džamija. Sve ove prostore ne bismo smjeli izgraditi, tu bismo morali stvarati stijene za plastiku! Morali bismo izgraditi skverove, tj. niše u kojima bi stajale te džamije. Skver, to je u stvari jedan poluzatvoren prostor, koji je prema glavnoj arteriji otvoren. Ako posmatramo skver s ekonomskog stanovišta, njime dobijamo tri fronte umjesto jedne, a mogli bismo prizemno i stranu s ulice izgraditi dućanima, ako težimo za velikim novčanim efektom.

Elementi naših skverova bili bi, dakle:

- 1) višespratna građevina u obliku obruča (niz povezanih građevina) koja stvara nišu za džamiju;
- 2) džamija u toj niši, koju treba sačuvati;
- 3) ispred nje niski prizemni dućani za eksploataciju i
- 4) zelenilo ili park koji veže sve navedene elemente u jednu cjelinu.

*

Dosada je bilo riječi o orijentalnim trgovima. Sada ćemo se osvrnuti na evropske trgove, jer se ovdje radi o preplitanju orijentalnog s evropskim.

Jedini postojeći evropski trg u Sarajevu je onaj ispred Katedrale. Ovaj trg strahovito je go, nema plastike i ničega što bi čovjeka privlačilo. Trebalo bi ga zasaditi nekim zelenilom, kao nekom kolonadom od drveća, koja bi optički stvarala zeleni atrij.

Prostor pred
Katedralom — jedini
evropski trg
u Sarajevu

Trg Oslobođenja

Za izradu ovog Trga treba da posluži Pičmanov projekat. Taj projekat zasniva se na tipično akademskom shvatanju trgova iz 19. stoljeća, tj. na parceliranju trgova u manje nepovezane prostore. Na ovaj način, u našem slučaju dobili smo, upravo, tri ovakva trga, i to: trg ispred Bogoslovije (sada Ekonomskog fakulteta), produžnu aleju ispred Crkve i trg ispred Oficirskog doma (sada Dom JNA). Svaki od navedenih trgova stvara svoju osovину, a među sobom ih dijeli aleja ispred Saborne crkve. Ova aleja, međutim, nema nikakve orijentacije i ona bi morala da ide makar koso prema Ulici JNA da bi na taj način dobila neki izlaz. Aleja služi i kao pozadina spomeniku, koji se nalazi u sredini većeg trga, ispred Bogoslovije. Spomenik, međutim, koji je orijentiran samo prema jednoj strani, kao što je to slučaj kod konjaničke figure, ne bi smio biti postavljen u sredini trga, kao, na primjer, obelisk, koji izgleda jednako sa svih strana. I ovdje je, dakle, ista pogreška kao kod Jelačićevog spomenika i Spomenika kralja Tomislava u Zagrebu. Spomenik kralja Tomislava izazvao je veliku aferu, jer je trebalo da bude svojim zadnjim dijelom orijentisan prema željezničkoj stanici. Pitamo se, dakle, da li sarajevski slučaj nije isti? Tu je ulica JNA jednako važna, a drveće koje je dijeli od spomenika, šest mjeseci u godini je bez lišća.

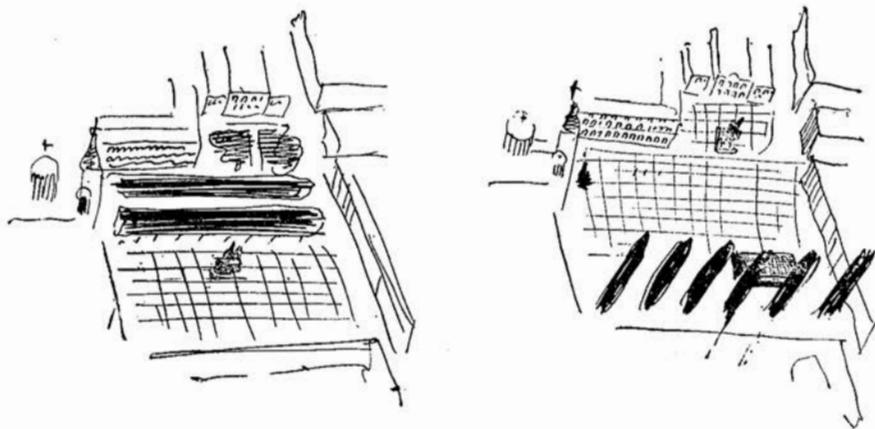
Najispravnije bilo bi postaviti pitanje tako da Saborna crkva dođe u središte trga, pošto je ona glavni razlog da se trg tu podiže. Ovakvo rješenje dao je arhitekt Neidhardt, koje ću sada protumačiti:

Otklonimo li sve što je na trgu, ostaje nam jedan prostor nepravilnog oblika, i to jedan veći prostor pred Crkvom i jedan manji pred Oficirskim domom, koji se prelijevaju jedan u drugi, a to je, neočekivano, moderan prostor! U ovom je prostoru Crkvu lako optički centrirati trokutnom relacijom, uostalom sredstvom, kakvim su se služili još renesansni majstori.

Postavimo li spomenik na mali trg ispred Oficirskog doma, gdje ima odgovarajuće zaleđe, a prema njemu, gdje se osovina Oficirskog doma siječe s osovinom Bogoslovije — bazen, samim tim crkva bi došla u težište trga. S obzirom da je prostor velik, možemo ga umanjiti visokim drvećem, tj. zelenim pilonima (na većim odstojanjima), između kojih će se otvarati novi vidici koji stvaraju odnose između čovjeka i gledanog objekta. Tako dobijamo samo parcijalne poglede na trg, što je kod ovako praznog trga potrebno.

Osim ovoga, trg treba još i povezati. A povezati ga je moguće jednobraznošću okolnih zgrada. Povezanost, pak, kod kuća sa više vlasnika moguće je postići ako se propiše izgradnja kolonada svuda u prizemlju. Osim nove zgrade »Spasa«, koja može ostati zatvorena, morale bi sve kuće na trgu da budu izgrađene u prizemlju kolonadom. Jasno utvrđena prizemlja, na ovaj način, dala bi trgu onu harmoničnost kojoj se divimo na trgovima Brisela, Venecije i drugdje.

Pred Bogoslovijom je zamišljena još i terasa sa govornicom, što je vrlo važno kod svakog manifestacionog trga.

Usvojeno rješenje trga i protuprijedlog

Elementi ovoga trga su, dakle: crkva, bogoslovija, govornica, spomenik, arkade, zelenilo i voda. Međutim, izgleda da se nije vodilo toliko računa da bi se došlo do jednog ispravnog urbanističkog rješenja, koliko da se dobije senzacionalan trg.

Dom tehničke radinosti²⁾

Društvo inženjera u Sarajevu raspisalo je uži konkurs za izgradnju Doma tehničke radinosti koji želi da podigne ispred Fiskulturnog doma. Dom tehničke radinosti, međutim, samo je jedan detalj u nizu ostalih na tome trgu, koji još nije riješen kao cjelina. Ispravno bi bilo da se prvo riješi trg urbanistički, da se na taj način odredi mjesto za Dom na trgu i tek tada da se pristupi projektovanju samoga Doma. U tom smislu odgovorio je donekle arhitekt Neidhardt svojim radom za navedeni konkurs, dok su se svi ostali učesnici konkursa strogo pridržavali građevnog programa Doma. Donosimo osnovne misli njegovog projekta.

Park uz zgradu Izvršnog vijeća i Fiskulturni dom toliko je negledan, vlažan i neprijatan, da skoro niko ne ulazi u njega. Trebalo bi mu sunca i oživjeti ga nekom modernom i sunčanom arhitekturom.

Ispred starih neorenesansnih palata Željezničke direkcije i zgrade Izvršnog vijeća moguće je smjestiti samo jednu arhitektonsku plastiku, koja može da bude najviše jednospratna sa solarijem i treba je smatrati kao horizontalni reljef na zemlji. Ni u kom slučaju ovdje ne bi smio doći kakav visinski kolos.³⁾

Osim Društva inženjera želi i »Cvijeta Zuzorić«⁴⁾ u Sarajevu da podigne Dom umjetnosti s izložbenim prostorijama. Nameće se pitanje zašto da postavimo Dom tehničke radinosti usamljen u jedan zabitni kut, gdje bi se izgubio, kada je reprezentativnije ako bi ovdje smjestili obje atrakcije. Domu tehničke radinosti, kao i Domu umjetnosti dali bismo trajnu vrijednost jednim tehničkim muzejem (za razliku od prostorija koje služe privremenim izložbama). U isto vrijeme time bi bio osiguran i neki prihod Društvu, pored toga što bi se baš kroz ovaj muzej građanstvo povezalo s njegovim akcijama.

Potreba muzeja s izložbenim prostorijama na slobodnom prostoru je jedno od najvažnijih savremenih pitanja, osobito kad pomislimo kako su svi ti arhitektonski elementi razbacani, na pr., u bašti sadašnjeg Muzeja, dok bi ovdje imali sve okupljeno u jednom atriju, gdje bi došle do svog izraza i do prave vrijednosti, a da i ne govorimo uopće o važnosti tog izložbenog prostora na slobodnom prostoru za vajare. Time bismo postigli da se kipari takmiče, jer bi svaki od njih nastojao da njegova plastika dođe u taj kulturni atrij. U sklopu navedenih muzeja imali bismo ovdje još i trg za manifestacije ispred Fiskulturnog doma.

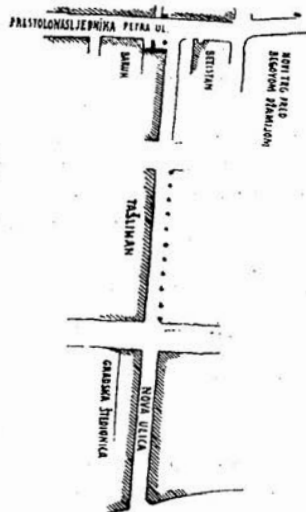
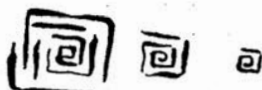
²⁾ O ovom pitanju napisao je Grabijan poseban opsežan članak u »Jugoslavenskom listu« od 16. marta 1941. g. pod naslovom »Od Doma tehničke radinosti do Paviljona Cvijete Zuzorić«. Zbog neaktuelnosti članak u ovu zbirku nije uvršten, a u želji da čitalac bude informisan o tom problemu, ostavljeno je ovo poglavlje.

³⁾ Iz ovoga se naslućuje da su Grabijan i Neidhardt bili svjesni da ovo mjesto nije za izgradnju pogodno. Dobro je da do realizacije Doma tehničke radinosti na ovom mjestu nikad nije došlo, a proširenje Parka i na predmetno zemljište, kako je to poslije rata realizirano, sigurno je daleko bolje rješenje.

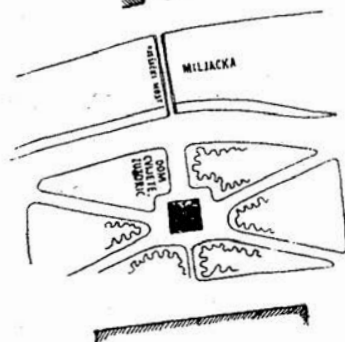
⁴⁾ Prije rata je Klub kulturnih i javnih radnika u Sarajevu nosio ime lijepe Dubrovčanke — mecene umjetnika, Cvijete Zuzorić.

Sve u svemu, dakle: dvije atrakcije, plus dva muzeja, plus dva izložbena prostora na slobodnom, plus još i trg ispred Fiskulturnog doma, to je ukupno sedam motiva. Ili:

Dom tehničke radinosti = tehnika = nauka = duh; Dom umjetnosti = umjetnost = srce = duša i Dom tjelesne kulture = tjelesno va-spitanje = tijelo, a sve zajedno ovo bi trebalo da sačinjava **jedan forum kulture**, koji bi se, ovako zasnovan, mogao izgraditi u etapama, tj. prema finansijskim mogućnostima.

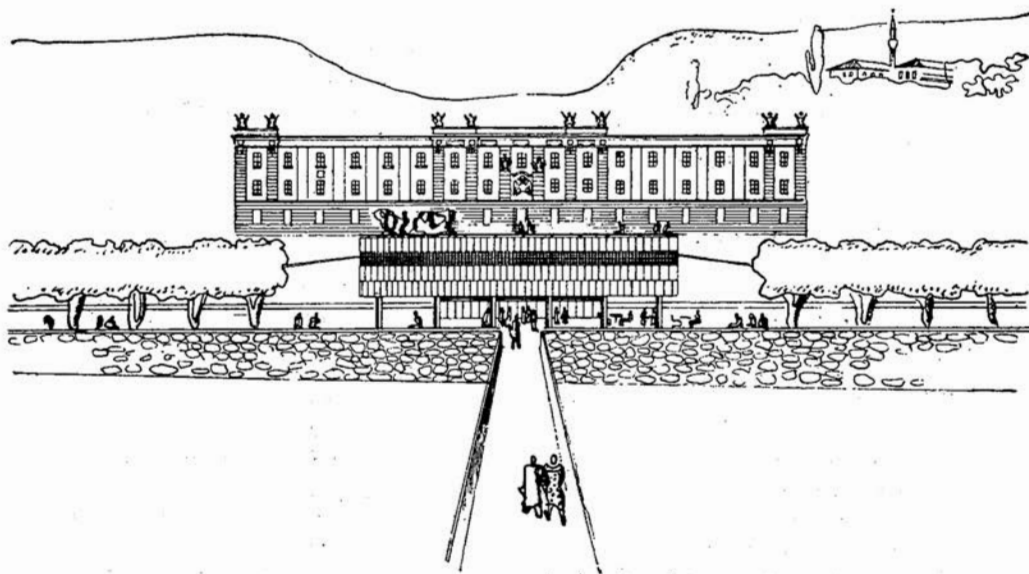

Prijedlog za izgradnju Umjetničkog paviljona »Cvijeta Zuzorić« u Dušanovom parku — situacija

OD DOMA TEHNIČKE RADINOSTI DO DOMA UMJETNOSTI¹⁾

Koncem 19. stoljeća nastala je kod stanovotih skupina umjetnika težnja da izgrade svoje izložbene paviljone. Redovno ti paviljoni nisu nikakve velike građevine, već malena svetišta umjetnosti. Tako su nastali: Secesija u Beču (Olbrich)²⁾ Mánes u Pragu (Gočar)³⁾ Jakopičev paviljon u Ljubljani (Fabiani)⁴⁾ itd. Takvi paviljoni brzo postadoše žarišti-

Umjetnički paviljon u Dušanovom parku — izgled

¹⁾ Štampano u časopisu »Tehnički vjesnik« Zagreb 1942., br. 7—9. Ovdje su ispuštene I i III varijanta, a prenesena samo II.

²⁾ Josef Maria Olbrich (1867—1908), austrijski arhitekt; uz J. Hoffmanna i M. Fabianija, osnivač bečke secesije.

³⁾ Josef Gočár (1880—1945), češki arhitekt, profesor arhitekture na Akademiji za likovnu umjetnost u Pragu.

⁴⁾ Maks Fabiani (1865—1963), arhitekt, slovenačkog porijekla, jedan od najistaknutijih predstavnika bečke secesije, suradnik O. Wagnera i profesor na Tehničkoj akademiji u Beču. Zajedno sa arh. Plečnikom postavio je temelje novijoj slovenačkoj arhitekturi.

ma umjetničkog stvaranja. Redovno ne služe samo likovnim umjetnostima. Na pr. u bečkoj Secesiji izlažu se osim slika i knjige, a održavaju se i plesne priredbe, koncerti itd. Dakle, ukratko: takvi paviljoni mogu postati stjecištima sviju umjetnosti.

Društvo »Cvijeta Zuzorić« u Sarajevu željelo je svojim skromnim sredstvima izgraditi takav umjetnički paviljon.

Kada se želi skromnim sredstvima postići maksimalan efekat, treba potražiti pozadinu, koja bi svojim refleksom obogatila podignuti objekat. Tako je izbor pao na bivši Dušanov park — kao najsunčaniji perivoj Sarajeva. Perivoj je u blizini Miljacke, tj., vode. U pozadini je kasarna koja nas svojim rampama i travnjacima podsjeća na schönbrunsku arhitekturu.

Novi paviljon bi u spomenutom perivoju došao na mjesto gdje se prije rata nalazio kiosk sa kavanicom, a kavana bi se smjestila u prizemlje paviljona.

Zamisao paviljona u sklopu sa kavanicom ima prednost, što bi takva kavana postala stjecištem kulturnog i umjetničkog sarajevskog svijeta i života, a umjetnički paviljon bi time postao žarištem toga života.

Kavanica u paviljonu ima, osim toga, i mogućnost ljetnog plasiranja u slobodnom prostoru, a može služiti i kao buffet za vrijeme raznih priredaba u prvom katu paviljona.

U prizemlju bi, pored kavane, a odvojeno od nje, bile još dvije prostorije za upravu spomenutog društva umjetnosti, te vestibul u sredini sa stepeništem.

U prvome katu bi bili izložbeni prostor elastične osnove, da ga možemo upotrijebiti i za izložbe i za razne priredbe.

Za razne priredbe su potrebne dvije dvorane: veća i manja. Manja treba da je tako udešena da može služiti i kao pozornica za plesne priredbe, koncerte, muziku, literarne večeri, predavanja i slično, dok bi veća istovremeno služila kao auditorij. Mala dvorana bi se od veće mogla odvojiti vratima na posmik i spojiti sa nekoliko stepenica, a eventualno i sa podom u dvije razine.

Za izložbe je potreban velik prostor sa četiri zida, koji se može podijeliti niskim pregradama, kulisama, smještenim slobodno u prostoru tako da dobijemo veće i manje prostore, i niše, već prema vrsti slika i plastika koje se izlažu. Kulise treba da su mnogo niže od stropa kako bi time zadržale cjelinu i kontinuitet prostora. U prostoriji nam je potrebno što više stijena za slike i maksimalna koncentracija promatrača tih slika. Stoga, što manje otvora — prozora u stijenama!

Osvjetljenje treba da je takvo da ne zablješćuje oči i da se ne reflektira od izlaganih slika. Dakle, izvor svjetla treba sakriti na način električnog difuznog svjetla. To je moguće postići dovođenjem donjeg svjetla kroz kontinuirani red prozora u konkavni sadreni pojas (reflektor) u stropu, odakle bi se svjetlo odbijalo tako da ne udara u oči i da se ne odražuje sa promatranih slika. Sredinu prostora bi trebalo, osim toga, osvijetliti nadsvjetlom pomoću laterne u krovu.

Iz dvorane se pristupa na terasu stepenicama.

Na terasi je izložba skulptura. Za slikarsku izložbu i malu plastiku — apsolutna koncentracija: zatvoreni prostor. Za veliku plastiku: slobodan prostor vani. Kiparski simboli dali bi krunu arhitektonskoj koncepciji i stvorili bi siluetu prema ulici.

Smjer kretanja se u paviljonu nigdje ne smije ukrštavati. Pristup je u prizemlju u sredini, a zatim spiralno obilaženje u katu i na terasi, tako da se posjetilac nikad ne vraća na isto mjesto. Povratak sa terase bio bi posebnim vanjskim stubištem, odnosno rampom.

Vanjsku arhitektonsko-plastičnu koncepciju mogao bih označiti sljedećom trodjelnošću:

1. Miljacka sa bedemom ciklopskog zida;
2. Slobodno-stojeći umjetnički paviljon;
3. Iznad svega Kasarna sa okolišnim vijencem brda.

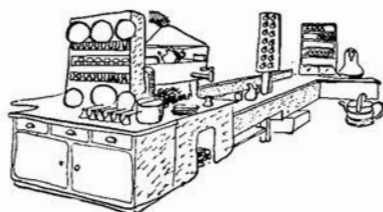
Prikazat ću još i pristup iz grada do samog paviljona. Najprometniju pješačku arteriju Sarajeva (Titova ulica — Bašćaršija) trebalo bi izravno povezati s paviljonom, tako da se građani Sarajeva već izdaleka upozore na kulturnu ustanovu, čiji cilj je kulturno unapređivanje građanstva. Poželjno bi bilo da se to kulturno žarište smjesti tako da se vidi iz glavne arterije.

Urbanistički bi se to donekle moglo postići tako da se produži čikma pokraj Bezistana duž još neizgrađenog novog Tašlihana i uz Gradsku štedionicu na već postojeću čikmu do malog pješačkog mosta u obliku kineskog brva preko Miljacke, u pravcu perivoja do umjetničkog paviljona.

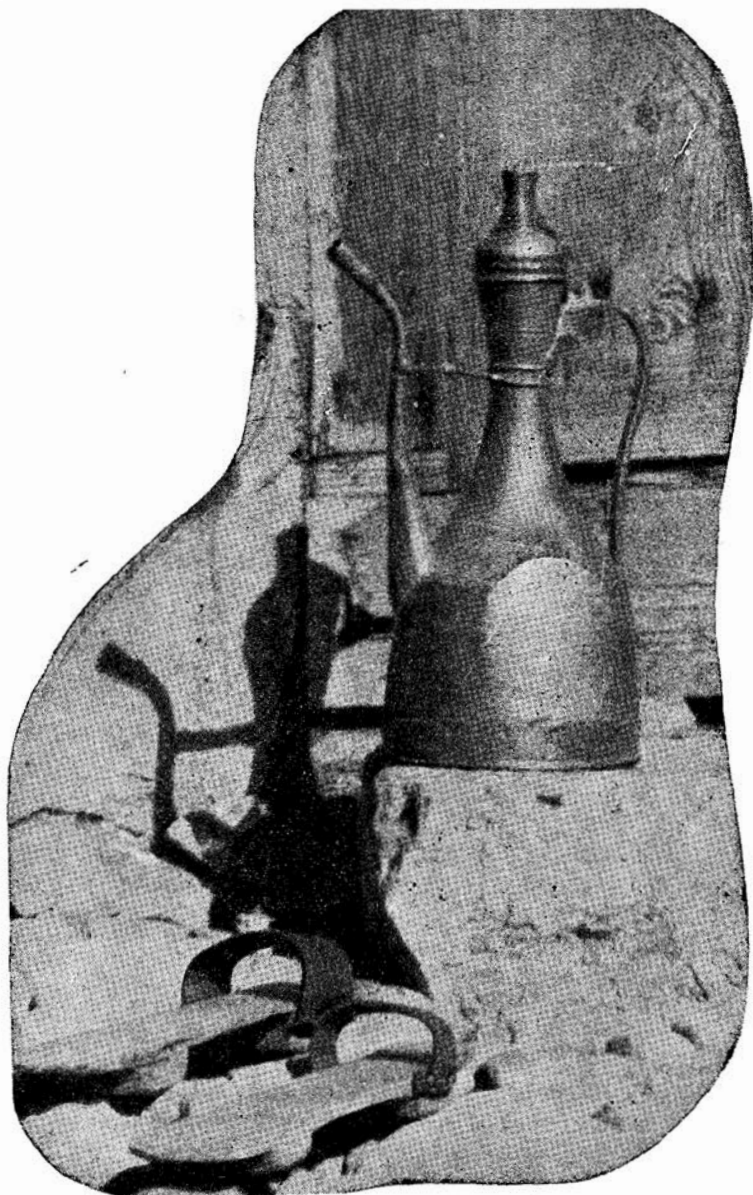
Prelezeći Miljacku, tj. žuboreću vodu, ulazimo ovako u zeleni perivoj do paviljona, koji je u prizemlju sav raspušten u kolonadu kako bi se dobilo što više pokrivena terase za kavanu ispod paviljona za vrijeme vremenskih nepogoda.

Dakle, intimni, društveni život u prizemlju, u kolonadi kavanice; totalna koncentracija u izložbenom prostoru u I katu; rasterećenje na terasi i u izložbi velikih kipova u slobodnom atriju. Tu se plastika projicira prema nebu i zelenilu okolnih brda, na kojima su kućice razasute poput dječjih igrački — jedinstven okoliš sa vanrednim panoramama u prekrasni orijentalni vrtni grad, koji se stepenasto uspinje prema Trebeviću i Poligonu!

I sva ta raznolikost doživljaja ima samo jednu svrhu: propagiranje umjetnosti!

Prostorni aranžman stare kafanice

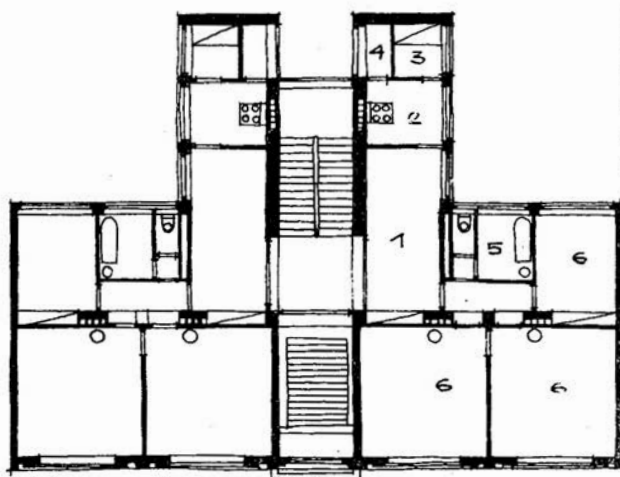
Bižuterija pod vedrim nebom.

NAJAMNA ZGRADA U SARAJEVU¹⁾

Prije nego što pređem na sam predmet, učiniću nekoliko napomena o načinu rada na našoj školi.

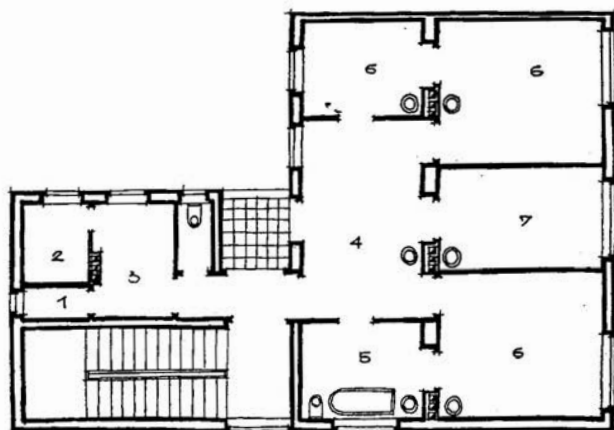
Ideal nastavnika visokih gradnja bio bi da pruži đaku, pri polasku u život, potpuno obrađen projekat jedne zgrade. Izbor zgrade trebalo bi da je osnovan uvijek na konkretnim potrebama grada, bilo da ovakva zgrada već u gradu postoji, bilo da je njezina gradnja neko aktuelno pitanje grada. Jer, tako učenik može da svoj školski rad uspoređuje sa postojećim zgradama, odnosno da prati moderne arhitektonske težnje u gradu.

Izvođenje samog projekta zamišljam usredotočeno u predmetu visokih gradnja. Već u drugoj školskoj godini trebalo bi učeniku dati skicu takve zgrade koju bi onda, u najužoj saradnji sa nastavnikom, konstruktivno razrađivao (palirski nacrti, detalji stepenica, krova, stolarije itd.). Isti projekat mogao bi se još i dalje razrađivati u mehanici (izračunava-

Kuća Singer, prizemlje: 1—dnevni boravak, 2—kuhinja, 3—soba za kućnu pomoćnicu, 4—ostava, 5—banja, 6—sobe za spavanje (Hadžić, Soko)

¹⁾ Štampano u »Tehničaru«, Beograd, Časopis za nauku, tehniku i umjetnost, god. I, juni 1935, br. 6.

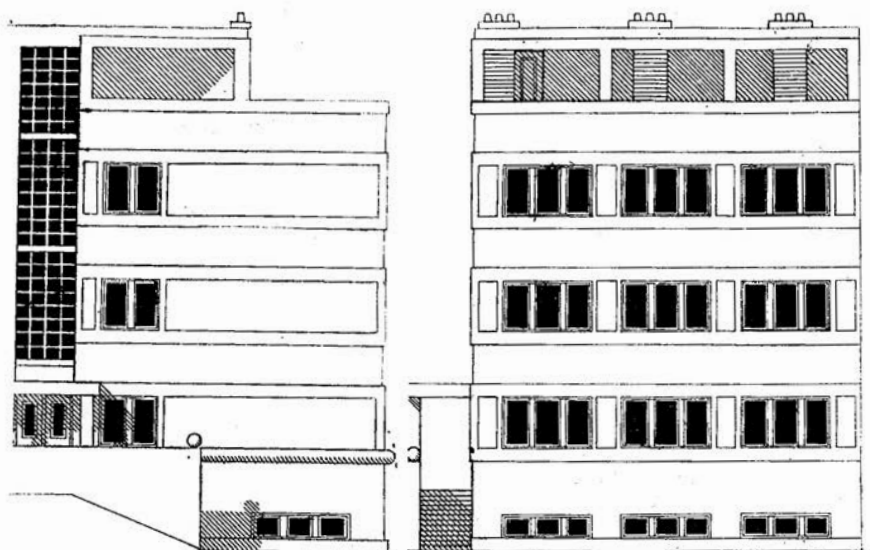
Najamna zgrada u Skerlića ulici: 1— ostava, 2— soba za kućnu pomoćnicu, 3— kuhinja, 4— hol za dnevni boravak, 5— kupatilo, 6— spavaće sobe, 7— salon (Mihčić, Plavšić, Serdarević)

nje tavanjače, krova itd.), kod armiranog betona (izračunavanje betonskih konstrukcija), u dubokim gradnjama (kanalizacija), u građevinskoj organizaciji (predmjer i proračun), u arhitekturi (rješavanje fasada), u perspektivi (aksonometrički i perspektivni pogledi na zgradu), u osnivanju, (organizacija osnove i nameštaj) i, konačno kod modelovanja (model zgrade).

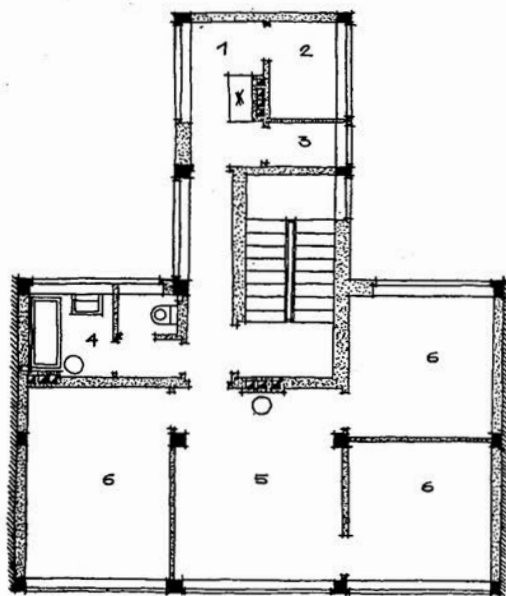
Na taj način bi učenik, nakon treće godine, imao potpuno obrađenu jednu zgradu, a mogao bi pratiti i rad svojih drugova, od kojih svaki radi na drugom projektu.

Kako počeci tih težnji danas izgledaju, pokazaću na jednom konkretnom slučaju, tj. na studiju najamne zgrade u Sarajevu.

Tt. Singer i komp. u Sarajevu odlučili su da izgrade pozadi Hipotekarne banke na vanrednom zemljištu najamnu zgradu i raspisali su uži natječaj, u kome sam i ja učestvovao. Oni su tražili zgradu sa elitnim stanovima, a svaki stan je usredotočen oko jednog hola ili dnevne prostorije. Projekt su izradili učenici Hadžić i Soko. Kod konačne izrade projekata investitor je tražio da se hol odvoji od kuhinjskih prostora i

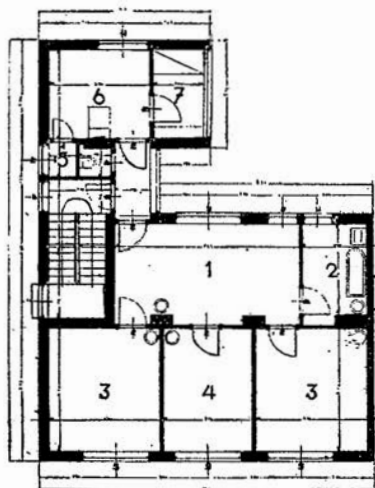
Zgrada u Skerlića ulici — fasada (Mihčić, Serdarević)

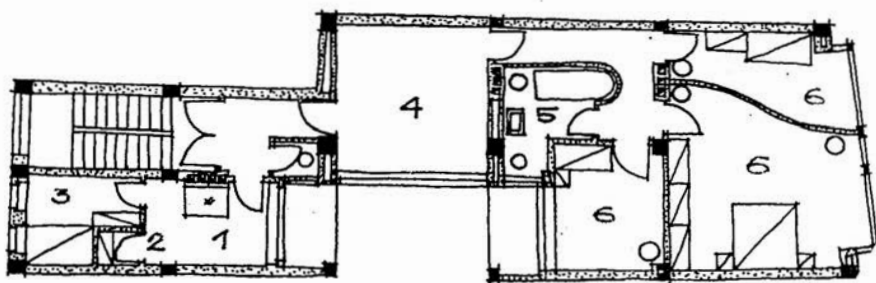
Ugrađena kuća u Skerlića ulici: 1— kuhinja, 2— soba za kućnu pomoćnicu, 3— ostava, 4— kupatilo, 5—dnevni boravak, 6—spavaće sobe (Marić, Marković, Nikolić)

prostorije za služavku pomoću zasebnog predsoblja, kako ne bi posjetilac stana upao iz stepeništa direktno u hol i kako ne bi služavka imala pristupa u stan kad to domaćica ne želi.

Ovaj zahtjev docnije smo razrađivali kod projekta jedne kuće u Skerlića ulici. Nacrt su razrađivali učenici: Plavšić, Serdarević i Mihić. Ali, budući da je vlasnik zgrade tražio ekonomičnije rješenje, veće iskorišćenje zemljišta i manje prostorije, razradio je novu osnovu učenik Kapidžić... Zgrada nije sa objiju strana ugrađena, već ima s jedne strane

Zgrada u Skerlića ulici — konačna razrada: 1— dnevni boravak, 2— kupatilo, 3— spavaće sobe, 4— salon, 5— ostava, 6— kuhinja, 7— soba za kućnu pomoćnicu (Kapidžić)

Novogradnja na Obali: 1— kuhinja, 2— ostava, 3—soba za kućnu pomoćnicu, 4— hol, 5— kupatilo, 6— spavaće sobe (Šerka, Šebić, Pavlić)

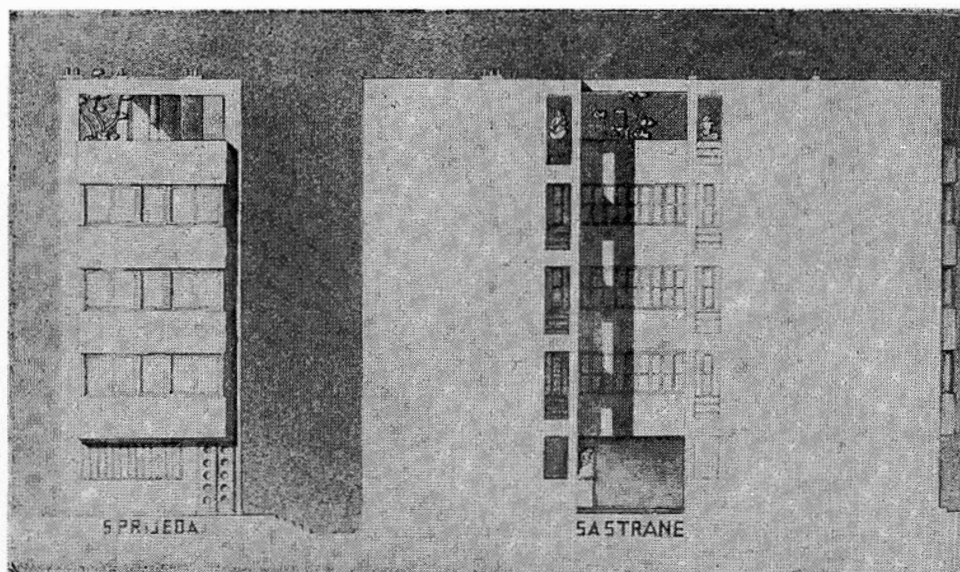
uzan prolaz, iz koga je pristupačno stepenište, a i osvjetljene neke sporedne prostorije.

Da bi dvije susjedne zgrade u Škerlića ulici (broj 12 i 14) djelovale kao jedna jedina i dobile veći i ljepši izgled, odlučili smo da rješavamo oba objekta zajedno, kao dvojnu kuću. Taj projekat obradili su učenici: Marić, Marković i Nikolić.

U isto vreme imali smo priliku da studiramo novogradnju braće Božić na Vojvode Stepe obali. Zemljište je prilično duboko, a ulična fronta samo 6 m široka.

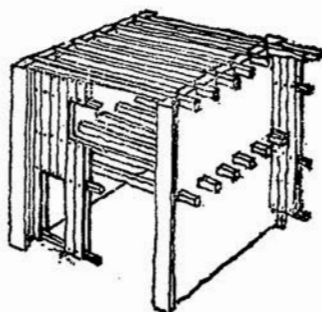
U zgradi je trebalo smjestiti: u prizemlju stan služitelja i ljekarsku ordinaciju, a u svaki sprat po jedan stan za tri brata.

I tu smo usvojili hol kao centralnu prostoriju sa predsobljem, koji dijeli kuhinjski dio od spavaćih prostorija, a brižljivo smo izbjegavali svjetlarnike. Projekat su radili učenici: Šerka, Šebić i Pavlić.

Zgrada na Obali: fasade (Pavlić)

Konstruktivni sistem
kuće — hangara

PORODIČNA MALA KUĆA¹⁾

Želim iznijeti misli arh. A. Loosa o gradnji porodičnih malih kuća, pa onda na kraju prikazati kuću koju su đaci Industrijsko-drvarskog odsjeka STŠ u Sarajevu konstruisali u drvetu, a na podlozi jedne male njegove skice.

VRT

Ako projektuješ malu kuću, počni uvijek sa vrtom, pa pređi tek onda na kuću. Zapamti: vrt je primarno, a kuća je sekundarno!

Kvadratura vrta

Najveća površina koju može jedan radnik da racionalno obrađuje je 200 m², bolje samo 150 m².

»A gdje je trava za kozu i gdje krompir za svakodnevnu upotrebu? Čujemo prigovor radnika.

Travu i krompir možeš kupiti, jer krompir rodi samo jedanput u godini, a u vrtu treba da sadiš samo ono što više puta dozrijeva, što zrije po mogućnosti 10—14 puta godišnje. Vrt zavisi od klime i zemlje... Sunce je velik neprijatelj vrta. Sunce je upropastilo plodnu zemlju na Eufratu i Tigrisu, u Siriji, Egiptu i sjevernoj Africi. Gdje god se na Orijentu bave još vrtnom kulturom, štite zidovima vrtove protiv sunca.

Pa i mi ćemo štititi naše naseobine protiv sunca. Orijentisaćemo dakle vrt u pravcu sjever jug; ogradimo ga s jedne i druge strane zidom. Tako će nam biti sunčana jedna polovina vrta samo prije podne, a druga samo poslije podne, a u podne biće nam čitav vrt u suncu. Vrt je moguće orijentisati i u sjeverno-južnom pravcu, čak i ako cesta nema istočno-zapadni pravac.

Pa kad smo riješili pitanje vrta, onda možemo pristupiti rješavanju kuće, jer je vrt primarno, a kuća je sekundarno.

PROGRAM PROSTORIJA

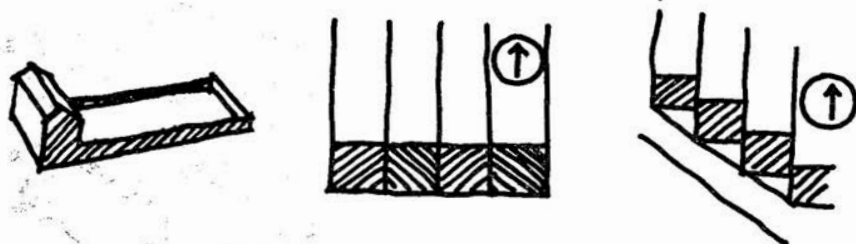
Prostorije male kuće počnimo sa:

A) Dnevnim prostorijama — najprije s nužnikom:

Tražimo načina kako bismo iskoristili otpadke nužnika u vrtu. Dakle: otpada nužnik za ispiranje vodom, otpada kanalizacija, otpada nužnička jama, a ostaje nužnik sistema bačava.

. . . . .

¹⁾ Članak štampan u časopisu »Tehničar«, god. II/1936, april, br. 7.

Orijentacija kuće po Loosu

Ali nužnik, koji se ne ispire vodom, ne smije u kuću! U Engleskoj su nužnici u kući policijski zabranjeni. Nužnik može, dapače, u osnovu kuće, ali pristupačan treba da je uvijek izvana.

Ljudi se boje prehlade, to je ljudska predrasuda; 80% svih Amerikanaca obavlja nuždu van kuće, i ne prehlade se.

Između vrta i kuće biće uvijek **dvorište** i osim nužnika, a sa strane dvorišta još i šupa za alat i sprave, staja za zečeve ili sl., kokošinjac i prostor za kokoši — visoko ograđen žičanom mrežom.

Sama kuća počinje sa **verandom** koja je dva stepena dignuta iznad dvorišta; tu gazdarica obavlja ljeti kuhinjske radove.

A iza verande nastupa **spirnica**. Spirnica služi za pranje suđa i čišćenje hrane, dakle, ne za kuhanje.

Iza spirnice nastupa kuhinja, odnosno **stambena kuhinja**. Ja sam za stambenu kuhinju. Je li vam odvratno jesti u kuhinji? Velite da vam u kuhinji smrdi. Ali kuhati treba tako da ne smrdi. Ako pečete meso, jaja ili biftek, na plinu ili elektrici — to vanredno miriše!

U novije vrijeme grade velike restorane, gdje se kuhinje otvaraju u trpezariju, to su tzv. »rotisseuri«; oko njih rade kuhari, a gosti gledaju kako se kuha i to im se mnogo sviđa i mnogo posjećuju ovakve restorane.

Jednog dana imaćemo kuhinju u svakoj trpezariji... Pa i ja sam vidio u Parizu mnoge dnevne prostorije sa rotisseurima, tj. s velikim kaminima, gdje se može peći hrana, dok se jela koja treba duže kuhati spremaju u kuhinji.

Još prije hiljadu godina svaki Evropejac je jeo u kuhinji, kuhinja mu je bila svetište, središnji dio kuće, ognjište i prostorija gdje se sve okupljalo i sve zbijalo.

Zašto ne bismo dali i malim kućama rotisseure? Zašto da isključimo gazdaricu za veliki dio dana iz dnevne prostorije?

Razmještaj: U spirnici, dakle, peremo i čistimo, prolaziti je moramo, ako hoćemo u vrt, zimi je zatvorena, ljeti uvijek otvorena: kuhinjske radove obavljamo vani tj.: ljuštimo grah, čistimo salatu, repu i sl. Stoga je spirnica uvijek na vrtnoj strani, a nije potrebno da se nalazi i na jugu; stambena kuhinja mora biti bezuvjetno na jugu. Pa ako je spirnica na sjeveru i sa vrtne strane, to će biti stambena kuhinja na jugu i sa ulične strane.

Ali treba još izgraditi i drugu stranu ulice, tu je ulica na sjeveru, a vrt na jugu; stambena kuhinja mora na jug, a spirnica na vrtnu stranu! Dakle, obadvije prostorije su na jugu — tj. jedna pored druge (prije su

nam bile jedna iza druge), osnovu treba, dakle, razviti u širinu (prije u dubinu).

Parcele sa sjeverne strane ulice mogu biti samo 5 m široke (raspon tavanjača); parcele na južnoj strani treba da su mnogo šire, ako hoćemo smjestiti stambenu kuhinju i spirnicu jednu pored druge.

Pa ako mislimo sada još i **konstruktivno**: u prvom ćemo slučaju položiti tavanjače od požarnog pa do požarnog zida, u drugom slučaju ih treba položiti preko vanjskih zidova, ako nećemo upotrebljavati podvlake za nošenje tavanjača između požarnih zidova.

Stambene prostorije male kuće su, dakle, sljedeće; nužnik, šupa za sprave i alat, staja, spirnica, stambena kuhinja, a ne zaboravite i veliku smočnicu za krompir i druge namirnice.

Sve navedene prostorije smjestićemo u prizemlje. **Podrum** otpada, s njim poskupljavamo građnju. Narod misli da se može krompir održati samo u podrumu — ali sačuvati ga može, pa još i mnogo bolje i u spratu. Isto važi i za praonicu. Jer podrum je uvijek vlažan, nikad ne ložimo u njemu, te je stoga nezdrav.

B) Spavaće prostorije

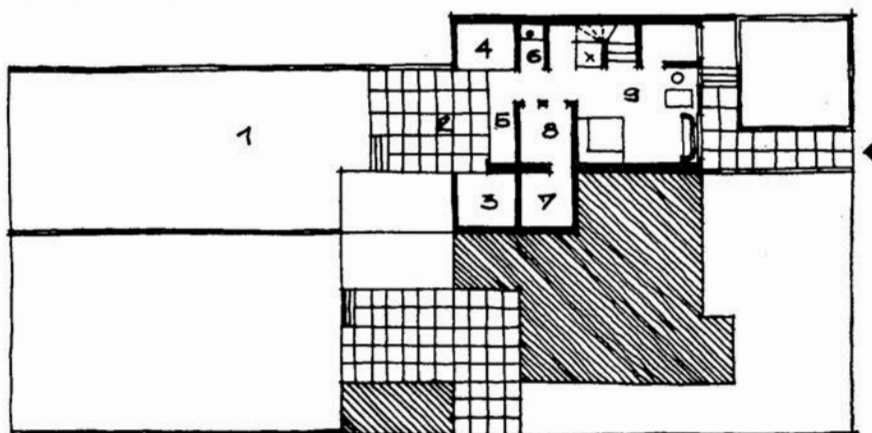
Spavanje treba potpuno odijeliti od stanovanja. U spavaćim prostorijama se svučoš, spavaš, probudiš i obučeš — čitav dan onda ne pristupiš više spavaćim prostorijama.

Smještaj: Kod nas se često otvara salon ili trpezarija pomoću duplih vrata u spavaće prostorije. Ovako prosto u Americi nikad ne stanuju, tamo nigdje ne nalazite vrata iz stambenih u spavaće prostorije.

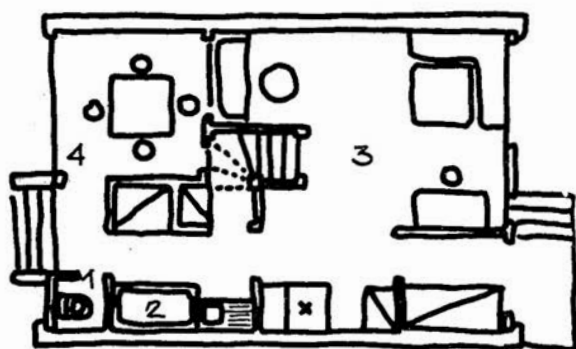
A spavaće prostorije treba i između sebe odijeliti i svaka spavaća prostorija treba da je odijeljena kao hotelska soba!

Broj: U Engleskoj imaju i djeca svoje vlastite spavaće prostorije, dok je kod nas potrebno da roditelji »nadziru« djecu. Djeca bi bila mnogo samostalnija, da ih noću niko ne nadzire i da spavaju odijeljeno!

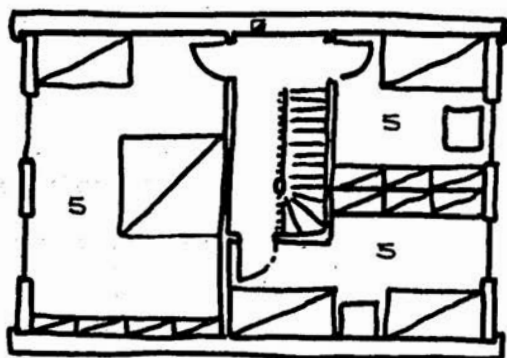
U sprat ćemo, dakle, smjestiti tri spavaće prostorije, tj. prostoriju za roditelje, za mušku i za žensku djecu, svaku zasebno, od drugih potpuno odvojenu.

Naselje Neuberg: 1— vrt, 2— dvorište, 3— spremište alata, 4— šupa, 5— veranda, 6— nužnik, 7— ostava, 8— spirnica, 9— stambena kuhinja

1— nužnik, 2— spirnica,
3— dnevni boravak sa
kuhinjom, 4— prostor
za jelo; sprat: 5— spa-
vaće sobe

Pa ako nemamo djece jednog spola ostaće nam prostorija za toliko veća. Ali nikada ne smijemo polaziti sa stanovišta; u nas nema djevojaka ili muške djece, jer — šta onda ako porodica poraste?

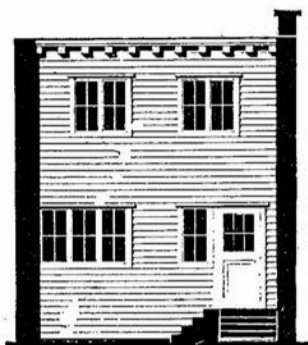
Kuća treba da odgovara svim eventualnim slučajevima!

Zidovi između pojedinačnih prostorija mogu biti i sasvim laki. S početka su nam uopće sobe veće, pa ih tek onda, kad dođu djeca, kad ih treba odijeliti, pregrađujemo. Stoga dijeli prostorije u spratu tako da nisu zavisne od donje podjele prostorija, a dijeliti ih možeš i pomoću samih ormara. Vrata nisu odmah ni potrebna, često ih može nadomjestiti i samo jedan zastor.

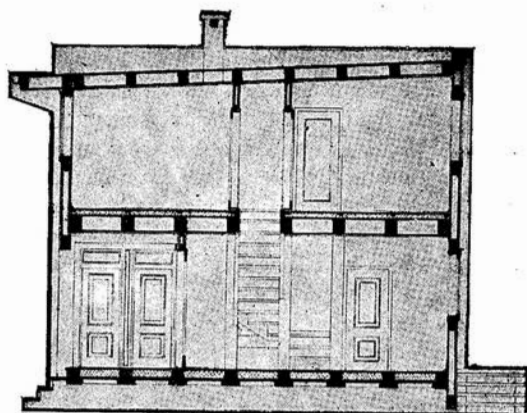
Kuća treba uopće polako da se razvija! Pogrešno je misliti da moramo dati porodici odmah gotov stan: kompletan sa svima prostorijama. Stanu treba dati samo mogućnost da se postepeno razvija, da mu je uvijek moguće nešto dodati.

Mladom bračnom paru, koji još nema djece, ili koji nema odmah odrasle djece, daćemo najprije gornji sprat, slabo opremljen. U tlocrtu možeš samo označiti **razna mogućstva buduće podjele prostorija**, a tavanjače uzmi dovoljno jake da bi mogle nositi i eventualne buduće pregradne stijene.

Pristup: Pitanje ostaje kako ćemo doći do spavaćih prostorija? Da li direktno s ulice ili indirektno kroz dnevnu prostoriju?

Fasada kuće u nizu

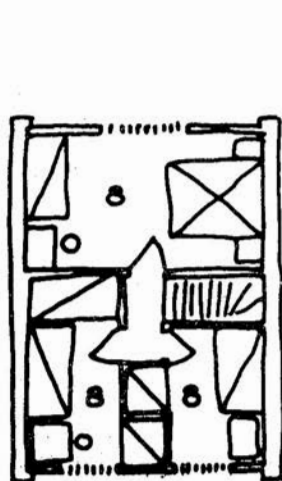
Presjek

Danas je često običaj da se može doći do njih s ulice, odnosno predsoblja. Ali s tim postoji opasnost da će se gornje prostorije iznajmljivati! Ova opasnost je mnogo manja ako moramo prolaziti dnevnu prostoriju. Ja neću tuđeg čovjeka u kući!

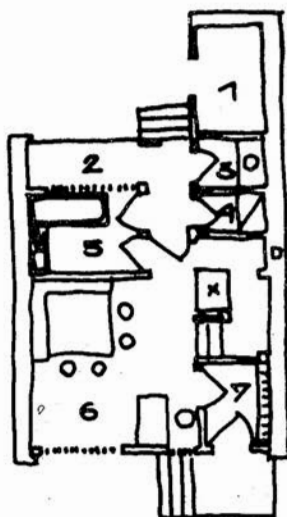
A ima još jedan razlog koji govori za drugu alternativu: ako smjestimo naime, stepenice, koje vode do spavaćih prostorija u dnevnu prostoriju, postaje ova na taj način vrsta hola, pa mogu prije negoli pođem da spavam otvoriti vrata iz hola u sprat i time temperirati spavaće prostorije. Pola sata poslije toga može već porodica u tople spavaće prostorije, a time mi otpada zagrijavanje tih prostorija.

Ostaje još jedno pitanje: kupatilo? **Kupatilo** je dosta skupa stvar. Mogu se kupati u spirnici: tu imam vodu, pokrivenu daskom, koja mi služi, inače, kad se ne kupam, kao sto.

A možemo, dapače, smjestiti još i u predsoblju sprata umivaonik sa hladnom i toplom vodom za umivanje.

Sprat

Prizemlje

Kuća u nizu, varijantno rješenje: 1— spremište alata, 2— veranda, 3— nužnik, 4— ostava, 5— kupatilo (spirnica), 6— stambena kuhinja, 7— ulaz, 8— spavaće sobe

KONSTRUKCIJA ILI KUĆA SA JEDNIM ZIDOM

Konstruktor razlikuje dvije vrste vanjskih zidova: nosive i pregradne. Nosivi nose strop. Pregradni omeđuju kuću prema susjedu.

Pregradni omeđuju kuću prema susjedu.

Nosivi su zidovi debeli, jer nose strop.

Pregradni su često predimenzionirani, njihova zadaća je da izoluju zgradu protiv zvuka i požara sa susjedne strane. Predimenzionirani su tako da bi mogli čak i da nose stropne konstrukcije. Oslonimo na njih strop, onda nam otpadaju nosivi zidovi.

Položimo, dakle, stropne grede od pregradnog do pregradnog zida! Na taj način smo dobili hangare, koji su prema ulici i dvorištu otvoreni.

Prikucajmo dasku za prvu i zadnju gredu sa unutrašnje strane! Time smo hangare zatvorili.

Izrežimo, gdje god su vrata ili prozori, otvore!

Smjestimo iznad i ispod prozora gredice, uz koje ćemo priviti dovratnike i doprozornike.

Drugi sloj dasaka prikucajmo na te gredice sa vanjske strane!

Pobijmo unutarnju daščanu oplatu trstikom i ožbukajmo je!

Vanjsku pak oplatu obložimo horizontalnim žaluzijskim daskama, koje ćemo bojadisati uljanom bojom! Na taj način su naše šuplje stijene zaštićene od vjetra i atmosferilija. (»Stijene« upotrebljavam ovdje u smislu drvene pregrade umjesto zidova, da istaknem razliku, tako »stijena« znači samo dio zida).

Od ovakvih šupljih stijena su američanske kuće od Floride pa do Aljaske — pa ipak su trajne i tople. Takva je Vašingtonova rodna kuća, a stara je 200 godina.

Zašto nam lebde stijene? Da bismo prištedjeli temelje.

U kući je svakog momenta moguće promijeniti prostorije. A kuću je moguće i produljiti prema vrtu, s tim da joj produžimo pregradne zidove.

Ako nam već postoji nekoliko ovakvih kuća, jedna pored druge, onda nam treba samo još jedan zid da do njih dobijemo novu kuću.

Stoga se i naša kuća zove: kuća sa jednim zidom (Po Loosu).

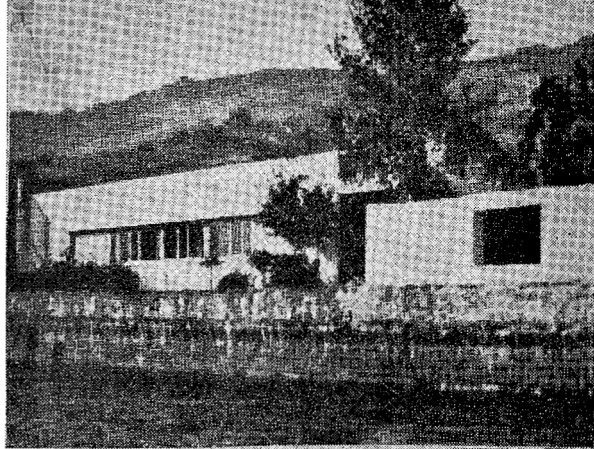
OBJAŠNJENJE PRIOPŠTENIH CRTEŽA

Kuću sa jednim zidom konstruisali su đaci III razreda Industrijsko-drvnog odsjeka, a na podlozi šematičke osnove, kakvu nalazite u publikaciji Loosovih radova, i koja pokazuje, uglavnom, samo raspored prostorija. Konstrukciju navedene kuće su đaci rješavali za vrijeme stručnog crtanja.

Preuzimajući ove godine taj predmet u III razredu, a pored drvenih konstrukcija, mislio sam: Sve stare kuće u Sarajevu su upola drvene; Bosna sama ima mnogo šuma i lijepo razvijenu drvenu industriju, pa moderno doba pristupa opet drvenim kućama: zadaća tog Odsjeka bi bila da prouči pitanje drvene kuće za ovdašnje prilike.

Osnivati je đacima u III razredu nemoguće, pa sam se u prvi mah odlučio da konstruišemo najprije Loosovu kuću sa jednim zidom u razmjeru 1 : 25 — »Tehničar« crteže ove veličine ne može publikovati, stoga smo naše radove umanjili i ujednostavili pa daju kao takvi možda ipak sliku o pravcu našeg rada.

Le Corbusier, kuća na Ženevskom jezeru

LE CORBUSIER PRIPOVIJEDA KAKO JE KAO 18-GODIŠNJI MLADIĆ GRADIO PRVU KUĆU SVOJIM RODITELJIMA NA ŽENEVSKOM JEZERU¹⁾

»Evo kako sam je projektovao:

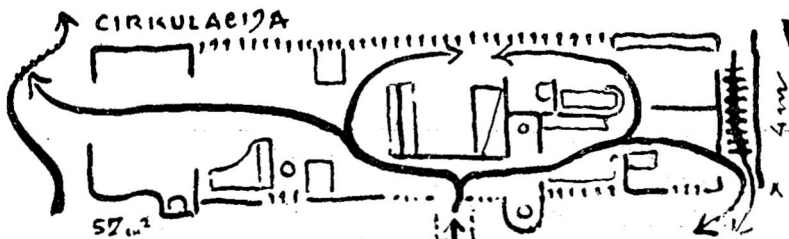
Znao sam da ću je graditi na uzvišenoj obali Ženevskog jezera u određenom sektoru 10—15 km dužine. Svim zemljištima u tom sektoru otvara se s gornje strane sjajan pogled na Jezero.

Pa zar je potrebno da tražim najprije određeno mjesto, pa da tek onda projektujem — kako to danas rade?

Bolje je prije projektovati — zamisliti kuću, koja idealno odgovara svima **zahtjevima**: koja dobro **funkcionise** i koja računa sa spomenutim **položajem** — pa tek onda, sa projektom u džepu, tražiti **gradilište**!

Možda vam je moj postupak kontradiktoran — ali ovako treba rješavati moderan stan: najprije stanuj tako da smotreno vršiš funkcije stanovanja, pa se onda tek smjesti negdje!

Računajmo: stan za roditelje, tj. za dvije osobe: vestibil 3 m² + WC 1 m² + trpezarija 9 m² + dnevna prostorija 12 m² + soba za goste 9 m² + spavaća soba za roditelje 9 m² + kupatilo 3 m² + garderoba 3 m² + kuhinja 4 m² + praonica 4 m² = 57 m².

Cirkulacija

Cirkulacija je velika riječ u modernoj arhitekturi i urbanizmu! Šta je zadaća kuće? Da ulazimo i da vršimo u njoj metodički funkciju stanovanja, a pri tome se krećemo, tj. — cirkuliramo.

¹⁾ Štampano u časopisu »Tehničar«, br. 2, novembar, 1937. god.

Nanižimo u krugu sve funkcionalne elemente (prostorije) kuće, dimenzionirajmo ih i tražimo ovakve međusobne odnose da bi dobro funkcionirali.

Vestibil, prije svega, koji se otvara nalijevo u dnevne prostorije, a nadesno u gospodarske prostorije.

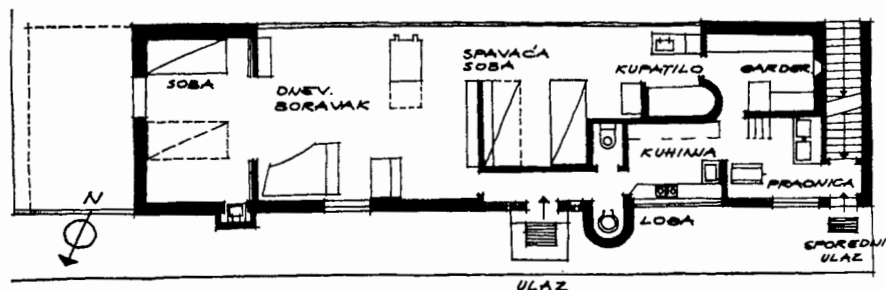
Dnevne prostorije: trpezarija i dnevna prostorija mogu biti i jedan prostor, odijeliti ih možemo bife-om, koji ćemo smjestiti između njih. Ispred dnevne prostorije: mali salon, koji mogu preudesiti svakog momenta u sobu za gosta, tj. podići krevet iz patosa i otvoriti nišu u prizitku iza pomoćne pregrade sa umivaonikom.

Ispred salona nalazi se mali hladnjak u vrtu, na taj način uspostavljena je između vestibila i vrta sa lijeve strane kuće — prva cirkulacija.

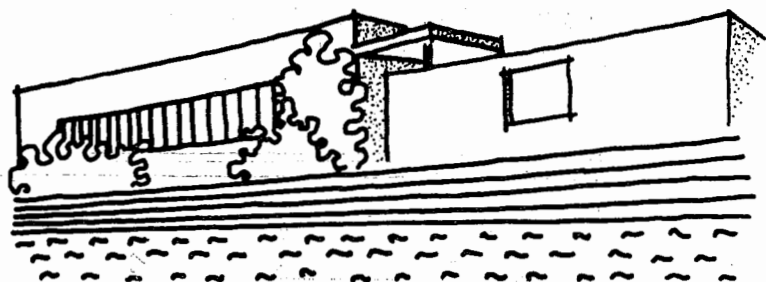
Spavaće prostorije: spavaću sobu za roditelje i kupatilo nanizaću sa desne strane trpezarije. Sve navedene prostorije povezane su jednim

Pogled na jezero

Tlocrt

Pogled s Jezera

prozorom, 11 m dužine, koji unosi u kuću mjerilo: pogled na divno i široko Jezero i Alpe čarobnog sjaja!

Gospodarske prostorije sa desne strane vestibila: kuhinja, praonica, ulaz u podrum i zaseban izlaz u popločano dvorište (vrt), tj. druga cirkulacija.

Treća cirkulacija između spavaćih i gospodarskih prostorija uspostavljena je garderobom.

Dimenzije: sva vrata u kući su 55 ili 75 cm. široka, sva kuća je samo 4 m široka, površina kuće je 57 m².

Ali imam perspektivu kuće: 14 m. (!) dužine, i prozor u kući 11 m. (!) dugačak koji unosi u malu kuću širinu Jezera i Alpa, divljih nepogoda i veličanstvenog mira, a pri tome nije mi ostao ni 1 m² neiskorišten!

A ljepota? Pa zar nisam kroz sve tražio samo ljepotu? I s tim nacrtom u džepu išao sam da tražim gradilište, i pronašao uzak pojas obale, s kojim ne bih nikada računao da nisam imao sigurnost u džepu!« (Slobodno po: Les Précisions).

Kako su đaci sarajevske tehnike shvatili Le Corbusiera

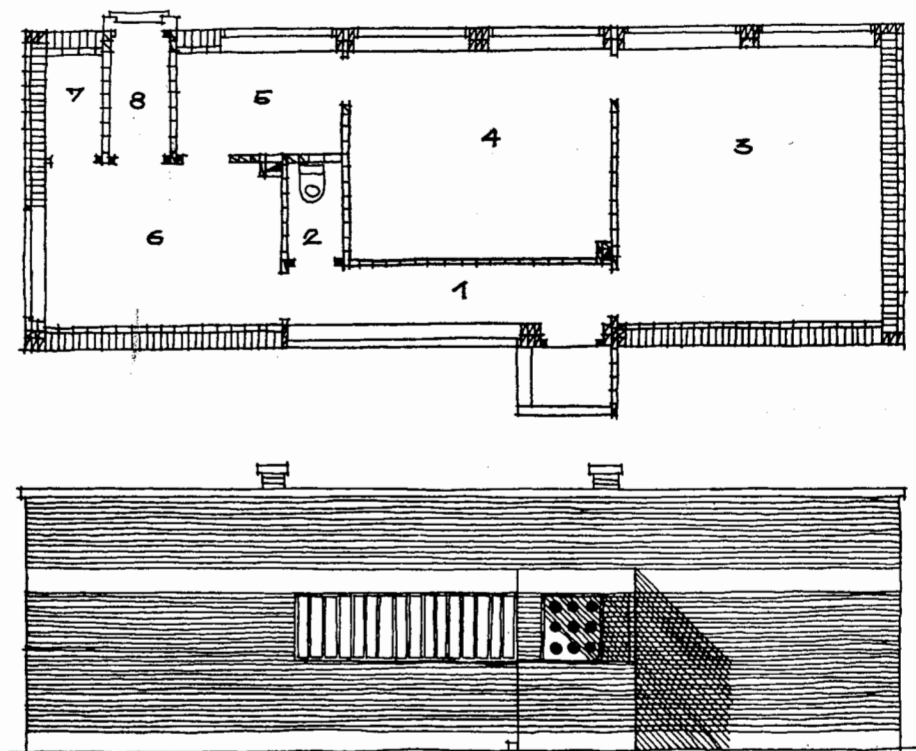
Htio je neki činovnik kuću za sebe i svoju ženu, i sobu za sina, koji ga katkada posjeti. Imao je sjajnu parcelu na sjevernom brdu iznad Miljacke, sa divnim pogledom na Trebević sa juga. Ne raspolaže taj činovnik velikim parama i htio je jeftinu kuću! Neće on praonice, niti podruma, niti garderobe, a trpezarija mu može služiti i kao dnevna soba i kao salon pa i spavaća soba za sina kad mu dolazi u posjete.

Neće on ravnog krova, skup mu je strop od armiranog betona, a skupa mu je i armirano-betonska greda iznad prozora 11 m dugačkog! Neće on ni etažnog grijanja svih prostorija u kući sa jednog centralnog mjesta.

A đacima treba i program za vez opeka, i nacrti koji se u školi rade treba da su savršeno idealni — i Le Corbusier sigurno ne krpari!

Ali Le Corbusier gradi zidove, tzv. »Spritzkanonom«, tj. štrcanim betonom na žičanu mrežu — on može na taj način modelirati zidove svih

mogućih oblika i svih debljina — što je opekom nemoguće. Mislili su đaci na činovnika koji hoće jeftinu kuću, mislili na opečni vez, a mislili i na Le Corbusiera pa — evo šta je iz toga proizašlo.

Rješenje za Sarajevo, prema Le Corbusieru. Gore — tlocrt: 1— ulaz, 2—WC, 3— dnevna soba, 4— spavaća soba, 5— kupatilo, 6— kuhinja, 7— ostava, 8— sporedni ulaz; dole — fasada

RADNIČKA KUĆA¹⁾

Akutan problem Sarajeva — primjena principa stare islamske arhitekture na modernu

Akutna stanja

Inicijativu za ovo razglabanje dao nam je jedan radnik iz Novog Sarajeva.

U Novom Sarajevu se, naime, prostire pozadi Željezničke stanice i sa strane željezničke pruge naselje, gdje stanuju danas gotovo sami željezničari i radnici. Ovo naselje proživljava sada svoje kritičko doba.

Grad Sarajevo, koji ću, za razliku od Novog, nazvati Staro Sarajevo, zatvorila su sa tri strane brda, tako da mu preostaje još jedina mogućnost razvoja u četvrtu stranu: preko Novog Sarajeva u Sarajevsko polje.

Ova ekspanzija starog grada počinje se dobro osjećati, osobito u zadnje doba, u toj naseobini, a javlja se u špekulaciji zemljišta i gradnji višespratnih najamnih zgrada, dok se eksproprijanti izmiču otuda na blisku periferiju, gdje grade u slobodno vrijeme, bez reda i plana, kako to sami umiju i mogu, kuće većinom od ćerpiča.

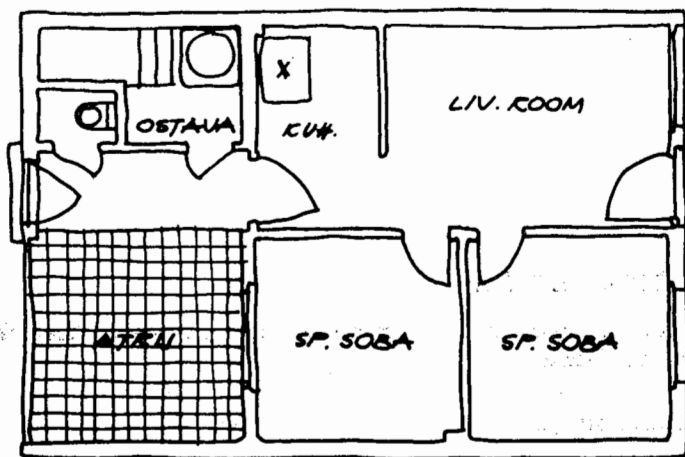
Dakle iz tog Novog Sarajeva došao nam je radnik, gdje je dugo mirno živio u nekoj baraci na svom srednjevelikom zemljištu, — pa hoće sada da podijeli svoje zemljište tako da bi mogao postepeno izgrađivati kuću, najprije samom sebi, pa onda do nje, kuću svojoj kćeri, koja mu se udaje isto za radnika. Do ove kuće želi i zemljište za još jednu kuću, koju bi mogao eventualno prodati, pa da onda s iskupom realizira svoj san.

Pita nas šta da radi i kako da postupa, pa da izađe na kraj s raspoloživim zemljištem, sredstvima i sa svojim željama, — drugim riječima: čovjek traži od nas **plan**.

Hronična stanja

Naš radnik je obično čovjek sa velikom porodicom i malim prihodima, pa prema tome je i njegov stan samo jedna prostorija, tj. dnevna soba = kuhinja = spavaća prostorija za roditelje i mušku, pa i žensku djecu.

¹⁾ Članak objavljen u »Novom beharu«, god. XI, br. 13—16, februar 1938.

Osnova po Le Corbusieru

A vrt? Kupatilo? Smočnica? itd.

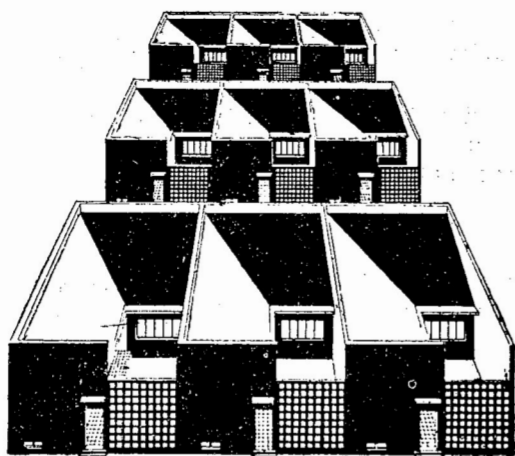
Rijetki su radnici, kao što je, na pr., naš čovjek, koji bi mogao nazvati još i tu jedinu prostoriju svojom, to su ljudi — bez doma.

Naša težnja bi, dakle, morala biti takva da čovjeku omogućimo čovječniji život, tj. pronaći mu treba ćeliju koja bi odgovarala njegovom životnom standardu. Ali to je nemoguće postići primjenom programa aktuelne građanske kuće, iako s njezinim minimalnim zahtjevima (zemljište 200 m², dnevna porostorija 20 m², kuhinja 6 m², spavaće prostorije = kabine, odijeljeno za roditelje, mušku i žensku djecu, pa kupatilo, praonica i podrum).

Treba tražiti izvan tog okvira načina, tj. kuću iz koje čovjek neće bježati na ulicu i u gostionicu.

Pokušaj

U svom članku o turskoj kući ukazao sam na neke njezine elemente koji se bitno razlikuju od evropske kuće. Tu je nemoguće govoriti o nekoj diferencijaciji stambenih prostorija u dnevne, spavaće, radne itd. prostorije, kao na pr. kod evropske kuće, i to prosto iz razloga jer nema pokućstva (kreveti su joj u ormarima, a ormari u zidovima, tzv. musandre), — ali ona ima mjesto toga prostor, na kome mi danas najviše oskudijevamo. Nadalje se, za razliku od evropske, orijentalna kuća zatvara prema ulici (na ulicu gledaju samo prozori podruma i staja u prizemlju), otvara se u zelene bašče, gdje se u intimnom prožimanju prostorija kuće s prirodom stvara vanredna plastika. Ove i slične osobine orijentalne kuće dale su baš u novije vrijeme mnogo plodnih pobuda evropskoj kući, koja se nalazi u teškoj krizi, a od osobite koristi biće nam, kako ćemo iz sljedećeg vidjeti, za razvoj radničkih domova.

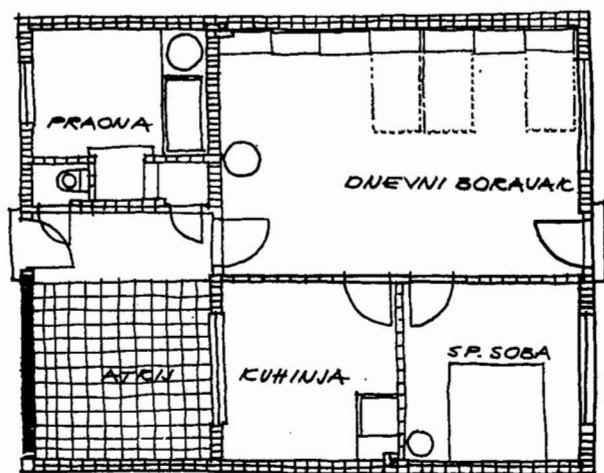

Perspektivni pogled

Program prostorija

Prije svega, dakle, jedna prostorija, a s tim u vezi: borba s pokućstvom! Prostor u kome se može disati! Ako hoćete, nazvaćemo ga dnevnom prostorijom ili divhanom. Noću ga možemo pretvoriti u spavaću prostoriju za djecu, tj. danju krevete obaramo u ormare u zidu, a vratima tih ormara pregrađujemo noću mušku od ženske djece.

Tome prostoru dodajemo još jednu kabinu (tj. spavaća prostorija za roditelje) i, dok nemamo još plinskih kuhinja koje se ne dime, jednu malu kuhinju, pa prostor za gorivo (prema ulici) = praonica = kupa-

Osnova prerađena u školi

tilo. Kad se ne kupam, kadu prekrijem poklopcem, a to mi je sto za rublje pored kotla za kuhanje rublja i za zagrijavanje vode za kupanje; to je sve.

A priroda? To je drvo u atriju, (avliji) između kuće i ulice. Tako čovjek ne ispada direktno na ulicu i s ulice mu se ne vidi direktno u utrobu porodice — to je sada sve, baš sve.

Stručni dio

Ovako smo rezonovali na Tehničkoj srednjoj školi rješavajući opečni vez, a na podlozi jedne Corbusierove osnovne radničke kuće, koju smo, misleći na kraju na naše prilike, sasvim preobličili. Pri tome smo: izolovali kuhinju od dnevne prostorije, pretvorili betonske zidove u opečne, betonske tavanice u drvene, betonske ravne krovove u drvene jednovodne krovove i tako dalje, čime se znatno promijenio i izgled kuće.

Naš radnik je htio tri kuće. Iz toga smo mi napravili $3 \times 3 = 9$ kuća, između stambenih puteva, a to je radnička naseobina.

Na kraju još jednom o atriju (avliji): za nj smo se osobito zagrijali iz razloga jer je u shvaćanju kuće toliko blizak i muslimanskoj kući, a da ne govorim o građevinskoj ideji, koja je time tako lijepo izrečena, kojom se ovo rješenje visoko uzdiže iznad obične šablone i koja potpuno odgovara i laiku u svome plastičnom izrazu.

GRAĐEVINSKI MATERIJAL

Šta vrijedi više: kilogram kamena ili kilogram zlata?

Smiješno pitanje — zar ne?

Ali ipak smiješno samo trgovcu, jer umjetniku su svi materijali jednako vrijedni.

Miloska Venera ne bi više vrijedila i da je od zlata ili tucanika. U Parosu kaldrmišu ulice paroskim mramorom.

Sikstinska Madona ne bi vrijedila ni pare više čak i da je Rafael bojama dodao zlata!

Drukčije rezonuje trgovac:

Zlato od Venere mogao bih, u slučaju potrebe, pretopiti, a Sikstinsku Madonu, bojadisanu zlatnim bojama, ostrugati.

Umjetnik, opet, ide za tim da materijal savlada na taj način da načini vrijednost svog djela nezavisno od cijene sirovina.

I u tom se oni razlikuju od naših graditelja, kojima kvadratni metar zidne površine od granita više vrijedi nego od maltera, pa iako je granit sam po sebi bez vrijednosti, jer ga ima izvan, napolju svuda mnogo. Ima ljudi koji ga visoko cijene i drže najskupljim građevinskim materijalom. Ljudi vele: materijal — a misle pri tome na rad, na ljudsku snagu, vještinu i umjetnost. Jer granit zahtijeva velikih napora dok ga izvadimo iz brda, dostavimo na mjesto gradnje, dok mu dademo odgovarajući oblik — dok dobije dopadljiv izgled.

Ispred polirane granitne stijene tek nam se duša divi i srce treperi od zanos!

Da li pred materijalom?

Ne! Već pred ljudskim radom!

Dakle: granit ipak više vrijedi nego malter?

To još nisam tvrdio, jer zid, koji je dekorisao, n. pr., Mikelandelo, u štuku vrijedi sto puta više negoli najljepši poliran zid!

Dakle, ne samo kvantitet, već i kvalitet rada utiče na vrijednost jednog komada.

---

¹⁾ Štampano u časopisu »Tehničar«, Bgd., februar 1939, br. 5.

Mi živimo danas, međutim, u doba, kad se kvalitet ne cijeni, jer kvalitet je teško kontrolisati, dok svako shvati lako kvantitet; za to ne treba osobitog ukusa ili znanja; ovaj komad moguće je izraditi:

sa toliko nadničara,
u tolikom vremenu,
za toliko dinara.

A i vrijednost tog komada je onda lakše dokazati, koji inače ne bi imao svoje svrhe. Prema tome, dakle: stvari koje duže radimo biće mnogo vrednije.

Ali, ovako ljudi nisu uvijek mislili.

Nekada su gradili materijalom koji je bio vrlo lako pristupačan: u nekim krajevima opekom, u drugim opet kamenom, dok su treći opet zid malterisali.

Ljudi, dakle, koji su gradili opekom ne mogu se uspoređivati sa arhitektima koji grade u kamenu?

Nikako!

To nikome i ne pada na pamet! Da su oni imali u blizini gradnje majdane kamena — oni bi gradili kamenom! — Jer, dovući kamen u kraj gdje nema kamena više je pitanje novaca nego umjetnosti, i nekada je umjetnost, tj. kvalitet rada više vrijedio nego danas!

I to su bila vremena koja su rodila jake ljude na području arhitekture!

Zamislite samo: jedan Fischer von Ehlach se proslavio bez granita, — iz gline i pijeska je stvorio stvari, kojima se danas više divimo nego najljepšoj arhitekturi, iz materijala koji se teško obrađuje! Njegov su duh i njegova umjetnost svladali najbjedniji materijal! Čovjek je udahnuo plebejskoj prašini plemenitost umjetnosti! Bio je, dakle, kralj na području materijala!

A danas?

Mjesto umjetnika — nadničar, mjesto stvaralačkog duha — radno vrijeme.

Ali i taj nadničar gubi već vlast iz ruke, jer se našao opet netko ko obavlja tu kvantitetnu radnu snagu mnogo bolje i jeftinije od njega — a to je mašina.

I radno vrijeme, pa bilo mašina, bilo kulija — staje novaca. A kad ljudima nedostaje novac — onda počinju i falsifikovati radno vrijeme, — oni počinju materijal imitirati. A cijenenje kvalitetnog rada dobije svog najgorčenijeg neprijatelja u zanatskom staležu, jer je taj začetnik i nosilac imitacije, koja je velik dio našeg zanata korumpirala, izgubivši ponos nad ručnim radom.

— Štamparu, pitam te, šta umiješ?

— Štampam stvari da izgledaju kao da su litografija!

— A ti, litografe, šta ti umiješ?

— Ja litografiram stvari da izgledaju kao štampa!

— A ti, stolaru, šta ti radiš?

— Pravim ornamente takve vrste, da izgledaju kao da su od štukatora!

— A ti, štukatore?

— Ja imitiram vijence i ornamente takvim figurama, da izgledaju kao da su kameno-klesarsko djelo!

Pa i ja mogu to, prigovara limar. Ako počnem da bojadišem ornamente i ako ih pospem pijeskom — onda ih nećete više prepoznati da su od lima.

To je, zbilja, žalosno društvo! Taj duh je naše zanatstvo prostitu- isao! I vi se još čudite ako im ne ide dobro? — Ovako ljudi i ne zaslu- žuju drugo.

Stolaru, zašto se ne ponosiš svojim stolarstvom? Ostavi ti ornamen- te štukatoru. — Jedan pored drugog možete živjeti — bez strasti i zavisti!

Štukatore, šta se tebe tiče kamenorezac? Kamenorezac pravi fuge — prosto iz razloga jer su maleni kameni jeftiniji od velikih. Zašto se ne ponosiš baš time da je tvoj rad bez fuga, koje razdvajaju stub, orname- nat i zidove.

Ponosi se svojim radom i raduj se tome da nisi kamenorezac!

Ali, uzalud to prigovaranje. Publika neće dobrih zanatlija, i što bolje umiješ imitirati, toliko te više traže i podupiru. Respekt ispred skupih materijala, to je popratna pojava parvenijskog stanja u kome se nalazimo.

Parveniju je sramota živjeti bez dijamanta, krzna i stana u kame- noj palati. U momentu kada je doznao da dijamanti, krzno i kamena fasada skupo koštaju, on ne može više bez toga. Parveni ne zna da dijamanti, krzno i kamene palate ne utječu na dostojanstvo čovjeka. A pošto nema novaca — uzima surogate.

Zar nije smiješno ovakvo ponašanje? Njih, koje hoće da zavarava time da sakuplja dijamante, krzno i kamene fasade, svakako neće moći zavarati, — njima će izgledati smiješno.

Dok mu do drugih, koji stoje ispod njega, opet nije toliko stalo, jer u odnosu prema njima osjeća svoju superiornost.

I na taj način je zavladala u zadnjim decenijama imitacija u gra- đevinarstvu.

Hoće da tapeta od papira izgleda kao svila, gobelin ili ćilim.

Vrata i prozori od mekanog drveta bojadišu se na način tvrdog drveta — prosto iz razloga jer je tvrdo drvo skuplje.

Gvožđe treba da izgleda kao bakar i bronza.

Ali, s lijevanim cementom — tim pronalaskom našeg vremena ljudi se nisu odmah snašli. — I pošto je cement već sam po sebi jedan vanredan materijal, to su se odmah s početka pitali, kao i za svaki novi materijal, šta bi mogli s njim da imitiraju? Onda su ga upotrijebili kao surogat za kamen. A pošto je lijevani cement, i pored toga, još i neu- bičajno jeftin materijal — parveniji su se prosto počeli razbacivati s njim — pa je tako svo stoljeće uhvatila upravo neka cementna zaraza . . .

Englezi su nam donijeli tapetu, svoje kuće nam nisu mogli donijeti. Ali prema njihovim tapetima nije teško zaključiti što oni hoće. Njihove su tapete od papira i oni to ne kriju. Zašto i da kriju? Ima i obloga stijene, koje više stoje — ali: Englez nije parveni, u njegovom stanu ne osjećate da je oskudijevao u novcu . . .

Pa i njegovo odijelo je od vune — i on to ne krije! — Ako bismo mi određivali odijelo, to bismo sigurno preli vunu na način atlasa i baršuna. Dok engleski — a to su danas i naši štofovi, nikada ne govore: htio sam pa nisam imao novaca — pa iako su samo od vune.

I tako smo došli do temata, koji ima u arhitekturi vrlo značajnu ulogu, tj. do principa koji bi trebalo da tvori azbuku svakog arhitekta: principa odijela, odnosno obloge u arhitekturi. — (Po Adolfu Loos-u).

PRINCIP OBLOGE¹⁾

Iako su svi materijali umjetnicima jednako vrijedni, — oni ipak nisu za sve svrhe jednako upotrebljivi — često potrebna čvrstoća i konstrukcija traže materijal koji nije u skladu sa pravom svrhom zgrade.

Zadaća arhitekta glasi, možda:

Stvori prostoriju gdje je moguće toplo i udobno stanovati.

Topli i udobni su ćilimi!

Izaberi jedan ćilim za patos i druga četiri za zidove!

Ali ćilimima nije moguće graditi kuću — oni zahtijevaju neki konstruktivni kostur, koji ih nosi i održava u potrebnom položaju — a pronaći taj kostur je druga zadaća arhitekta. Time sam označio logičan put kojim bi morala ići sva arhitektura — i ovim redom počelo je graditi i čovječanstvo.

U početku je postojala samo obloga — čovjek je tražio zaštite ispred vremenskih nepogoda i topline za vrijeme dok spava. Pokriće = strop = krov, tj. prvi arhitektonski detalj — a ljudi su ga u početku tvorili od kože ili nekog tekstilnog proizvoda — pa je stoga još i danas zadržala u indoevropskim jezicima riječ pokrov = »Decke« svoj prvobitni smisao.

Ali krov treba negdje pričvrstiti, ako hoću da dam dovoljno zaštite porodici ispod njega — otuda zidovi koji pružaju ujedno i zaštitu sa strana. Time sam prikazao razvoj jedne građevinske ideje, kako se ona razvijala u čovječanstvu, kao i kod individua.

Ali ima arhitekata koji postupaju drukčije.

Oni u svojoj mašti ne vide prostor, već izmišljaju najprije zidove — a prostorije su im samo ono što ostaje između tih zidova — pa traže onda naknadno oblogu koja bi ovim prostorijama odgovarala.

Drukčije postupa umjetnik:

On osjeti najprije efekat — svojim duhovnim okom vidi najprije prostoriju koju hoće da stvori. Efekat, tj. osjećaj:

tuge, koju treba zgrada mrtvačnice da pobuđuje u posmatraču,
groze ispred hapsane,
pobožnosti ispred crkve,
poštivanja vlasti ispred vladine palate,

¹⁾ Štampano u časopisu »Tehničar«, Bgd, god. V, maj 1939, br. 8.

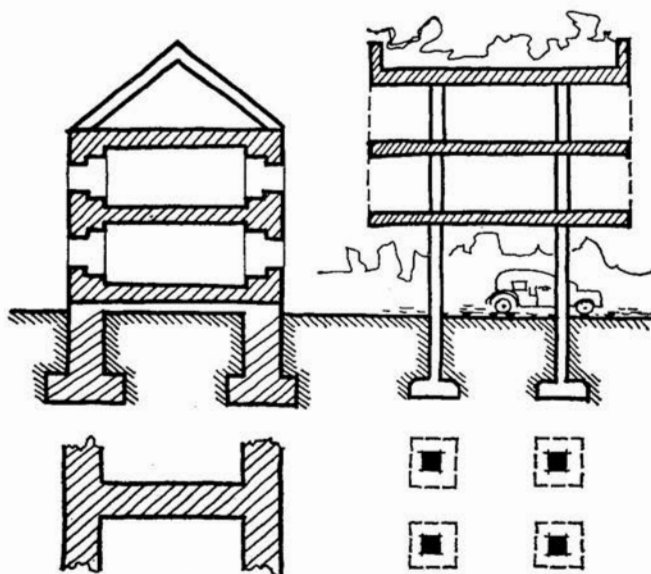
ZA SKELETNU, A PROTIV MASIVNE KONSTRUKCIJE¹⁾

Nacrtaću vam sliku toga o čemu hoću da govorim:

Na jednoj strani vidite zgradu od **kamena**, koja potiče iz starih vremena i koja sve više nestaje, a u prilog druge: od **armiranog betona**, odnosno **gvožđa** iz XX stoljeća.

Konstrukcija kamene zgrade je imala svojih glasnika — zadnji između njih je bio Hausmann, i u njegovo doba je postigla vrhunac razvoja — pa ju je odmah usvojila akademija, koja sada na njoj kraljuje i dogmatizira, tiraniše i parališe život modernog društva.

Nacrtane šeme to nam pokazuju.

Presjek kroz kamenu i armirano-betonsku zgradu

a) **Dva presjeka** govore jasno da nam odluka neće biti teška.

Samo riječ prije svega: Govoriću vam o kući običnog čovjeka, a ne o kući bogataša iz Pariza, kojom sam do sada uvijek odbio da se bavim.

¹⁾ *Stampano u časopisu »Tehničar«, Bgd., oktobar 1938, br. 1.*

Sve dok se nije pojavila zgrada od armiranog betona, odnosno gvožđa, ljudi su, kod novogradnje **kamenih kuća**, uvijek najprije iskopali široke jarke za temelje i kopali tako duboko u zemlju, dok nisu došli do čvrstog zemljišta. A pošto im se zemlja sa strana jaraka osipala, to su iskopali još i zemlju između tih jaraka i smjestili tu podrumске prostoriје, koje su uvijek vlažne i slabo osvijetljene.

Onda su u ove jarke stavili temeljne zidove od kamena, a preko tih zidova su polagali patos, pa onda opet zid i drugi patos, itd. A zid su probušili prozorima i na zadnji sprat su smjestili krov.

Prozori u zidu, koji nosi patos? Zar ne osjećate kontradikcije između funkcije nošenja i funkcije osvjetljavanja?

Daću vam novu definiciju: **Arhitektura, tj. osvijetljen patos!**

— Kako? — Zar ne:

U kući radimo dok je svjetlo, a spavamo noću.

Sa armiranim betonom smo se oslobodili zidova. Patos nose samo tanki stupci ili pileri, koje razmještamo na velikim odstojanjima jedan od drugog.

Za temelje ovih pilera iskopamo šipovima, a do čvrstog zemljišta samo male rupe, šip izvučemo i u rupu zabijemo piler — a time se mijenja sva situacija.

Zemlju ne treba više kopati između jaraka, a zemljište ispod zgrade ostaje na taj način netaknuto i vrt se produžava ispod nje.

A troškovi?

Stupci od armiranog betona, odnosno gvožđa, ne stoje mnogo; tri metra iznad zemlje razapeću prvi patos — ispod kuće mi na taj način ostaje **slobodno zemljište**.

Nacrtaću na tom zemljištu auto — iznad i oko njega struji vazduh i raste zelenilo.

Onda ću podići iznad prvog patosa drugi, pa treći i nad svima krov.

Krov?

Ne — krova moja kuća nema.

Iskustvo sa centralnim loženjem je pokazalo da treba u **hladnim** krajevima voditi vodu u srednje, tople dijelove kuće (otapanje smrznute vode).

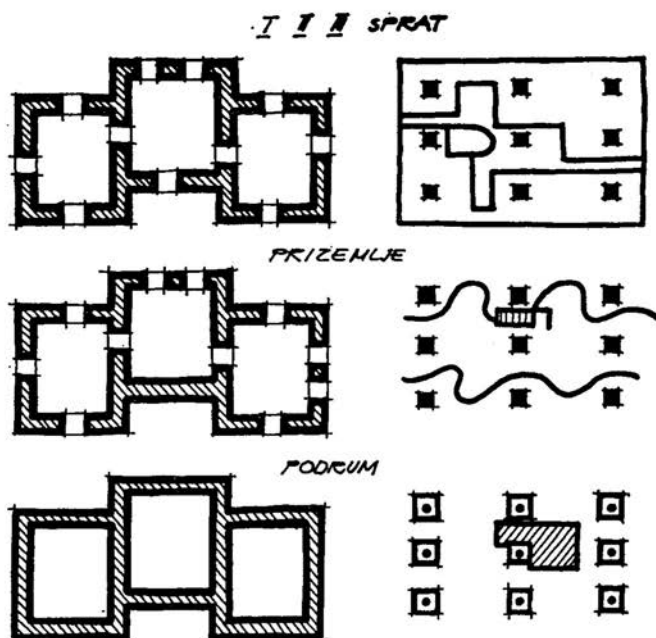
Naš će krov biti ravan, sa malim nagibom prema sredini, tj. sa 1 cm pada na svaki tekući metar — što se, uostalom, ne primjećuje. Iskustvo opet sa terasama u **vrućim** krajevima uči da, uslijed vrućine, terase naprsnu i da na tim mjestima prodiere voda u kuću.

Krov treba, dakle, zaštititi od jakog sunca — a u tu svrhu ga nasadimo vrtom, jer trinaestogodišnje iskustvo mi je pokazalo da vrt uklanja štetni utjecaj vrućine i da vegetacija na terasi vanredno uspijeva.

Pa nacrtajmo sada:

b) **osnove obadvije zgrade**, tj. njihove horizontalne presjeke u visini nivoa zemlje.

Jedno su zidovi kamene kuće, koja potiče iz prošlih stoljeća, a drugo su pileri armirano-betonske zgrade na potpuno slobodnom zemljištu.

Osnova kamene i armirano-betonske zgrade

Tom prilikom upozoravam i na **statičke momente** koji nastupaju kod nosača kamene i armirano-betonske zgrade: račun pokazuje da djeluje armirano-betonski nosač dva puta povoljnije negoli nosač kamenih zidova — s čime treba računati.

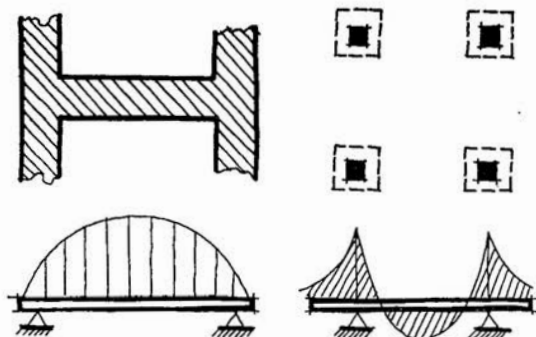
Napominjem dalje: armirano-betonske zgrade nemaju zida koji bi nosio patos, a bio još i probušen prozorima.

Ako su nam prozori potrebni, razviću ih duž sve fasade — ako mi nisu potrebni, nazidaću na tom mjestu samo laku zapunu koja mi prostor zatvara i štiti od buke i hladnoće — a ne nosi plafon, i to je sada jedan sasvim novi odnos između zida i patosa, koji je bitno različit od starog i dosadašnjeg.

Arhitektura — ili još bolje, kuća, tj. rekao sam osvjetljen patos! i evo vam savršenijeg rješenja, koje mi daje, i pored svega, još i **slobodno zemljište** ispod zgrade, a time i veću neizgrađenu površinu u gradu, **slobodne površine krova ili terasu i slobodnu fasadu** (pilieri nastupaju pozadi prozora u zgradi), a i čistu nezaklonjenu konstrukciju! Pa možemo sada, a na podlozi svega zaključiti:

1) **Stara kamena zgrada:** sve zemljište zazidano — time izgubio 40% slobodnog zemljišta u gradu, 30% izgubio ga na dvorištima između kuća — ostaje, dakle, još: 30% za komunikacije, tj. ulice u gradu, dok

2) **Armirano-betonska zgrada:** sve zemljište slobodno, njime može da raspoláže i grad i kuća — 100% slobodna je i površina krovova za vrtove — 40% slobodne površine dakle, ili **dobitak** — 140% a razlika između I i II načina izgradnje $140 + 40 = 180\%$.

Statički momenti kod nosača kamene i armirano-betonske zgrade

Pa ako sada još i čujemo o strašnim komunikacionim ili higijenskim principima u našim velikim gradovima — to nam izbor neće biti više težak.

Počinjemo ponovno dijagnozom stare kamene i nove arm.-betonske, odnosno gvozdeno zgrade, ali ovaj put njihovim osnovama.

1) **Kuća od kamena** se sastoji od **podruma** tj. od glomaznog zida od kamena, vlažnih i slabo osvijetljenih prostorija i skupe stropne konstrukcije; od

prizemlja: isti zidovi iste prostorije, isti raspored — prozori bušeni u zid; tu dolazi: kuhinja, salon, trpezarija, vestibil itd.,

I sprata: isti zidovi, isti raspored.

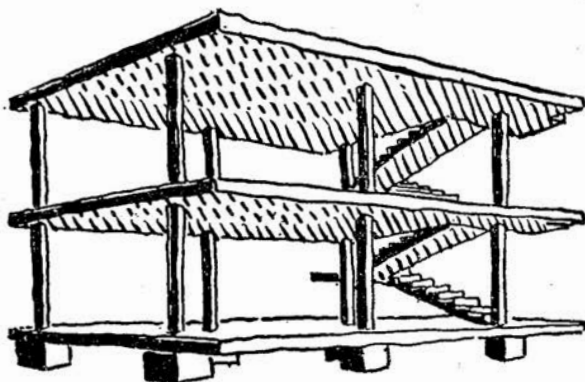
II i III sprata: — isto, — spavaće prostorije u spratovima su istog oblika, istih dimenzija kao što su trpezarija, salon i kuhinja u prizemlju — da li je to svrsishodno i pametno? — ja mislim da nije.

potkrovlja: tu su prostorije za služinčad, ljeti vruće, zimi hladne — sa ovakvom politikom posluhu neću pridobiti, dakle: kriza u svemu — jedna mračna pripovijest.

Pa počnimo još jednom: crteži kamene zgrade su bijedni kako u oblikovnom, tako i u kombinatornom pogledu.

Zašto je potrebno n. pr. da mi bude kupatilo iste veličine kao kuhinja— ili: spavaća prostorija za roditelje kao salon? — kakva međusobna srodnost postoji n. pr. između trpezarije i spavaćih prostorija u obliku, dispoziciji, kvadraturi?

Armirano-betonski skelet po Le Corbusieru

Ovakvom jednom osnovom smo vezani na sve strane: veličinu prostorija moguće je odrediti samo otprilike, a time ne štedimo — to košta para! I arhitekt vam se izgovara: — Ne mogu, vezan sam zidovima, rasporedom prozora itd.

Sa punim pravom možemo napisati iznad tih osnova: nesvršishodne, neekonomične — raskroj!

2) **Kuća od armiranog betona:** — podruma nema — ili lako je iskopati jedan dio zemlje, gdje možemo na zahtjev smjestiti prostorije za gorivo (sve dok loži i kuha još svako sam sebi i dok ne dobijemo vodu, plin ili elektriku od javnih poduzeća) — i možda još i jednu prostoriju za vino.

U prizemlje — ispod patosa prave kuće, koja počinje na pilotima 3, 4 ili 5 m, iznad zemlje, smjestiću ulazna vrata, vestibil, stepenice, eventualno i dizalo, pa jednu garažu za auto, a ispred nje mjesto koje je zaštićeno od sunca ili kiše, za ispiranje i reparature automobila — sve ostalo ostaje slobodno, tj. jedan velik natkriveni prostor ispod zgrade — idealno igralište za djecu, svjetlo i vazduh struje ispod zgrade, vrt ispred, iza i ispod zgrade tvori jednu cjelinu — mračnih dvorišta nema više. Kakav dobitak! I ovaj osjećaj čistote! Kuća lebdi kao aeroplan u vazduhu, tj. lebdeća arhitektura!

Spratovi — samo nekoliko uglastih ili okruglih pilera, promjera 20—25 cm, sve ostalo je svijetlo i slobodno, tu je sada lako i po volji razvijati stambeni organizam ili montirati stambenu mašinu: sobe, garderobe, WC, kupatilo itd. Zidova nema više, pregrade su od pluta, drozge, slame, pilotine ili nekog drugog lakog materijala, koji omeđuje i izoluje, a ne opterećuje patos. Prekinuti ih mogu gdje god hoću u visini, a ne treba ni da se podudaraju sa pilerima. — Njima mogu pregrađivati prostorije pravougaono, okruglo ili bilo kojeg oblika ili kvadrature.

I Sprat — udaljen od ulice, buke i prašine, ovamo ću smjestiti prostor za primanje, salon i trpezariju — a kuhinju? Ne, kuhinju ću smjestiti gore više da ne širi zadah po kući, ventilirati je mogu i preko krova. — Prostorije za primanje vezaću sa vrtom na terasi — vrt od cvijeća, lovora, voća, bršljana itd. Betonski patos na terasi fugiran, između spojnica zemlja, i jedan dio terase biće natkriven tj. mjesto za odmaranje poslije ručka — a u razapetoj mreži. Tu mogu naveče i plesati uz gramofonsku muziku. Čist vazduh, buke nema, pogled slobodan daleko naokolo, ulice su udaljene od kuće, nalazimo se iznad vrhova drveća u vrtu, nebo je posijano zvijezdama, a usred svega toga čovjek!

Ovu ću osnovu nazvati »slobodnom« dakle: slobodna osnova i slobodna fasada! Šta sam dobio time u arhitekturi? Oslobodio se, napravio gigantski korak dalje od kamene kuće — eto vam rezultata modernog vremena!

c) Urbanizam

Nacrtaću vam zemljište današnjih gradova. U zemlju treba kopati 4 m duboko i odvažati je kamionima ili kolima van grada u okolinu: zemlja iz grada seli se u okolinu — kakva utrošnja rada i novaca! Iznad toga dižem kuću, a kuću prekrijem krovom.

Računajmo opet:

**Urbanizam: zemlju treba kopati i odvažati; ili je zgrada na pilerima,
a površine 100% slobodne.**

izgrađene (izgubljene) površine	40%
dvorišta između kuća	30%
slobodne površine za komunikacije	40%

A sada moderan grad: iskopa i prevoza zemlje nema, sve zemljište, a između jedne šume pilota (skoro 100%) nam ostaje na raspoloženu. Zgrada se diže na pilerima u vazduh, na zgradi vrtovi — dakle:

100% slobodne površine za komunikaciju pješaka, kola itd.

40% vrta za šetnju i odmaranje u vazduhu na terasi, tj. **moderan grad!** (Slobodno po Le Corbusieru: Les Précisions).

Pa i njegovo odijelo je od vune — i on to ne krije! — Ako bismo mi određivali odijelo, to bismo sigurno preli vunu na način atlasa i baršuna. Dok engleski — a to su danas i naši štofovi, nikada ne govore: htio sam pa nisam imao novaca — pa iako su samo od vune.

I tako smo došli do temata, koji ima u arhitekturi vrlo značajnu ulogu, tj. do principa koji bi trebalo da tvori azbuku svakog arhitekta: principa odijela, odnosno obloge u arhitekturi. — (Po Adolfu Loos-u).

PRINCIP OBLOGE¹⁾

Iako su svi materijali umjetnicima jednako vrijedni, — oni ipak nisu za sve svrhe jednako upotrebljivi — često potrebna čvrstoća i konstrukcija traže materijal koji nije u skladu sa pravom svrhom zgrade.

Zadaća arhitekta glasi, možda:

Stvori prostoriju gdje je moguće toplo i udobno stanovati.

Topli i udobni su ćilimi!

Izaberi jedan ćilim za patos i druga četiri za zidove!

Ali ćilimima nije moguće graditi kuću — oni zahtijevaju neki konstruktivni kostur, koji ih nosi i održava u potrebnom položaju — a pronaći taj kostur je druga zadaća arhitekta. Time sam označio logičan put kojim bi morala ići sva arhitektura — i ovim redom počelo je graditi i čovječanstvo.

U početku je postojala samo obloga — čovjek je tražio zaštite ispred vremenskih nepogoda i topline za vrijeme dok spava. Pokriće = strop = krov, tj. prvi arhitektonski detalj — a ljudi su ga u početku tvorili od kože ili nekog tekstilnog proizvoda — pa je stoga još i danas zadržala u indoevropskim jezicima riječ pokrov = »Decke« svoj prvobitni smisao.

Ali krov treba negdje pričvrstiti, ako hoću da dam dovoljno zaštite porodici ispod njega — otuda zidovi koji pružaju ujedno i zaštitu sa strana. Time sam prikazao razvoj jedne **građevinske ideje**, kako se ona razvijala u čovječanstvu, kao i kod individua.

Ali ima arhitekata koji postupaju drukčije.

Oni u svojoj mašti ne vide prostor, već izmišljaju najprije zidove — a prostorije su im samo ono što ostaje između tih zidova — pa traže onda naknadno oblogu koja bi ovim prostorijama odgovarala.

Drukčije postupa umjetnik:

On osjeti najprije efekat — svojim duhovnim okom vidi najprije prostoriju koju hoće da stvori. Efekat, tj. osjećaj:

tuge, koju treba zgrada mrtvačnice da pobuđuje u posmatraču,
groze ispred hapsane,
pobožnosti ispred crkve,
poštivanja vlasti ispred vladine palate,

¹⁾ Štampano u časopisu »Tehničar«, Bgd, god. V, maj 1939, br. 8.

pijeteta ispred spomenika,
pa udobnosti u stambenoj kući,
i radosti u pivnici.

Sve je to efekat koji treba izazvati samo pomoću materijala i njegovih oblika.

Svaki materijal ima svoj izraz i ne može preuzeti oblik drugog: sami oblici su proizašli iz načina upotrebe i proizvodnje dotičnog materijala — nastali su, dakle, s materijalom i po materijalu — nijedan materijal ne dopušta sezanje u njegov oblikovni krug — i ko se ogriješi protiv toga, svijet će ga osuditi kao falsifikatora — dok umjetnik nema ništa zajedničkog sa laži i falsifikatom, jer su njegovi putevi trnoviti ali — uvijek samo čisti.

Toranj Sv. Stefana u Beču mogao bi se izliti od betona i postaviti negdje, ali to nije umotvor.

I sve što važi za toranj Sv. Stefana — važi i za palazzo Pitti i za palazzo Farnese — pa smo ovako pali usred bečke arhitekture na Ringu i našli ovdje jedan tužan period za umjetnost — tužan, naime, za ono nekoliko umjetnika između ondašnjih arhitekata, koji su bili prinuđeni da svoju umjetnost, za volju prostog puka, prostituišu — jer vrlo rijetkima između njih je bilo omogućeno da nađu gazdu, toliko širokogrudnog, koji bi u njima cijenio umjetnika.

— Pa zar stambeni prostor obložen ćilimima nije imitacija?

— Zidovi nisu svakako građeni od ćilima. I razastrti ćilimi neće da budu drugo osim ćilima — oni neće da budu konzole, ovakvih pretenzija oni nemaju, pa ih stoga i ne imitiraju, niti u boji, niti po uzorku — oni, naprotiv, jasno pokazuju svoje pravo značenje: da su, naime, obloga zidnih površina — a time i odgovaraju svojoj svrsi **po principu obloge**.

Pa kao uvodno spomenuto: obloga je starija od konstrukcije, a razlozi iz kojih je proizašla vrlo su kompleksni:

jednom je trebalo zaštititi protiv vremenskih nepogoda, kao što je uljena boja na drvetu, gvožđu ili kamenu,

drugi put traže oblogu higijenski razlozi, to je glazirana kamenština, na pr., kojom oblažemo zidne površine u toaleti,

a treći put treba, možda, sredstava za izvjestan efekat, kao što je na pr., tapeciranje zidova ili furniranje drveta.

Princip obloge je prvi izrekao Semper, a nalazimo ga potvrđenog svuda u prirodi:

Čovjek je prevučen kožom, a drvo korom.

Ja ću za taj princip postaviti zakon, koji ću nazvati: **zakon obloge**.

Vidim da se plašite, — zakon, velite, zakon, tj. smrt svakom razvoju. Stari majstori, kažete, prošli su dobro bez zakona!

Tačno! Gdje nema krađe, ne treba ni zakona, odgovaram, i dok se materijali koje smo upotrebljavali nisu imitali — nisu ni zakoni bili potrebni — ali sada bez njih nije više moguće!

I zakon obloge formulisaću sljedećim:

Postupaj uvijek tako da ne možeš zamijeniti oblogu s materijalom koji oblažeš — ili drugim riječima:

Drvo ti je dozvoljeno bojadisati svakom bojom osim bojom drveta.

Flodrovanje drveta je, naravno, pronalazak našeg stoljeća.

U srednjem vijeku je drvo bojadisano prvenstveno živo-crvenom, u renesansi plavom, a u vrijeme baroka i rokoko-a bijelom bojom iznutra, a zelenom izvana.

Naši seljaci su jedini zadržali još zdrav osjećaj za oblogu: oni bojadišu drvenariju apsolutnim bojama. Kako ljupko djeluju, na pr., na selu zelena vrata, zelena ograda i zeleni kapci u bijelo krečenom zidu!

Možda se još sjećate zgražanja u krugovima surogatnih umjetnih zanata, prilikom izložbe prvog pokušaja bojadisanog uljanom bojom, koje smo primili iz Engleske?

Ovi marljivi ljudi se ne protive bojadisanju uljanom bojom, jer smo mi već i prije toga bojadisali ovom bojom pokušstvo od mekanog drveta, ali su zaprepašćeni smjelošću Engleza da prikažu ovako jasno i neprikriveno uljanu boju, pa su počeli vrtjeti očima i praviti se kao da je još nigdje upotrebljavali nisu — vjerovatno gospoda misle da su ljudi držali njihovo flodrovano pokušstvo i građevinsku stolariju kao da je od tvrdog drveta.

Pa ako primijenim sada još i princip obloge na štukatore, to bi ova primjena glasila:

Štuk podnosi svaki ornamenat osim markiranja opeke.

I čovjek bi mislio da je to samo po sebi razumljivo, ali nije tako. Upravo u zadnje vrijeme zapažamo kako ožbukane fasade bojadišu crveno, sa bijelim figurama. Tu treba još ukazati na onu kuhinjsku dekoraciju, koja imitira kamene kvadere.

Općenito ne bi smio nijedan materijal koji služi kao obloga, pa bilo tapeta, voštano platno, štofovi ili ćilimi — prikrivati opeku ili kamene kvadere. I možda ćete sada razumjeti zašto djeluju toliko neukusno noge u triko-u naših plesačica, kojima bi svaka druga boja bolje odgovarala nego boja ljudskog mesa.

Materijal koji oblažemo može zadržati svoju prirodnu boju samo onda ako je materijal kojim ga oblažemo iste boje; tako, na pr., ter na gvožđu ili drvo na drvetu (furniranje, marketiranje itd.).

Pa i kovinu mogu prevući drugom kovinom pomoću vatre ili galvanskim putem ali princip obloge mi zabranjuje da imitiram tvar ispod obloge! Stoga mogu gvožđe terisati ili premazati uljanom bojom ili prevući galvanskim putem — ali ga ne smijem prevući brončanom — dakle, nekom metalnom bojom!

Tu treba spomenuti još šamotne pločice i ploče od cementnog kamena, njima imitiraju jedni teraco (mozaik), a drugi opet ćilime — a nema sumnje da ima ljudi koji ih onda i drže ovakvim — jer fabrikanti dobro poznaju svoje kupce.

Ali ne! Vi se varate, gospodo imitatori i surogatni arhitekti, čovječiji duh je ipak nešto preuzvišeno da biste ga vi mogli zavarati svojim sredstvima! (P o A. L o o s u).

ZA HORIZONTALNI, A PROTIV VERTIKALNOG PROZORA¹⁾

Korak za korakom, sve bliže izvedbi revolucije u savremenoj arhitekturi, i eto nas pred novom avanturom: prozora!

Definisao sam arhitekturu, tvrdeći:

Arhitektura — to su osvijetljeni stropovi!

Vinjola se, naime, nije bavio prozorima, već pilerima između prozora.

Cilj starih je bio osloniti stropove na zidove, koje su probušili prozorima. Nezahvalan, protivurječan zahtjev (osloniti stropove na probušene zidove) zahtjev, koji je crpio napore graditelja u toku dugih stoljeća i kvalifikovao arhitekturu.

U sljedećim ću skicama prikazati razvoj prozora u istoriji arhitekture.

Eto najprije **antički** prozor (sl. 1) pa do njega otvor bez prozora iz Pompeja (sl. 2), pa lijepi **romanski** (sl. 3) i velika težnja za svijetlom u **gotici** (sl. 4) ostvarena šiljastim lukom između tankih pilera i jednog statičkog sistema vanredne smjelosti — sa tornjevima, lukovima, opornicima itd. Dok se u isto vrijeme, a u uskim ulicama, kućice sa izbačenim etažama, krajnjim iskorišćavanjem drvene konstrukcije između prozorskih okana, otvaraju sve svjetlu. Na ovoj su nam tradiciji stvorili vješti Flamanci iz Gana i Luvena staklenu fasadu između uskih pilera na Velikom trgu u Brislu, kojoj se mi još i danas divimo.

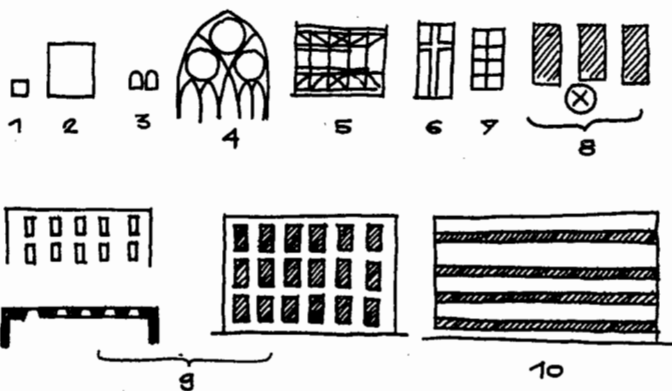
Pa onda **renesansa** (sl. 5) sa kamenim prtkama u široko otvorenom prozorima, koji treba da osvijetle raskoš domaće umjetnosti u punom procvatu.

Pa **Luj XIV** (sl. 6) ili **Kralj Sunca** koji zove da mu patron ulazi široko u kuću, da mu raskriva njegov sjaj. Kamena arhitektura je na tom mjestu konačno formulisana.

Pod **Lujom XV** i **Lujom XVI** (sl. 7) samo još umanjuju i humanizuju gestove velikog Kralja — oni teže za komforom i domaćnosti! Arhitektura se ne evolucioniše više — prozor je utvrđen, razvoju je kraj.

U vrijeme **Hausmanna**, u zori bravarskih zanata, u doba kad postaje najamna kuća »posao«, kad treba iskorišćavati svaki m² i kad treba smjestiti što više soba na ulicu — onda postiže i prozor svoju gornju granicu.

¹⁾ *Štampano u časopisu »Tehničar«, Bgd., januar 1940.*

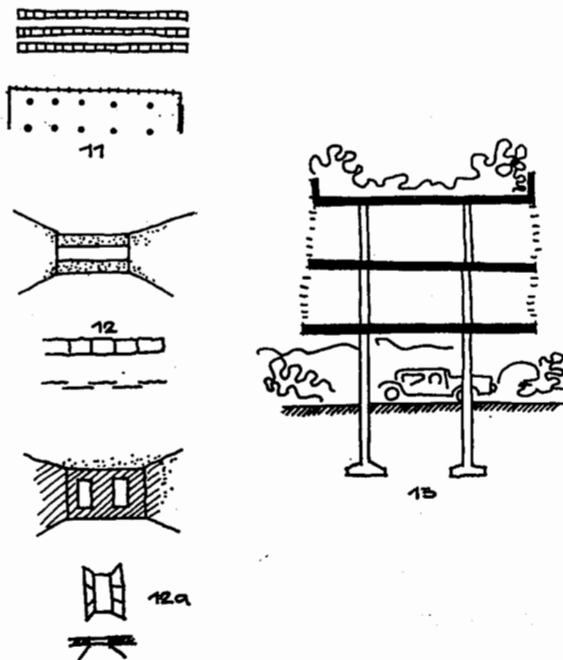

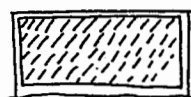
Šematski prikaz historijskog razvoja prozora.

— Stoj! — dalje ne ide više — ako nećeš da ti se kuća sruši! Ovo je, rekao sam, gornja granica! Pa da ustrajem na tom kraju vertikalnog prozora, (sl. 8), koji se dodiruje skoro susjednih i da na taj način iskorišćavam površine poda. — Ovako se, naime, postavlja problem, koji će riješiti nova tehnika.

Ali posmatrajmo još jednom brzo kamene fasade Luja ili Hausmannna, tj. fasadu, gdje je zastala arhitektura: to su površine probušene jednakomjerno otvorima, koje smo približili do krajne granice — jedan drugome, tj. kamena arhitektura svedena na konstruktivni skelet (sl. 9).

Savremen tretman prozora u armirano-betonskoj zgradi.

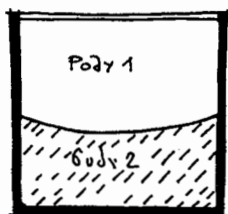
14

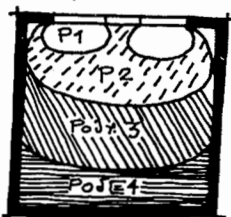
15

16

14

15

Osvjetljenost prostorije
sa horizontalnim prozorom
(sl. 14) i sa dva
vertikalna prozora
(sl. 15)

A sada ćemo brže dalje:

Želite, možda, presjek, ili osnovu, konstrukciju od željeza ili armiranog betona? Crtam **horizontalne** neisprekidane, dužinske prozore (sl. 10): beskrajni su i neisprekidani 10, 100, 1.000 m dugački. Stupci se nalaze na odstojanju 1,25 ili 2,50 ili 3,00 m iza njih (sl. 11) iznutra, pozadi fasade. Pozadi prozora, koji treba da su horizontalno pomični u okvirima, jedan iza drugog (sl. 12), lako je završiti pregradne zidove između prostorija, pomoću jednostavne naprave, koja se spolja i ne primjećuje. Ovi završeci ne treba da se podudaraju po etažama, jer to ne smeta pogledu.

Pojase zidova, koji odvajaju prozore po etažama i koji nose prozore, i eventualno ih prekrivaju, nosiće stropovi — kao što sam već jednom rekao.

Priznajte da je to velika reforma sa ekonomskog stanovišta, a prevratna je u estetskom pogledu!

I od tada ne važi ništa više od arhitektonskih predstava, na koje smo navikli stogodišnjom tradicijom.

Hoćemo li se odreći, a za ljubav akademskih kodeksa, neizmjerljivih pogodnosti horizontalnih prozora — koji nam maksimalno osvjetljavaju prostorije, a dozvoljavaju i svaku, nezavisnu podjelu prostorija po etažama?

I kad sam jednom već počeo, treba i da završim.

Posmatrajte naš presjek (sl. 13), nazvaću ga simboličnim, jer je proizveo revoluciju savremene arhitekture. — Množinu mi novih inicijativa pobuđuje, a puni glavu množinom srodnih misli.

Konstruisao sam mnoge horizontalne prozore i posvetio sam osobitu pažnju osloncima (potporama) prozora — ne izgledaju mi još dosta »prsto« i njihovi prehvati su mi nešto teški.

Kuća je još uvijek preskupa, pa iako je naša još uvijek neprimjerno jeftinija od tradicionalne. Obsjednut sam ekonomijom u smislu koji dodiruje novčanik. Moj saradnik Pierre Jeanneret još je gori od mene, on je naprosto galvanizovan problemom ekonomije. I pored sve

ekonomije, on hoće da dâ kući još i komfor. Čovjek je čitao Forda, pa je postao fordista. I tako se nama jednog dana otkrije sljedeća istina:

Svrha je prozora osvijetljavanje, a ne ventilacija. — Za ventilaciju su druge sprave, tj. mehanizmi iz fizike!

Pa iza toga:

Prozor je najskuplji organ kuće. Pomični prozori — to su okviri od željeza ili drveta — jedan neobično delikatan posao, jedna precizna konstrukcija! Kako ćemo ukloniti prozore, a ujedno osvijetliti stropove?

Pokušajmo! Moj simboličan presjek (sl. 13), pokazuje fasadu, svedenu na nekoliko betonskih pojasa 30 cm debljine — treba samo napredovati! Objesimo 25 cm ispred njih, spolja i iznutra vertikalno željezo i preko njega spolja i iznutra drugo, horizontalno, a na odstojanju staklenih ploča, kakvih dobijemo u trgovini.

Na taj smo način dobili ispred fasade **ostakljenu stijenu**, ili staklena stijena tvori našu novu fasadu (sl. 14). A pošto nam nisu potrebne sve četiri fasade od stakla, možemo druge i obložiti kamenim pločama (sl. 15), oblogom od opeke ili vještačkim cementnim kamenom ili mješovitim stijenama (sl. 16), sa prozorčićima poput parobrodskih u kamenom zidu.

. . . . .
Prikazan tok misli potiče od našeg »Paviljona savremenog duha« iz godine 1926.

God. 1926/27. rješavali smo Sekretarijat Palate naroda u Ženevi i upotrebljavali smo vrstu duplih, horizontalnih prozora za kancelarije, a jednostrukih za hodnike — dok su nam zidovi velike dvorane već staklene stijene.

Godine 1928. postavilo nam se u Moskvi neobilazno pitanje temperature: —42° spolja; iznutra, a pozadi prozora, kroz koje duva i zviždi vjetar: 2.500 činovnika. — Trebalo je, dakle, ukloniti prozor i zamijeniti ga staklenom stijenom, koja je hermetički zatvorena.

A ventilacija? No, to je drugo pitanje — vidjećemo.

Tako smo prispjeli na kraj logike i dodirnuli opet jedan bitni princip — vidjećemo, tj. novi terminus savremene arhitekture. (Po Le Corbusieru).

TRAŽIMO PODESNU STAMBENU VISINU¹⁾

Pitanje prijatne i korisne visine

Pitanje prijatne visine našeg zaklona vrlo je osjetljivo, kao i pitanje korisne visine.

Prijatna visina najprije — prijatna za naše pokrete, tj. jedno eminentno biološko pitanje.

Korisna visina tek poslije toga, tj. pitanje zračne količine, koja je potrebna našim plućima, plus pitanje osvjetljenja, a sa strane fasada, — pitanje, dakle, koje rješava tehnika — dvije tehnike:

- a) tehnika ventilacije i
- b) tehnika konstruktivnih mogućnosti (statika i otpornost materijala).

Svršimo najprije pitanje korisne visine: položaj je potpuno nov, prevratan, upravo obzirom na nove tehnike.

a) Sistemom pročišćenog zraka otpada zavisnost volumena zraka od visine prostorije — ovim nam je, naime, sistemom moguće snabdijevati pluća zrakom proizvoljne količine i kakvoće, na način kakav do danas ne pamtimo.

b) Modernom skeletnom zgradom primili smo slobodnu fasadu, kod koje možemo jednu od četiri strane prostorije svu zastakliti i time je osvijetliti na način kakav do danas ne pamtimo.

Istorijska i lična iskustva

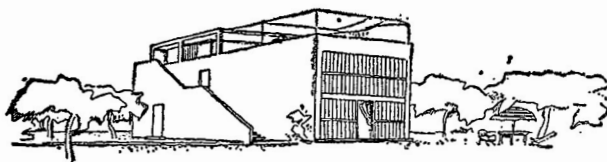
U srednjem vijeku: drvena kuća, sa zidovima na kanate, konstrukcije, dakle, vrlo slične našim željeznim i armirano betonskim (izuzev manje otpornosti).

U svim tim kućama nastupa jedna podesna, ekonomična visina: 2,20 m. velika. I ta je visina, koliko sam se mogao uvjeriti na čestim putovanjima, ostala kroz stoljeća konstantna. Organizacija onog vremena bila je prirodna i svuda preovlađuje seljačka kuća: važi za bavorsku i tirolsku, za skandinavsku i švajcarsku kuću — za renesansnu i gotsku drvenu kuću u Ruanu, Strasburgu, Cirihi i Togenburgu — za rusku izbu pa, ako hoćete, i za muslimansku sobu.

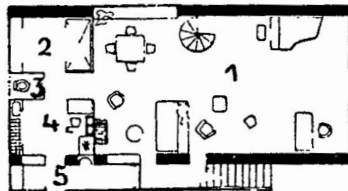
. . . . .

¹⁾ *Štampano u časopisu »Tehničar«, Beograd, mart 1940.*

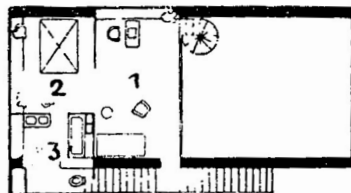
Kuća »Citroen«
1921. g.

Kuća »Citroen« — prizemlje: 1—
dnevni boravak, 2—soba za kućnu
pomoćnicu, 3—WC, 4— kuhinja, 5—
prostor za etažno grijanje.

Kuća »Citroen« — galerija: 1 — bu-
doar, 2— spavaća soba, 3— kupatilo.

U momentu, međutim, kad sam neodoljivo osjetio da treba našoj savremenoj vrsti jedna podesna stambena visina, počeo sam posmatrati stvari sa drugog stanovišta.

Godine 1922. predložio sam u »Proljetnom salonu« dvoetažne kuće u višespratnim zgradama i rezonovao sam pri tome ovako:

— Oslobođiću se pločnika pariske ulice, ako ne gradim zgrade više u širinu već u visinu — na taj će mi način ostati slobodnog zemljišta u gradu, koje mi je potrebno za cirkulaciju i slične stvari (prostor, nebo, drveće). Ali pregledanjem današnjih fasada, osjetio sam da je njihova mreža prozora, nakon svakih 2,50 m., pregusta i da je ne mogu primijeniti na visinsku zgradu.

Još iste godine smo, instinktivno, napravili hol Ozenfantove kuće 4,50 m visok i podijelili ga udnu u dvije visine po 2,20 m.

Godine 1924. na jednaki smo način dijelili hol i salon vile La Roche u dvije visine po 2,10 m i — arhitektonski nas je efekat iznenadio: prijatno je ulaziti u prostorije nadohvat čovječje ruke!

Kasnije sam vidio u pariskim ulicama dućane, građene poslije godine 1880. sprijeda 4,50 m visoke, a pozadi podijeljene u dvije etaže po 2,20 m. visoke.

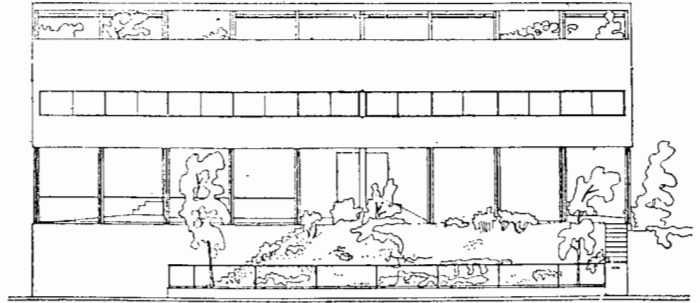
Time je bilo završeno moje provjeravanje.

Tada smo se našli odjednom ispred jednog prešnog pitanja. Trebalo je, naime, izgraditi: »Paviljon savremenog duha« za međunarodnu izložbu dekorativnih umjetnosti u Parizu za godinu 1925. Na toj smo izložbi izgradili jednu zastakljenu prostoriju dvostruke visine, koju smo onda nadnu podijelili u prostorije po pola visine.

Bio sam se sjetio svog modela kuće »Citroen« iz god. 1919. To je već tipa, pa me je opsjedala želja da ostvarim taj tip stana, tj. jednu stambenu ćeliju! I sve su nam se prilike bile izmakle, dok nije konačno došlo do nastupa »Verkbunda« u Stuttgartu i do naseobine Weissenhoff kod Stuttgarta, gdje nam je uspjelo ostvariti kuću »Citroen«.

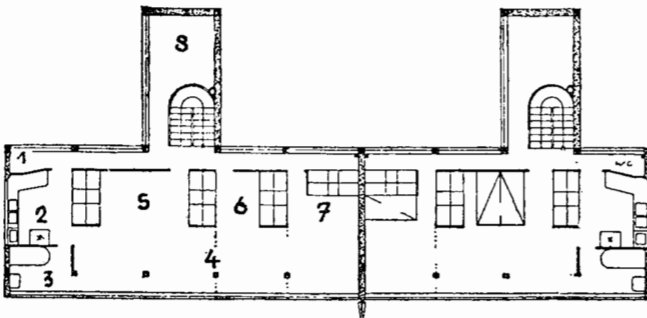
God. 1925 — 26 je nastupala kuća »Kuk« u Bolonji i s njom jedan sjajan prikaz našeg principa.

Le Corbusier: Dvojna kuća Weissenhof-Stuttgart; fasada

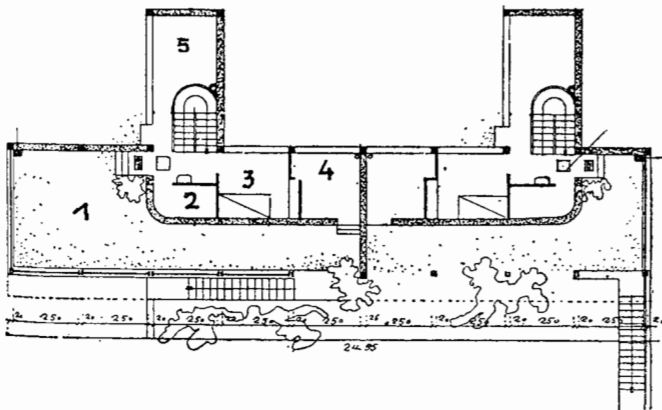

Tako je dozrijevala jedna ideja, provjerena u prošlosti, u folklorima i utvrđena iskustvom našeg stručnog rada.

A ovom su živom, lijepom, ekonomičnom i praktičnom ćelijom dobili i naši urbanistički projekti svoju sigurnost: jer, lako je graditi grad u visinu, ako imam dobro organizovan element grada, tj. stambenu ćeliju!

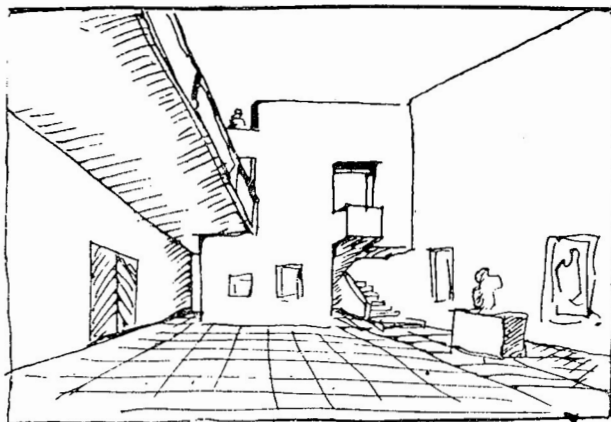

Dvojna kuća Weissenhof-Stuttgart, sprat:
 1— WC, 2—kuhinja, 3—kupaćilo, 4—dnevni boravak, 5, 6, 7— spavaće sobe, 8— doručkovao-nica

Ista kuća, prizemlje:
 1— nadkrivena terasa; 2— ostava, 3— kabinet, 4— ostava raznog oruđa, 5— praonica

»La Roche« 1923 — hol

.....
U Grčkoj smo našli kuća-vječitih i današnjih, kuća čiji su korijeni u historiji, pa opet presjeka i osnova tačno istih, kakve mi već zamišljamo zadnjih deset godina, u Grčkoj dakle našli smo izmjere čovječjeg mjerila!

Cilj i putevi

Čovječe, u pitanju je harmonija! Zar ti ne znaš da je tvoja sreća zavisna od jedne ili dvije brojke, koje određuju u građevinskim propisima stambenu visinu? Svemoguća harmonija zavisi, dakle, od odnosa čovječjih mjera prema okviru njegovog zaklona ili od njegove stambene visine!

.....
Tražimo, dakle, novu, podesnu, stambenu visinu, a pri tome se opiremo na sintezu novih tehničkih mogućnosti, kao i na neosporive fiziološke i psihološke potrebe čovjeka, kao što slijedi:

a) Otvorimo širok put suncu u stan! Zastaklimo potpuno jednu od četiri stijene neke prostorije! A pošto smo se odlučili za prostoriju 4,50 m visoku, to nam je i ta staklena stijena iste visine, i sunčane zrake će nam prodirati duboko u prostoriju. Naši stanovi biće, dakle, duboki i srazmjerno uski, i mnogo ćemo ih moći smjestiti duž ulice, i zbog toga ulica će nam biti manje duga, a i grad manje prostran.

Smjestimo onda dnevnu prostoriju pozadi staklene stijene i odredimo joj veliku površinu; vratimo čovječjem životu njegove radosti: prostor, cirkulaciju. Minimalni stan od prošlih godina, svuda jednak u Njemačkoj, Čehoslovačkoj, Poljskoj i Rusiji — nije rješenje stana. To su kavezi, u koje su nemilosrdno zatvorili život, koji traži prostora! — Nama je potrebna jedna **maksimalna dnevna prostorija!**

.....
b) Pozadi ovih hermetički zatvorenih staklenih stijena (sa malim prozorčićima, koji se otvaraju po potrebi) uzećemo **egzaktno disanje:** živi

i svježii zrak! I gradski propisi neće moći više tražiti od nas potreban volumen, radi dobre ventilacije — jer naša je ventilacija savremena i dovoljna za svaki, pa i najmanji volumen.

.....
c) Iskorišćujmo modernu dobit **električnog svjetla!** Postavimo problem! Da li je, zbilja, nepovoljno upotrebljavati u izvjesnim prostorijama vještačko svjetlo? Da li je, zbilja, potrebno da sebi još i dalje zatvaramo tvrđoglavo i glupo oči, pa da ne vidimo da preživljavamo, već i ovako, veći dio života — šest mjeseci u godini, kod — vještačkog svjetla.

I po drugoj strani, opet, zašto da se stalno ne peremo i ne brijemo pri električnom svjetlu — kao što to već i ovako činimo u prostorijama sa prozorima na ulicu — izjutra, poslije podne, uveče i zimi.

I zašto ne bismo osvijetljavali kuhinje, na pr., elektrikom, kad to već i danas radimo, a na drugi način, kod današnjih propisa, koji dozvoljavaju barbarsku parcelaciju, kod kojih se može prozor otvarati samo prema tamnim oknima smrdljivih dvorišta.

Ili, zar nećemo dozvoliti da nam se nužnik, na pr., ventilira, a pod mnogo pogodnijim uslovima, kroz obaveznu vještačku ventilaciju, mjesto kroz prozorčić, koji je propisan u tu svrhu danas, ali koji se vrlo rijetko ili nikada ne otvara?

.....
d) Ovako nam je uspjelo, kao još nikada do sada, ventilirati i osvijetliti izvjesne događaje svakodnevnog života u vrlo skućenim prostorijama — a pri tome mislim na stvari koje nisu potrebne. A sve ću te prostorije moći još množiti i povećati, jer su visoke samo polovinu od 4,50 m.

2,20 m? Pa zar nije to visina stambenih prostorija na parobrodu: kuhinja i luksuznih kabina? — Jedno provjeravanje, dakle, više.

Zaključak iz toga je:

Ako dozvolim u prostorijama gdje vršim izvjesne funkcije svakodnevnog života reduciranu visinu 2,20 m veliku, to će mi biti moguće dati i bogatašu i siromahu jednu **dnevnu prostoriju** 4,50 m visoku, tj. jedan sjajan veleban, blagodatani prostor. Njime prestaje čovjek da bude: životinja u kavezu.

Sadašnjost i prošlost

Prilika nam se ukazala u Bretanji da se osvjedočimo o arhitektonskom sjaju podesne visine prostorije 4,50 m. Ovog ćemo puta više osjećajem negoli razumom doći do stvari.

U Vezelej vodi put u kraj, gdje je sv. Bernard pozivao nekada u drugi krstaški rat. U vanrednom položaju, na jednoj uzvisini, nadnu ravnice diže se crkva: izvrsno djelo romanske umjetnosti. Put do nje se penje, tu i tamo su raštrkane duž puta kućice, stare kao vrijeme, koje se svojim prozorima otvaraju u daleke horizonte.

Žan Badovici, arhitekt i direktor revije »Architecture vivante« kupio je neke od tih propadanju sklonih kućica i opremio ih na moderan način. U njegovom se vlastitom stanu nalazimo, to je prastara kuća sa

drvenim stepenicama i visinom etaže 2,20 m. U jednom je dijelu prostorije strop prekinut — prostorija se tu prostire kroz dvije etaže. Zar nije to ćelija modernog stana? Kakav arhitektonski nalaz! . . . U čovječjem se zaklonu nalazimo. Strop nam je nadohvat ruke, očima se otvaraju mnoge i raznolike perspektive i tu je moguće kretati se. Sve je to maleno, pa opet veliko. — Prostor udoban, miran, raznolik, proporcionalan, u mjerilu čovječjih izmjera! Harmonija! Svako od nas osjeća to, nemoguće je zaniijekati, to treba oglasiti.

Zaključak

Tražimo izmjenu građevinskih propisa! Tražimo novu, podesnu, stambenu visinu: 4,50 m podijeljenu u dvije sa po 2,20 m.

(Po Le Corbusieru)

DVOETAŽNI STANOV I U VIŠESPRAVNIM ZGRADAMA¹⁾

FORMULACIJA — Adolf Loos pripovijeda:

— Do sada sam projektirao samo jednu višespratnu stambenu zgradu, i to za Bečku gradsku opštinu. U tu zgradu smjestio sam stanove koji zauzimaju dvije etaže. — Ovo, međutim, nije moj pronalazak: najamne kuće sa dvoetažnim stanovima u zgradama visokim 10 i 20 spratova vidio sam već kod Engleza i Amerikanaca. Njima je stalo, naime, mnogo do toga da se dnevne prostorije ne nalaze pored spavaćih, pa ih odvajaju pomoću stepenica — i stvaraju time sebi iluziju kao da stanuju u vlastitim kućama — svakako jedan način koji diže vrijednost čovjeka.

Biće vam možda sada razumljivo zašto se, napr., Amerikanac i Englez presvuku prije večere — da ne stanuju u dvije etaže, ne bi možda imali ove potrebe.

To je kao da stanujem u hotelu, uzmimo, neke banje, gdje mi se nije teško presvući prije večere, jer stanujem na II ili III spratu, gdje moram čekati dok ne udari gong, ili gdje treba da čekam u holu dok me ne zovnu na večeru — sve to stvara dispoziciju za presvlačenje.

Ove potrebe neću osjetiti u stanu, gdje mi se spavaća soba vratima otvara direktno u trpezariju.

Stanove u dvije etaže zamišljam sa jednim ulazom. Moja je zgrada izgledala kao neka kuća u terasama, jedno stepenište, slobodno namješteno, iz njega su pristupačni hodnici, mogao bih ih nazvati ulicama, iz tih ulica zaseban ulaz u svaki stan, a na njima hladnjaci, gdje može čovjek uveče sjesti i zadržavati se na čistom zraku.

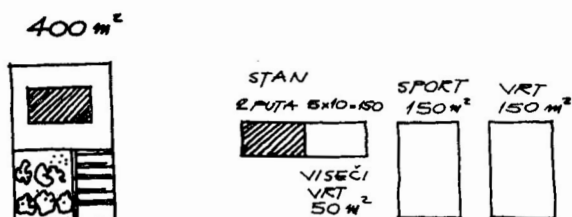
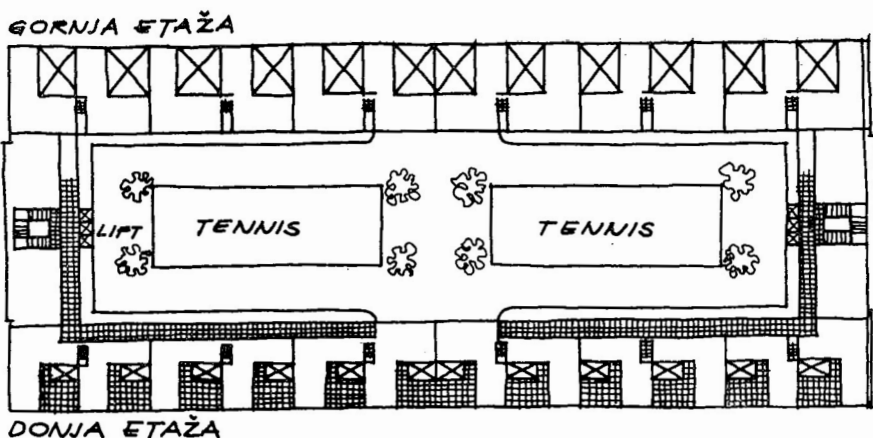
Na njima se mogu igrati i djeca, bez opasnosti da ih pregazi auto ili slično. — Ovo je, međutim, moja ideja! Pošao sam, s obzirom na ono što često čitam u novinama.

Djeca bez nadzora, koju su ostavili roditelji radi posla — najbjednija su između bijednika, osjete žeđ za zrakom, pa se popnu na prozor i padnu na ulicu ili dvorište.

Strašna je to sudbina najmanjih između malenih.

I tako sam izmislio mogućnost da se mogu djeca slobodno kretati na mirnoj i zaštićenoj, terasnoj ulici, u blizini kuće, a pod nadzorom susjeda. Na taj sam se način htio odužiti djeci.

¹⁾ *Stampano u časopisu »Tehničar«, Bgd., mart 1940. br. 6*

Šematski prikaz namjene površina i prijedlog prostorne organizacije

PROJEKAT — Le Corbusier govori:

U velikim gradovima imamo dvije vrste ljudi:

- 1) građane koji imaju sto razloga da stanuju u gradu i
- 2) predgrađane, tj. ljude koji ne mogu drugačije nego da stanuju van grada — oni stanuju, prema svojim socijalnim prilikama, u vilama ili kućama radničkih naselja — ili pak u radničkim najamnim kućama. I, upravo na ova mjesta stavljam problem.

A) Obično rješenje

Nastupa svuda u svijetu i smatra se idealnim:

Na svaku kuću dolazi 400 (300—500) m², ako zemljište nasadimo, dobivamo neku vrstu dvorišta (pijesak i cvijeće) maleni pašnjak i maleni vrt za povrće.

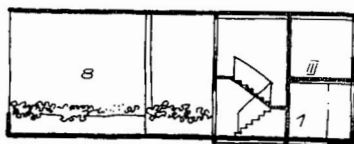
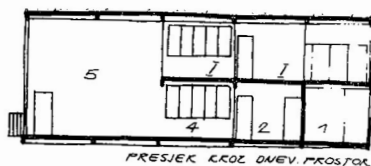
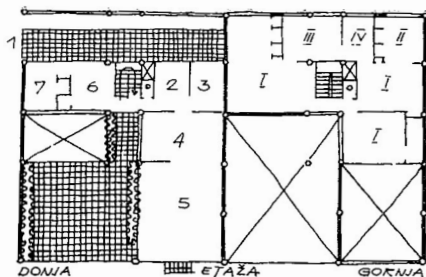
I taj vrt predstavlja, za razliku od racionalne obrade zemlje, jedan mučan posao, kako za domaćicu, tako i za gazdu (romantika u smislu čobanske idile); treba ga uvijek čistiti, obrezivati, zalijevati, uništavati puževe itd.

Mrak nas je već davno zatekao, dok mi još uvijek mašemo prskalicom. — Gimnastika, njega tijela, prigovarate?

— Vrlo slaba i nedostatna, a često još i opasna.

Djeca se ne mogu istrčati (igrati se), a roditelji još manje (sport).

Prihod: košara, možda, jabuka i krušaka, repe i peršuna i sl.; dakle — upravo smiješno!

Stan u dvije etaže: 1— viseća ulica, 2— predsoblje, 3—ostava, 4—trpezarija, 5— dnevna prostorija, 6—kuhinja, 7—soba za kućnu pomoćnicu, 8—terasa; I — spavaće prostorije; II — boudoir; III — gimnastika; IV — kupatilo
Desno: presjeci kroz dnevni prostor i kroz terasu

B. Predlažem novo rješenje:

Kuća 50 m² površine, u dvije etaže, tj. 100 m² za stanovanje, dvorište 50 m²

sportu na raspoloženje 150 m²,

vrt za povrće 150 m² i time sam iscrpio naših 400 m².

Kuća i dvorište (terasa) su viseći,

jedno iznad drugog

u višespratnim zgradama, terasastog oblika,

u tri visine, jedna iznad druge.

Sunce i zrak prodiru mi svuda!

Dvorište, tj. viseća terasa:

popločana crvenom opekom,

sa zidovima tapeciranim

bršljanom, divljom lozom, koja se penje.

I lovor je tu — debelo šiblje

u cementnim koritima ili glinenim loncima,

vedro sezonsko cvijeće

pravi stanbeni vrtovi,

koje nije teško održavati!

Na terasi: sto i stolica,

zaštićena od kiše.

Tu jedemo, razgovaramo i odmaramo se na zraku.

150 m² određenih za **sport**,

a na podnožju zgrade,

priključićemo susjednim:

fudbal, tenis, basket, trkalište i travnjaci za igranje i sl.

— sve po volji.

Čovjek dolazi kući,

skine šešir ili kapu,

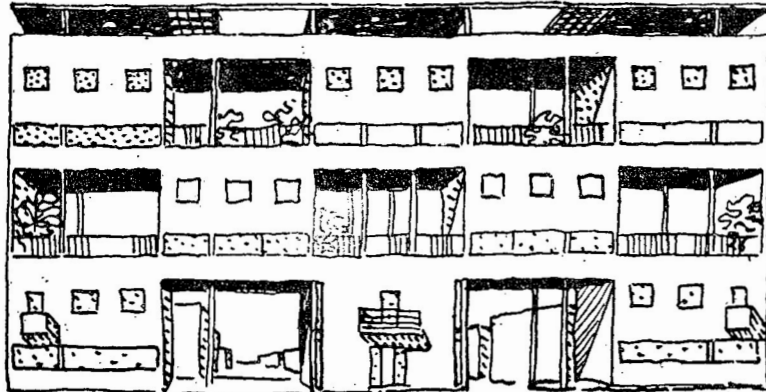
pa ide da se igra

na podnožju kuće.

Odmah do prostora za sport, daljih 150 m²,

određenih za **vrtnu kulturu**,

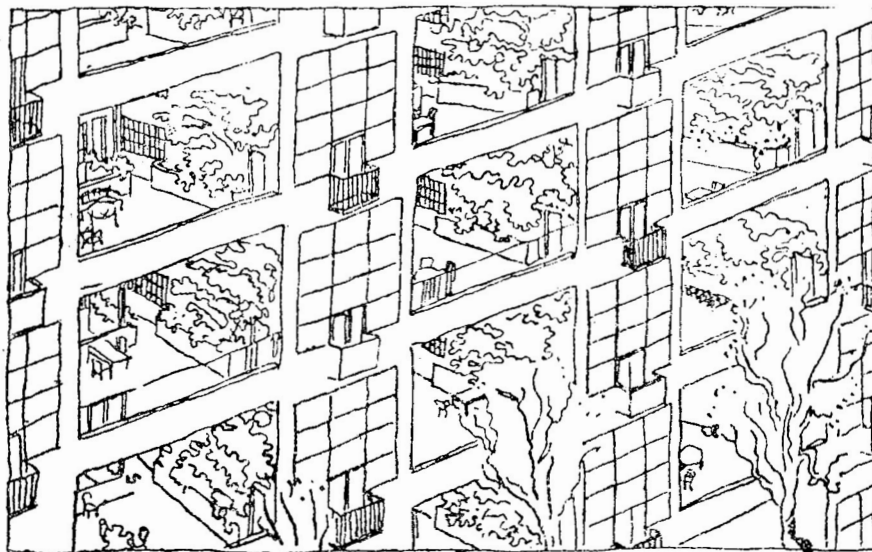
priključiću susjednom zemljištu,

Dvoetažni stanovi u višespratnoj zgradi

i eto nam vrtne kulture:
 $400 \times 100 \text{ m} = 4 \text{ hektara!}$
 Otpada zalijevanje.
 Čvrste hidraulične naprave,
 poređane u baterijama po zemljištu,
 natapaju zemlju!
 Jedan poljoprivrednik
 na svakih 100 parcela
 i jedna intenzivna,
 poljoprivredna kultura.
 Eto vam primjera
 jedne moderne urbanizacije,
 koja prepušta muzeju
 sve historijske uzore,
 poput švajcarskih kuća
 i alzaških golubinjaka!
 I to je način kako rješava
 moderan čovjek, oslobođen
 romantične navlake, problem
 koji je ispravno postavljen!

Savremeni viseći vrtovi

ELASTIČNA KUĆA

Izvor

(Iskustva arhitekta Cassana)

Ovdje me prvenstveno interesuju dvije vrste građevina:

1) zgrade u kojima **radimo** i

2) zgrade u kojima **živimo**.

U prvu vrstu spadaju tvornice i radionice, u drugu svi individualni i kolektivni stanovi.

Dok su zgrade u kojima **živimo** dosta jednoobrazne, jer ih je lako sve svesti na isti modul čovjeka (pa i ako ima raznih načina života, jedemo i spavamo ipak na isti način), to su zgrade u kojima radimo vrlo različite.

U tvornicama i radionicama rade ljudi često istu stvar po raznoj zamisli i drugoj metodi, a da ne govorim o samoj diferencijaciji rada na ručni, mehanički i umni rad; na trgovački, računski i upravni rad itd.

I tu mi se već odvaja od moje vrste nova skupina zgrada, koju zovu Englezi i Amerikanci bildinzima, a to su zgrade, koje u naše vrijeme zahtijevaju mnogo svjetla, zraka, higijene, liftova, telefona itd.

Prije, međutim, negoli pridem i ovim zgradama, a u vezi s njima, reći ću nešto o brzini, tj. jednoj značajnoj pojavi u savremenom životu.

— Šta je brzina?

Brzina je poprimala razne sintetičke izraze; jednom se javlja u razvoju raznih prometnih sredstava, kao što su: auto, željeznica, avion itd.

Usljed te pojave sve se mijenja u modernom životu, a tu se ne ide samo za uzastopnim promjenama u položaju, već i za promjenama ljudskih stanja, ukusa, ekonomije, socijalnih položaja — ukratko, dakle, za svu duhovnu i materijalnu strukturu čovječanstva.

Nas specijalno interesuje kakvog odraza imaju ove socijalne promjene u arhitekturi.

Naše su zgrade imale do prekjučer svoj **stalan značaj**, tj. ako sam htio osnivati kuću, onda sam sastavio najprije građevinski program, na podlozi nekih određenih, stalnih i čvrstih potreba.

¹⁾ *Stampano u časopisu »Tehničar«, Bgd., decembar - januar 1940/41, br. 3-4.*

Uostalom, ovakvih zgrada sa tradicionalnom određenošću, nalazimo još i danas svuda. Ovdje mislim na **monumentalne zgrade**, a donekle i na stambene kuće, koje evoluiraju sa izvjesnim zakašnjenjem — ali možemo zapažati već i tu promjenu, upozoravam samo na tzv. **mobilnu kuću**, koja može u svako vrijeme mijenjati svoj raspored i mjesto.

Zgrade stalnog značaja prepoznajemo po njihovom stalnom rasporedu prostorija, koji se često podudara sa konstrukcijom zgrade — zidovi mogu, naime, vršiti dvije funkcije, oni mogu nositi i pregrađivati prostorije.

Ovaj se značaj stalnosti potpuno gubi kod **industrijskih i trgovačkih zgrada**. — Morate samo jednom projektovati jednu ovakvu zgradu pa da osjetite kako je sa njenom stalnošću!

Mogu tvrditi iz vlastitog iskustva: kako god unaprijed odredili raspored zgrade — pa kad je gotova, treba je opet mijenjati! To nije, možda, samovolja i kapric; potrebe tih zgrada tako brzo evoluiraju, da ih nije moguće unaprijed predvidjeti i odrediti!

Ovako sam počeo jednom da projektiram jednu ovakvu zgradu, a na podlozi određenog programa, kad mi dolazi klijent i veli:

— Ovo ne ide više, moramo mijenjati postupke i način rada!
I taman sam stvar izmijenio, kad mi on opet dođe:

— Ni ovo ne ide — odlučili smo da prenesemo izvjestan rad, koji smo dosada obavljali van zgrade, u zgradu.

Pet ili šest ovakvih promjena mi je trebalo pa da sam zaključim:

Ovako zbilja ne ide dalje — biće opet mnogih promjena: mijenjaj prije gradnje, mijenjaj u samoj gradnji, mijenjaj poslije gradnje — mijenjaj i uvijek samo mijenjaj! — Ovakav je bio moj put do **elastične zgrade**.

. . . . .

Treba nam, dakle, rješenje, u čijem okviru možemo odgovoriti na sve eventualne, kasnije promjene potreba — bilo preuređenjem, bilo dogradnjom, bilo adaptacijom.

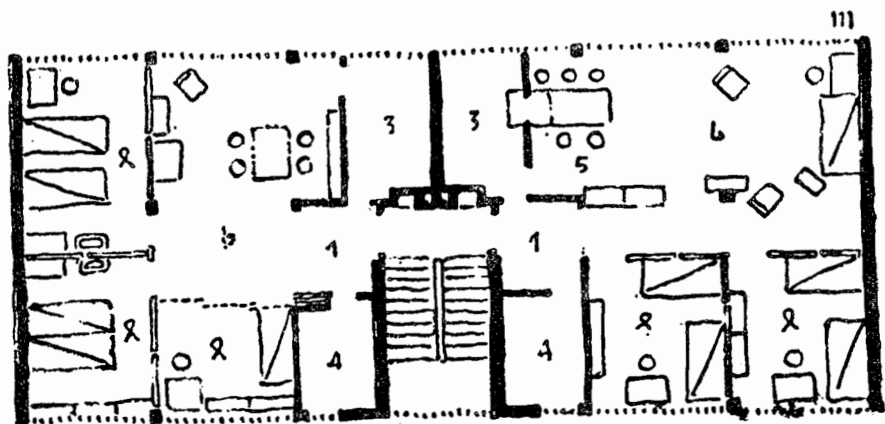
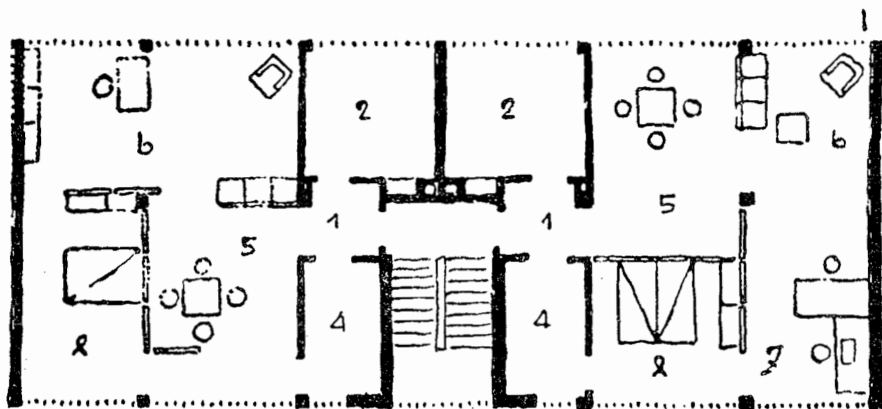
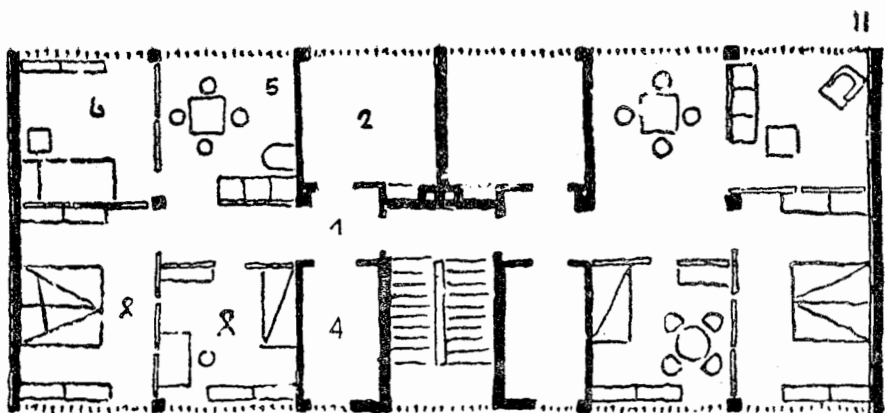
Međutim, treba ići još i dalje. Ne mogu se prepuštati samo eventualnim slučajevima — moram računati sa radikalnim promjenama.

Treba, dakle, projektovati zgradu, skeletne konstrukcije i sa fasadom koja obuhvata prostor, u kome su svi rasporedi mogući!

Ovakvo apsolutno rješenje, međutim, nećemo postići — jer uvijek će postojati izvjesno razmimoilaženje između izgrađenog i raspoređenog dijela (bar u pogledu fasade) — pa ću se morati zadovoljiti time da postizem maksimalnu nezavisnost između konstrukcije i rasporeda.

Treba, dakle, omogućiti ovakve brze i jeftine izmjene u zgradi da može, na pr., reći tvorničar u subotu:

— Izmijenio sam raspored prostorija i počću u ponedjeljak sa novim! — pa da može on sam sve to preudeliti sa vlastitim osobljem, bez pomoći specijaliste.

Elastična kuća — razne mogućnosti dispozicije stana na istoj prostornoj osnovi:
 1— predsoblje, 2— kuhinja, 3— plinska kuhinja, 4— kupatilo i WC, 5—trpezarija, 6— dnevni boravak, 7— radna soba, 8— spavaće sobe

Primjena

(Projekat Mies-a van der Rohe-a)

Dvije težnje zapažamo u razvoju savremene arhitekture stambenih kuća.

Jedni idu za tim da svaku prostoriju u stanu **tačno odrede** prema njenoj svrsi i potrebi, dok drugi traže opet načina kako bi dali čovjeku **svu slobodu**, da si prostor u stanu sam odredi i opremi prema svojoj prilici i potrebi.

Ovaj drugi put možemo označiti težnjom za **elastičnom kućom**. U tom drugom slučaju potrebno je nekoliko konkretnih pregrada (kulisa), koje se učvrste za pod i strop i kojima je onda moguće proizvesti proizvoljnu promjenu stana.

Navedenu zamisao je prvi ostvario arhitekt Mies van der Rohe, u najamnoj kući na izložbi Werkbunda god. 1927. u Stuttgartu.

Njegova kuća je skeletne konstrukcije. Jedini zidovi u toj kući su:

1) obimni zidovi i

2) pregradni zidovi oko kuhinje, kupatila, odnosno nužnika i stepenica; sva ostala podjela prostora biva pomoću navedenih pomičnih pregrada.

Sa šest do deset ovakvih pregrada lako je onda stvarati, a prema potrebi, proizvoljne varijacije prostorne podjele.

Iz priloženih osnova vidljivo je kako je moguće na taj način pre-udesiti isti prostor:

u stan za bračni par bez djece,

u stan za roditelje i 1 dijete, odnosno za roditelje i 1 muško i 1 žensko dijete i

u stan za roditelje, 1 muško i 2 ženska djeteta, odnosno za 5 osoba, itd.

A time još ni izdaleka nisu iscrpljene sve moguće varijacije.

AVANTURA POKUĆSTVA¹⁾

Ne bismo iscrpili obnovu moderne kuće, a da ne prečistimo još i pitanje pokućstva — i eto nas ispred Gordijeveg čvora! Da ne bi bile uzalud sve težnje modernog nastojanja — moramo ga presjeći.

Nalazimo se na skretnici između mašinskog i predmašinskog doba — treba da zamijenimo stari duh novim!

Le Corbusier

INTUITIVNA NAPOVIJED

1. Uvod:

Izdaću vam tajnu! Modernog pokućstva nema više! — Ili još bolje: Modernom pokućstvu (mobilijaru) pripadaju samo komadi, koji su mobilni — sve ostalo, što je vezano uza zid, to nije mobilijar, a to su sve **škrinje i ormari, bifei i kredenci** — svega toga nema više.

I svi nesporazumi potiču otuda, što ljudima to nije poznato, pa polaze onda od pretpostavke da je u svako vrijeme moguće modernizirati i ormare i bifee, pa se daju ovako na posao i — zaglave. Jer, kako ću modernizirati ormar, kad savremenog ormara uopće nema.

Svrha je spomenutih komada pokućstva da čuvaju stvari: bifei-porculan, ormari-odijela. A čuvati stvari je mogao nekada otmen čovjek. Škrinje i ormari su odavali njegovo blagostanje. U ovakvim bifeima ste mogli vidjeti čitav stakleni, porculanski i srebrni pribor jedne imućne porodice. Jedan se ovakav bife nije malo isticao; zauzimao je najodličnije mjesto u blagovaoni, velikom oltaru je sličio, sa tabernaklom na najsvetijem i — sa čašicama za rakiju u tom tabernaklu.

Odvajkada sam govorio svojim učenicima:

Što je prostija porodica, to joj je veći i bogatiji bife — kod kraljeva ga uopće nema.

Ali, već čujem da prigovara nesavremena domaćica zabrinuto:

— Kuda ću onda sa svim tim stvarima?

— Na putu od kuhinje pa do blagovaone ima toliko praznih zidova, prozorskih parapeta i niša, koje nije teško zatvoriti vratima od mekanog drveta i koja su onda mnogo praktičnija mjesta za sve te stvari,

¹⁾ Stampano u časopisu »Tehničar«, Bgd., oktobar-novembar 1940, br. 1-2.

negoli duboki ormari — jer porculan i čaše ne moramo smjestiti baš jedno pozadi drugog.

. . . . .

A još nesavršenije je čuvanje odijela u ormarima, koji onda paradiraju kao sjajni i luksuzni komadi u sobi.

Presudite sami! Ormar, tj. etui za čuvanje skupocjenog nakita — pa onda disonanca između tog prostora za čuvanje i našeg modernog odijela! Ormar rezbaren i od intarzija — a odijelo prosto i jednostavno!

Drugačiji je bio, na pr., položaj kod francuskog dvorjanina, koji je u ormaru čuvao odijelo sa briljantnim dugmetima. Duhu onoga vremena je više odgovaralo briljirati sa škrinjama i ormarima, koji su odgovarali njihovoj skupocjenoj sadržini.

A sada, ruku na srce, dragi prijatelju!

Zar ovakvo ponašanje današnjeg čovjeka nije smiješno i besramno?

. . . . .

Međutim, čovjek bi očekivao da budu bar arhitekti, savremeni arhitekti — savremeni ljudi. Prepustite jednom već izradu mobiljara = pokućstva stolarima i tapetarima da ih oni prave, kako to najbolje znaju! Njihov je rad bar toliko moderan, kao što su moderne moje cipele, moje odijelo, moj kofer od kože i moj automobil!

Naravno, onda se čovjek ne može više ponositi svojim pantalonama iz »vajmarske škole«.

. . . . .

— Šta da radi onda savremeni arhitekt?

Njegova je domena da gradi kuće sa nemobilnim pokućstvom u zidu, bez obzira da li gradi novu ili preuređuje staru kuću.

Da su arhitekti bili uvijek savremeni ljudi, onda bi imali danas već u svim kućama uzidane ormare!

Engleski uzidani ormar je star nekoliko stoljeća. U Francuskoj su uzivali ormare u građanskim kućama sve do 70-tih godina prošloga stoljeća — sve dok nije onda preporod arhitektonskog ormara upropastio svu tu modernu dobit — tako da danas grade čak i u Parizu bez uzidanih ormara.

. . . . .

Mjedeni i željezni kreveti, sto i stolice, pa naslonjača i druga slična sjedala, zatim pisaći sto i sto za pušenje — sve su to stvari koje nam savremeno izrađuju zanatlije. Odabrali ih može svaki čovjek, prema svojoj volji, nazoru i ukusu. Sve će to onda sigurno dobro pristajati, jer je savremeno, kao naše cipele, i odijelo, i šešir, pa kravata i kišobran — bez obzira da li ih je zanatlija prije izrade poznavao ili ne.

. . . . .

Arhitekta neka se bavi samo zidovima moje kuće. Tu on može slobodno da raspolaže, a osim njih prepustiće mu još i sve nemobilno pokućstvo, koje, međutim, ne smije više da utiče kao pokućstvo, već kao sastavni dio zida, bez vlastitog života i ne kao — nesavremeni i luksuzni ormar. (Po A. Loosu).

DEFINITIVNA FORMULACIJA

2) Luj XIV

— Šta je pokućstvo?

— To je sredstvo za raspoznavanje društvenog položaja.

— Definicija sasvim u duhu kraljeva! Tu bi se Luj XIV najbolje izvukao. Postanimo, dakle, Luj XIV. Mnogo ima ljudi koji bi i to htjeli, premnogo, pa ako ima milion Lujeva XIV — onda nema više »Sunčanog kralja«!

— Da li zaista težimo za »Sunčanim kraljem«?

— Pokućstvo sačinjavaju:

stolovi, gdje radimo i jedemo,

stolice, gdje radimo i sjedimo,

naslonjači raznih oblika, gdje se na razne načine odmaramo i or-
mari, gdje čuvamo potrebne stvari.

Pokućstvo je naša sprava i posluga.

Pokućstvo služi našim redovnim, dnevnim, uvijek istim potre-
bama.

Naše pokućstvo odgovara, dakle, stalnim, redovnim, dnevnim,
funkcijama.

I svi ljudi imaju iste potrebe u isto vrijeme, svaki dan čitavog
života.

I sprave koje služe ovim funkcijama biće lako utvrditi.

I napredak novih tehnika: čeličnih cijevi, uvijenog lima, autogeo-
nog zavarivanja nudi nam sredstva za mnogo svrsishodnija i savršenija
ostvarenja nego u prošlosti.

I unutrašnjost naših kuća neće više podsjećati na stil Luja XIV.

A time i počinje naša avantura.

3) Standard

Naše su potrebe — ljudske potrebe. Mi svi raspolažemo istim udo-
vima, prema broju, obliku i veličini — i ako postoji kakva razlika u tom
pogledu, lako nam je utvrditi srednju veličinu:

standardne funkcije,

standardne potrebe,

standardni predmeti,

standardni izmjeri.

Pitanje standarda je mnogo napredovalo. Staro je kao svijet. Utvr-
dilo je oblike svim civilizacijama. I pitanje modernog standarda je već
daleko odmaklo za svakoga ko hoće da vidi.

Čitav se svijet već sporazumio u pogledu veličine kancelarijskog
papira. Industrija uredskog pokućstva u čitavom svijetu je već svela
svoje proizvode na standardne formate. Duh modernog doba je dosljedan
— ono što se proizvelo kod automobila, to su primijenili već i na ured-
sko pokućstvo — prošli smo čitavu revoluciju; dok su se u jednom kvartu
grada napuštale radione ebanovinista, to se u drugim kvartovima stva-
rala industrija čeličnog pokućstva.

Uskrsli su preciznost i svrsishodnost, čistoća, linija i oblik.

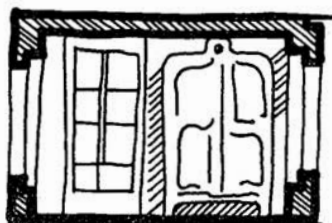
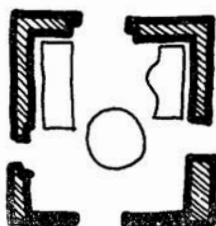
Pitajte samo bankara kako je zadovoljan svojim uredskim
pokućstvom.

On se ponosi njime!

Ali kad dolazi kući, on stupa u ropotarnicu, koja bi raznijela manometar mozga da je moguće namjestiti na glavu manometar misli. Ali kod kuće ne radimo više, tu ne proizvodamo, lako je tu gubiti i tratiti vrijeme: razdvajati, mučiti i potvarati duh, vrlo važno — tu se odmaramo, tu više nema konkurencije — osim možda ipak negdje u nekom »Luju XIV«, kod kakvog prijatelja, koji bi ga rado zamijenio i sa »Lujom XV«, ako bi mu to pomoglo da se popne za stepen više na ljestvici društvenog ugleda.

4) Ormar

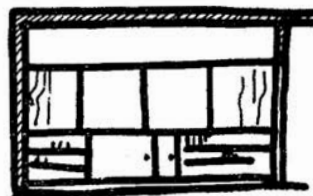
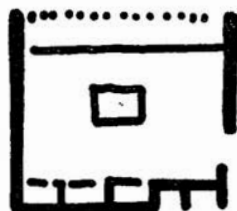
Crtam opremu tradicionalne sobe u osnovi i presjeku: glomazni normanski ormar, stilsku komodu. Kako god pokušam, ne ide: slab raspored, izgubljeno vrijeme, prenatrpane prostorije. I dok mogu još razumjeti ovaj ormar u doba zamka ili u seljačkim izbama — to mi je on čisto nemoguće u jednom modernom stanu.

Oprema tradicionalne
sobe

Crtam ponovo, ovaj put međutim, osnovu i presjek savremene opreme; prozori, pa ormari u pregradnim zidovima — tj. već dobit na prostoru, tu je lako cirkulirati slobodnijim, određenijim pokretima i automatskim obrtima. I uštedjeću na taj način minute, skupocjene minute, svaki dan.

Osnova i presjek savremene
opreme

Tvrđim, naime, da pored stola i stolice i osim ormara nema zapravo drugog pokušaja. Ali, ovi su nam ormari slabo dimenzionirani i nedovoljno iskorišćeni. Ja ću tjerati stvar odmah do kraja, pitam vas:

— Zašto nam, zapravo, služe ormari? I dokazaću vam da možemo novom drvenom i metalnom industrijom graditi precizno ormare, sa

vanrednim funkcionisanjem i dimenzijama, koje nisu samo približno, već i tačno određene. Zaključicu, na osnovu toga, da nam pokućstvo ebanoviništa i trgovaca sa pokućstvom, ne samo slabo služi, već da je i zaostalo, jer se opire i ekonomiji i svrsishodnosti, jer moramo radi njih graditi prevelike kuće, jer se život u tim kućama komplikuje, jer ih uopšte ne možemo racionalno upotrebljavati. I na taj način dolazim do uvjerenja da je to pokućstvo spalo na neku čisto estetsku svrhu — upotrebni predmeti koji ne vrše svoje svrhe su paraziti, koje treba ukloniti! I tražićemo onda druge estetske oblike, koji će nam odgovarati više, a pri tome ćemo pripaziti na sve ono što može da zadovolji srce i osjećaj modernog čovjeka.

Pristupimo, dakle, čistoj igri.

Crtam stalažu

Crtam stalažu sa čašama gore, pa onda tanjirima, činijama itd. naniže, pa policu sa bocama, vrčevima itd, pa ladicu koja se automatski zatvara sa priborom za jelo.

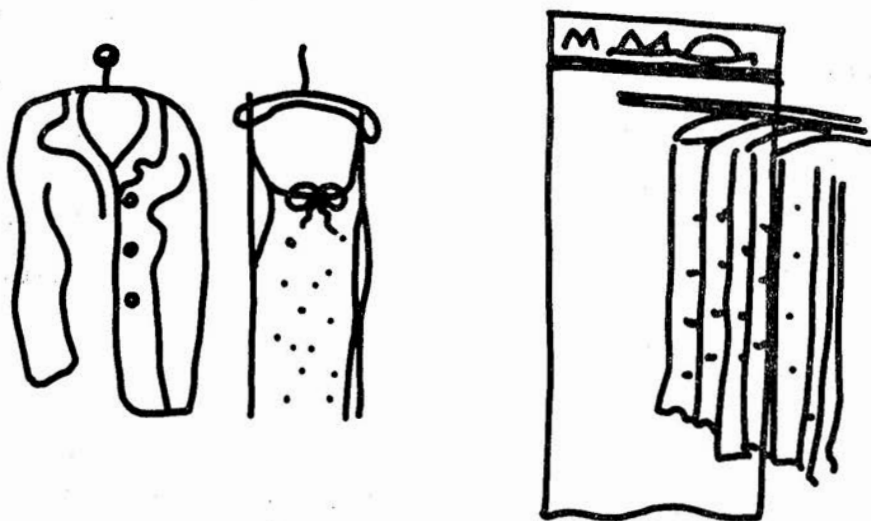
I crtam dalje policu sa stolnim rubljem, sa stolnjacima, servijetama, itd., pa predjel sa drugim rubljem i donjom odjećom itd.

Crtam predjel sa cipelama i šeširima.

Crtam predjel sa odijelom, sa vješalicom za odijelo.

I to je sve, tj. naš čitav potrebnii inventar.

Svi navedeni komadi su proporcionalni prema našim udovima, svi su oni prilagođeni našim kretanjama. Svima njima je moguće pronaći jedan zajednički modul, treba ih samo studirati. Opsjednut sam već 20 godina od anomalije pokućstva (nekada sam preživljavao od uređivanjā sta-

Crtam predjel za odijelo, sa vješalicom za odijelo.

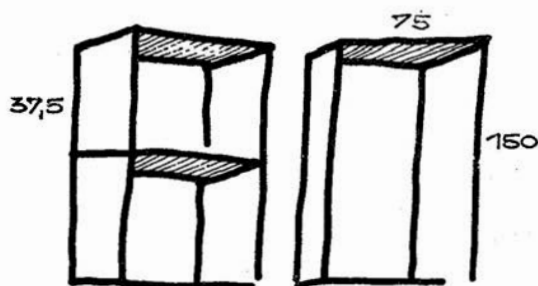
nova), pronaći im moramo jedno zajedničko mjerilo — i jedan ormar u koji ću moći smjestiti sve navedene predmete!

Crtam taj ormar, dugačak je 75 cm, dubok 37,5—50 cm, prema tome kako slažem stvari u ormar, i prednja mu je strana 75×150 velika.

Već god. 1913. crtao sam montažne elemente neke putujuće izložbe dekorativnih umjetnosti (i ta dekorativna umjetnost je bila jedna kuhinjska baterija, koja vodi preko sprema u salon i budoar) i pronašao sam bio taj modul 75 na 150 cm, i kasnije sam ga već bio potpuno zaboravio.

Kad smo god. 1924. spremali naš »Paviljon savremenog duha«, i kad smo htjeli konačno prečistiti funkcionalno načelo pokušstva, pored estetske strane stana, našli smo, nakon stroge analize, opet navedene dimenzije.

.....

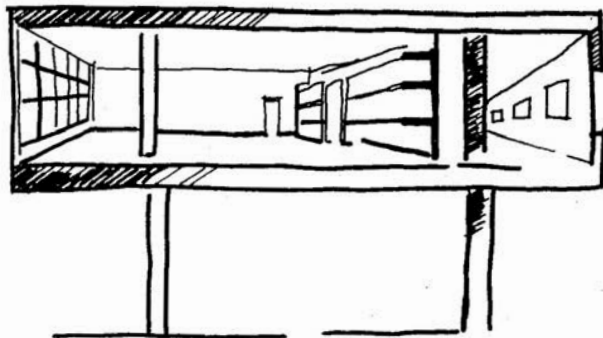
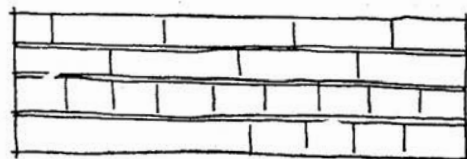
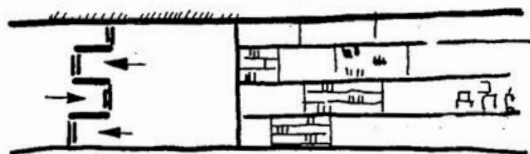
Crtam taj ormar — pronašao sam taj modul.

Pa kad je stvar jednom već formirana, onda treba samo pristupiti još i konsekvenciji konstruktivnog arhitektonskog, ekonomskog i industrijskog značaja: treba pristupiti industrijskoj izradi navedenih ormara u velikim serijama i prodavati ih privatnicima, koji opremaju svoj stan, kao i arhitektima, koji rješavaju osnove kuća. ....

Kad je kuća gotova, kad ličilac učini svoj zadnji premaz, dan prije nego se useli stanar sa svojim knjigama i koferima u stan, opremićemo ormare, prema svrsi kojoj imaju da služe. Onda ćemo zatvoriti vratima od pomičnih ploča, od lima ili drveta, od mramora, zrcala ili aluminija i slično — prema ukusu i bogatstvu, koje želimo postići. I ako je kuća zidana »u suhom«, onda je postupak još i kako podesan.

Predočimo sada jedan savremen stan! Svaka je prostorija svedena na potrebni minimum sa vanrednim osvjetljenjem (dužinskim prozorom ili staklenim zidom). Oblik odgovara svrsi prostorije. Vrata se otvaraju tako da ne ometaju cirkulaciju. Druga pomična vrata, nadohvat ruke — u spavaćoj sobi, biblioteci, u salonu, spremi i kuhinji, dižu se ili spuštaju, a pozadi njih predjeli, podijeljeni prema svrsi kojoj treba da služe. Svaki je predmet tu kao u etuiju, izvjesni dijelovi pomiču se čak i unaprijed, pomoću kugličnih ležaja i dovode vam dijelove ispred samih očiju.

Crtam strop i pod jednog sprata, podijelim visinu... npr... u četiri dijela...

Na taj je način nestalo pokušstvo ebanovista, i zaista mi je žao kad pomislim na množinu valjanih zanatlija — ali ne mogu da se ne prilagodim novim prilikama savremenog života.

.....

Redukciju pokućstva na uzidani ormar moguće je proizvesti i mnogo prostijim načinom u armiranom betonu.

Crtam strop i pod jednog sprata, podijelim visinu sprata, na pr. sa tri armirano-betonske ploče u četiri predjela. Ploče su svega nekoliko centimetara debele, a polažu se od stijene do stijene ili samo do polovine prostorije. Prostor između ploča mogu onda, a prema potrebi, sa jedne ili druge strane pregraditi. Po gornjim i donjim rubovima ploča pričvrstiću željeza, u kojima će kliziti vrata od čeličnog lima, aluminijska, zrcala, drveta, ili mramora — i eto vam ormara, koji mogu još i opremiti sa unutarnje strane, a na već spomenuti način.

.....

Navedene metode služile su nam kod opreme uzornih kancelarija, korporativne palate u Moskvi. Ormari se tu prostiru u pregradnim zidovima, između hodnika i kancelarija, od jednog kraja zgrade pa do drugog i tvore ovako na dnu kancelarije uzorne instalacije za sređivanje. Jednako smo rješenje predviđali i za Tajništvo Društva naroda u Ženevi.

Svejedno da li ured ili salon, sprema ili budoar, svuda imamo standardnih određenih funkcija, koje treba, pošto služe samo predmetima čovjekovih izmjera — uskladiti i svesti na zajedničke mjere. I ovako smo dospjeli do toga da se možemo oprostiti sada od stare škrinje.

.....

5) Stolovi

Moj prijedlog ide za tim da rasporedimo izvjestan broj standardnih stolova (dva ili tri odgovarajuća oblika) po našim stanovima. Stolovi mogu biti, ako hoćete, od raznog materijala. Konstrukcija: čelične cijevi, autogeno varene, preko kojih je lako automatski pričvrstiti ploču. Pa ako morate dati u kući gozbu — onda brzo sastavljate nekoliko tih stolova — sve je to lako, i ništa vas ne smeta više da ne jedete u blagovaoni.

6) Stolice

Stolice služe za odmaranje. Opet jedna nemogućnost.

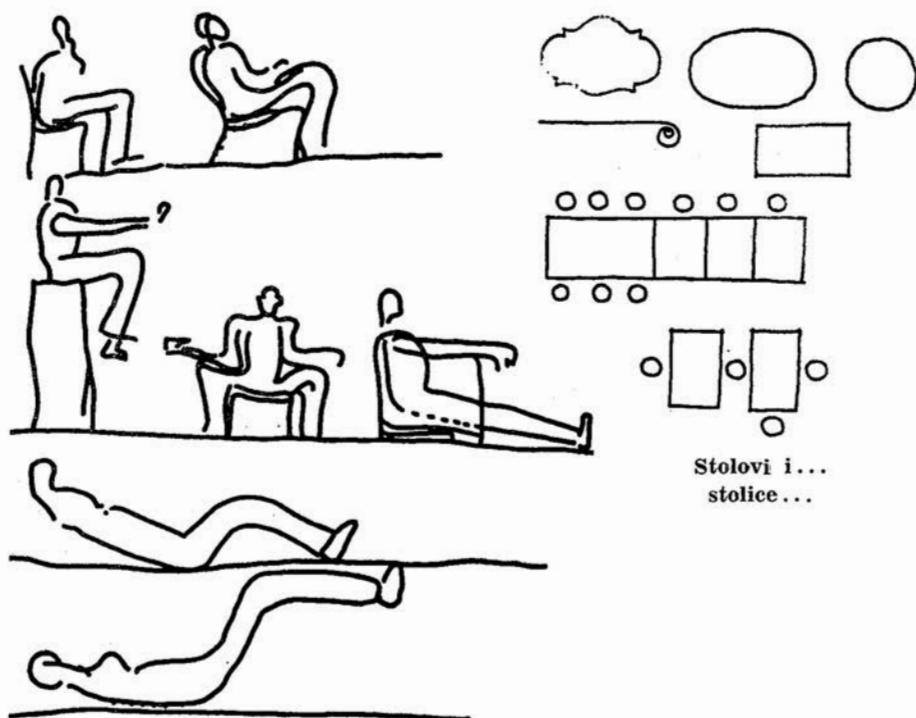
Prema dobu dana, prema načinu zaposlenja, prema stavu, koji zauzimamo u salonu (i koji mijenjamo 3—4 puta svako veče) — zapažamo da postoje razni načini odmaranja.

Sjednemo aktivno kada hoćemo da radimo — stolica je u tom slučaju instrumenat radnje — koji nas održava vanredno budne — stolica nam je potrebna kad radimo.

Sjednem, kad pripovijedam — i naslonjač mi daje pri tome otmeno i učtivo držanje.

Sjednem aktivno kad deklamiram, izlažem svoju tezu kad iznosim svoje poglede na stvar: — kako visoki stočić pristaje onda mome stavu.

Sjednem uslužno — ovaj turski stočić iz stambulskih kafana, 35 cm visok i 30 cm promjera vam je pravo čudo: na njemu mogu izdržati, sjedeći čitave sate, a da se ne umorim. Pa ako nas ima 15 u salonu male kuće, koji smo se tu sastali da ništa ne radimo, lako je domaćici izvući 15 ovakvih stočića iz ormara, gdje su složeni jedan iznad drugog.

I kad se potpuno predajem »ćejfu«, onda se sjetim Noëla, upravnika Vuazenove karoserije, koji je opremio sportske 14 KS sa federiranim jastucima, smještenim odmah na pod — njima se mogu voziti po 500 km, a da se ne umorim — njih ću se sjetiti kad mi treba opremiti salon. Pa zar to nije pravi stroj za odmaranje! Izgradili smo ga od biciklističkih cijevi i prevukli ga kožom, i sva vam je sprava toliko laka da je mogu pomicati nogom i da je može opravljati čak i dijete. Mislio sam i na cow-boye iz Far-West, oni dižu noge uvis, iznad glava oslonjenih na rub kamina, kad puše lule, i to vam je savršen način odmaranja. Naša stolica za odmaranje može preuzeti sve položaje i pri tome je dovoljna samo težina tijela, bez svakog mehanizma, da je zadržim u proizvoljnom položaju. To je zbilja pravi stroj za odmaranje!

Avantura — jeste: avantura pokušstva. Razvoj je prošao — i pojava pokušstva nema više — zamijenila ga je kućna oprema. (Po Le Corbusieru).

TUMAČ MANJE POZNATIH RIJEČI

Alem

- znak, zastava, nešto što se ističe. U Bosni se ovako naziva završetak minareta koji je po pravilu iskovan od bakra u obliku tri jabuke postavljene jedna iznad druge, dok je na vrhu polumjesec ili stiliziran natpis »Allah«.

Apsana (aps ili hapsana, haps)

- zatvor, tamnica. Riječ grčkog porijekla.

Aščinica

- narodna kuhinja, restoran. Karakteristična je velika peć blizu ulaza na kojoj su posude s gotovim jelima, da gost može vidjeti jela i odabrati šta želi. U starom Sarajevu ulica ovakvih restorana nazivala se Aščiluk.

Avlija

- dvorište, atrij u muslimanskoj kući opasan visokim zidovima i trijemovima, sa vodom i zelenilom; po pravilu se razlikovala muška i ženska avlija.

Banjica

- kupatilo u sklopu musandera (ugrađenih ormara); nalazila se gotovo u svakoj sobi, uz peć, tako da je prostor bio dobro zagrijan i topla voda iz lonca ugrađenog u peć bila nadohvatu. Veličina banjice približna savremenom tušu.

Bezistan

- tekstilna robna kuća, zidana iz kamena, presvođena kupolama ili bačvastim svodovima. Sarajevo ima dva: Gazi Husref-begov i Brusa-bezistan, oba iz pol. 16 st.

Čardak

- soba na spratu u muslimanskoj kući, po pravilu sa mnogo prozora i lijepim vidicima. Riječ je perzijskog porijekla: čar-tak = četiri stuba, tj. paviljon.

Čekma

- dio prozora koji se otvara dizanjem u vertikalnom pravcu.

Divanhana ili divhana

- prostorija za razgovor, centralni prostor turske kuće; u sarajevskoj muslimanskoj kući, zbog specifičnih klimatskih prilika, pretežno služi za komunikacije, a za sjedenje i razgovor samo ljeti.

Doksat (erker)

- istaknuti dio kuće na spratu, na drvenoj konzolnoj konstrukciji, sa prozorima na tri strane.

Džezva

- mali bakreni lončić bez poklopca sa dugom drškom za pripremanje kafe.

Fildžan

- mala porculanska šoljica za kafu.

Hamam

- javno kupatilo, nastalo u tursko-islamskoj arhitekturi na tradiciji rimskih termi. Ima više prostorija izdiferencirane namjene i može biti dvodjelno sa odvojenim pogonom za muškarce i žene. Od većeg broja sarajevskih hamama sačuvan samo Gazi Husref-begov. »Hamam« se ponekad naziva i banjica u sobi muslimanske kuće.

Han (karavansaraj)

- prenoćište. Po pravilu u centru je atrijalno dvorište sa trijemovima za rastovar robe; u prizemlju su magacini za robu i staja za konje, na spratu sobe za goste i veća prostorija za kafanu — kahveodžak ili divhana. Najpoznatiji sarajevski hanovi bili su Kolobara, Tašlihan i Morića han; do danas djelomično sačuvan samo posljednji.

Hanuma

- gospođa, supruga. Grabrijan pod ovim pojmom misli na ženu koja se krije i na ulicu izlazi isključivo pod velom u specijalnoj odjeći (feredži, zaru).

Kahva

- kafa; riječ koja označava plod, piće i mjesto gdje se takvo piće služi, tj. kafanu.

Kahveodžak

- otvoreno ognjište (kamin) u kome se priprema kafa; prostorija u kojoj se ovakvo ognjište nalazi često se u cjelini naziva tim imenom.

Medresa

- srednja, viša ili visoka škola islamske kulturne sfere. U Sarajevu je postojalo više medresa različitog ranga, a među njima Gazi Husref-begova Kuršumlija medresa iz 1537. g. Imala je konstantno najveći ugled i može se smatrati pretečom Filozofskog i Pravnog fakulteta današnjeg univerziteta.

Menhir

- prehistorijski nadgrobni spomenik u obliku okomito postavljenih neobrađenih kamenova; nalaze se po Skandinaviji, Bretanji i Engleskoj.

Mihrab

- niša u jugoistočnom zidu u džamiji koja služi kao orijentacija za okretanje vjernika prema Meki. Nadomjesto oltar kršćanske bogomolje.

Mimbera

- visoka propovjedaonica u džamiji koja služi za hudbu (propovijed) petkom. Nalazi se desno od mihraba, za razliku od kјursa koji se nalazi lijevo i koji služi za popularna i prigodna vjerska predavanja.

Munara
(*minaret*)

— visoki toranj uz džamiju.

Mušebak

— rešetka od uskih drvenih letvica, kojom su po pravilu bili zamreženi prozori muslimanskih kuća.

Nišan

— muslimanski nadgrobni spomenik.

Sečija

— niska široka klupa u muslimanskoj sobi izvedena ispod prozora i uz zidove, opremljena madracima, tekstilom i jastucima.

Sebilj

— zdenac, bunar, postavljen na javnom mjestu da bi građani, putnici i namjernici imali vode.

Šadrvan

— vodoskok, fontana — po pravilu smješten u dvorištima monumentalnih džamija i drugih javnih objekata, ponekad natkriven paviljonskom konstrukcijom na stubovima. Najveći šadrvan u starom Sarajevu, sa paviljonom koji ga natkriva, nalazi se pred Begovom džamijom, manji ali također interesantan, pred Ferhadijom i Ali-pašinom džamijom.

Sahat-kula

— toranj sa satom, kampanila; javlja se od kraja 16. st. u našim gradovima uz veće džamije. U Sarajevu postoji uz Gazi Husref-begovu dž. od 17. st., te i danas pokazuje vrijeme »à la turca«, tj. 12 sati pada tačno u zalaz sunca.

(*tekija, tabija*)

Turbe

— muslimanska grobnica, mauzolej. Može biti zatvoreno, poligonalno sa kupolom poput Gazi Husref-begovog ili četvrtasto s krovom, u vidu kućice, kakvo se ranije nalazilo blizu kafane Volga, preko puta Ali-pašine džamije. Tip otvorenog turbeša ima kamene stupove na uglovima, poput onih na Alifakovcu.

Tašlihan

— kameni han, ime Gazi Husref-begovog hana iz 16. st. Nalazio se na mjestu današnje bašte hotela Europe i bio stjecište trgovine Istoka i Zapada.

Vakuf

— zaklada, zadužbina, vezana uz bogoštovne i prosvjetne objekte u svrhu njihovog održavanja. Po pravilu je svaka džamija s pratećim objektima imala svoj vakuf, a ekonomski najjači bio je Gazi Husref-begov. Pod istim pojmom nekad se misli i na zajedničku upravu svih vakufa, tj. Vakufsku direkciju.

Iz starog
Sarajeva

GRABRIJAN ET SARAJEVO

Choix d'articles publiés entre 1936 et 1942

R é s u m é

Dušan Grabrijan occupe une place spécifique parmi les architectes, d'ailleurs peu nombreux, qui avaient développé leur activité à Sarajevo la veille de la Deuxième guerre mondiale. A cette époque-là il était le seul architecte à s'occuper presque exclusivement de travail théorique et pédagogique. Les idées auxquelles il aboutit témoignent un style qui suggère, qui choque même, qui invite à la polémique.

Grabrijan est né à Lož, en Slovénie, en 1899. Il a terminé son lycée et fait ses études d'architecture à Ljubljana, dans la première génération du Professeur Plečnik. En 1925/26 il a fréquenté l'Ecole des Beaux Arts à Paris. Revenu en Yougoslavie, il a travaillé à la Direction des Ouvrages du Génie Civil à Ljubljana et à Sarajevo. Depuis 1930 il a été professeur à l'Ecole Technique Secondaire à Sarajevo, où il est resté jusqu'à 1945. Il a été directeur de la même Ecole pendant un certain temps immédiatement à la Libération. En novembre 1945 il devient professeur à la Faculté d'Architecture à Ljubljana, où il est resté jusqu'à sa mort en 1952.

Ce choix d'articles théoriques, polémiques et architectonico-pédagogiques embrasse son séjour et ses activités à Sarajevo de 1936 à 1942. Le but de la publication de ce choix est triple:

— rendre hommage et remercier l'architecte Grabrijan de son travail de pionnier dans le domaine de la recherche de notre héritage architectonique et culturel et de sa lutte conséquente pour un traitement moderne de l'urbanisation de la ville de Sarajevo et de l'architecture en Bosnie en général;

— rassembler en un seul endroit un matériel considérable très important pour la récente histoire culturelle de Sarajevo, pour son climat architectonique et urbain la veille de la Deuxième guerre mondiale;

— rendre accessibles, aux nouvelles générations s'occupant de problèmes architectoniques et urbains, de nouveaux matériels sur notre passé récent, traitant des questions dont nombreuses ne sont pas jusqu'à présent résolues et demeurent toujours actuelles. Le travail de Grabrijan-publiciste

est très varié de par son contenu, souvent polémique, incitant même à la polémique, plein d'emphase poétique, d'enthousiasme et d'ardeur. A partir de nombreux articles qui étaient à notre disposition nous avons fait un choix destiné à embrasser trois macro-thèmes, dans le cadre desquels se déroulait, d'une façon générale, l'activité de l'auteur, activité scientifique, théorique et professionnelle:

1. Articles théoriques sur l'héritage architectural bosniaco-oriental, sur ses qualités humaines, spatiales et plastiques, et sur sa parenté avec les tendances les plus progressistes des architectes de nos jours. L'attitude de Grabrijan envers l'héritage architectural est tournée et orientée avant tout vers le sens interne et fondamental de l'architecture, faisant un tout uni du passé, du présent et du futur de l'aventure humaine.

2. Articles sur les problèmes actuels de la construction de Sarajevo, de l'orientation à prendre en ce qui concerne les questions de son urbanisation et de son aménagement ainsi que sur les problèmes de la solution de certaines tâches et devoirs urbanistes et architectoniques concrets. L'auteur oppose ses propres opinions aux propositions et solutions déjà adoptées, aux attitudes de jury etc. Il tient beaucoup à résoudre les lignes générales de l'architecture et de l'urbanisation contemporaines et cela représente sa plus précieuse contribution et aide à la ville de Sarajevo.

3. Articles de caractère théorique et pédagogique qui constituent un aperçu sur l'enseignement scolaire et interprètent — de façon très populaire — les plus modernes conceptions de la théorie architectonique. C'est grâce à lui que les idées de polémique et de propagande, soutenues à l'époque par des protagonistes d'un esprit nouveau soit à Vienne soit à Paris dans leur lutte pour des conceptions modernes de l'architecture, sont devenues accessibles à tout notre technicien, et cela à l'époque où l'on ne faisait chez nous que des recherches dans le domaine des formes pseudo-mauresques. Et qu'est-ce qu'on peut attendre de plus et de plus majestueux du travail d'un pédagogue si ce n'est d'apprendre à ses élèves à penser?

I — Architecture à portée de la main

Comme théoricien et historien d'architecture, Grabrijan soutient les conceptions de la science moderne, niant catégoriquement tout ce qui est formel, stylistique dans le traitement des problèmes posés. En découvrant et appréciant correctement l'héritage architectural de Bosnie, et avant tout celui de la ville de Sarajevo, en ce qui concerne ses caractéristiques régionales, il trouve constamment de nouvelles réalisations progressistes et estime que l'unique et la véritable voie à suivre pour atteindre à une création contemporaine se trouve entre »le vieux (qui dépérit) et le nouveau (qui naît)«.

Il n'est pas accidentel que le premier article de ce groupe, et chronologiquement le premier, qui a pour titre »Le Corbusier et Sarajevo«, devait non seulement souligner la possibilité mais aussi la nécessité bien justifiée de relier l'ancien et le nouveau. L'auteur se pose la question »quelles sont les parallèles entre la maison moderne et la maison bosniaque — entre l'architecture moderne et l'architecture islamique«. Mais il est convaincu que l'analogie entre les deux architectures existe et essaie de la découvrir et de la déterminer dans la méthode de l'utilisation des matériaux, dans la construction, dans l'éclairage, dans la disposition urbaniste sur les pentes de montagnes, dans la verdure, dans le plastique architectural, même dans les meubles... Le but c'est d'arriver à une architecture moderne dont »l'homme non initié pourrait se détourner«... »c'est pourquoi j'ai mis en relief les sources qui se trouvent là parmi nous«.

»La maison turque« représente une libre interprétation de l'article du Professeur Docteur E. Egli auquel Grabrijan s'intéresse car »ses conceptions peuvent être, sans grands changements, appliquées à la maison musulmane bosniaque«. Grabrijan ne fait jamais de façon et publie toujours tout ce qui lui semble intéressant, y donne une interprétation libre, citant honnêtement les sources dont il a puisé. Concrètement parlant, il terminera par un »peut-être« l'analyse historique et formelle de la maison turque d'Egli, en y ajoutant: »mon intérêt pour la maison turque présente également un autre côté;

j'en suis devenu conscient en visitant une maison musulmane de Sarajevo: j'y ai été surpris par une étrange similitude de ses tendances fondamentales et des tendances de l'architecture moderne».

Ce n'est qu'au cours de notre siècle que l'architecture contemporaine a réussi et réalisé de véritables liens entre l'homme et la nature. Considérant et étudiant l'héritage architectonique bosniaque ainsi que les traditions et habitudes de la population à travers le prisme des états chroniques dans les villes de l'Europe Occidentale, Grabrijan découvre, dans le rapport entre l'homme du pays et la nature, de nouvelles valeurs éthiques: il les analyse et démontre la possibilité de relier l'expérience dont on a hérité aux tendances contemporaines.

Le culte de »teferić« (pique-nique) est une formulation excellemment choisie pour illustrer cette attitude de l'homme envers la nature, attitude qui est ici »profondément fondée et enracinée dans la structure éthique de la vie sociale« et qui »exerce une influence considérable sur le développement de l'architecture«.

L'article de Grabrijan, publié en 1940 sous le titre »Architecture à portée de la main«, représente une contribution importante à l'analyse de la vieille architecture de Sarajevo. A côté de l'intérêt dont il témoigne pour les courants et événements contemporains dans le monde de l'architecture et de l'urbanisme, il cherche et trouve dans cet héritage, condamné à disparaître, de nouvelles qualités et suc vitaux qui ne peuvent qu'enrichir et anoblir l'architecture moderne. Tandis que dans l'article »Le Corbusier et Sarajevo«, publié quatre ans avant, il fait des rapprochements, l'étude de la vieille architecture de Sarajevo offre presque des axiomes, découlant des conceptions de vie caractéristiques de ces régions. Un certain parallélisme entre Le Corbusier et d'autres partisans des mouvements et courants modernes dans l'architecture a certainement exercé une influence positive sur la détermination des ses propres attitudes et conceptions.

Certains articles publiés préalablement ou à la même époque, et basés sur les idées des auteurs cités, prouvent le mieux combien Grabrijan-architecte réunissait en lui-même tout ce qui est progressiste dans le contemporain et positif dans le passé.

Dans sa première phrase, pour ainsi dire, il pénètre dans l'essence même du problème, en soutenant l'idée de »deux formations: ville orientale et ville occidentale«. Il vise surtout sur le caractère chaotique de l'une et sur l'éperduement de l'autre mais il constate en même temps que »à côté de la ville chaotique il existe toujours, quelque part, le sens du beau et le goût de la mesure; mon coeur tend vers cette autre partie, orientale, de la ville et j'aimerais bien dévoiler son secret«.

Comme cela émane du titre même, la ligne conductrice de ce travail part de l'échelle énorme à l'époque de la Grèce antique, c'est-à-dire de l'»échelle objective« propre à la tradition de la Grèce antique et de la Renaissance, ainsi que de l'échelle — mesure humaine pour nous prouver (à partir des exemples qui nous environnent) »le drame spatial qui se déroule au-dessous de notre horizon«, en nous donnant »une nouvelle leçon sur la relativité de la hauteur, sur l'application de la troisième dimension dans la composition«.

En octobre 1940 la Section de la Philharmonie de Sarajevo »Collegium Artisticum« a organisé une exposition de peinture très réussie sous le titre de »Village Bosniaque«. A cette occasion Grabrijan a écrit l'article »Contribution architectonique à l'Exposition »Village Bosniaque«, où il procède pour la première fois à la considération et à l'étude de certaines caractéristiques de l'architecture de campagne. Les moulins à eau sur la Pliva lui ressemblent aux »cellule d'un tissu organique« et, en résumant, il fait des axiomes: »base biologique«, syntèse du figuratif et de de l'utile«, »architecture structurale« et, de nouveau, »architecture à portée de la main«. Etablissant certaines parallèles entre la vie à la campagne et en ville, il revient aux caractéristiques fondamentales de la vieille architecture de ville et, prenant pour exemple le Café de Bendbaša (phénomène urbain) correspondant aux moulins à eau sur la Pliva, il soutient qu'il ne s'agit pas là d'une conception architectonique utilitaire mais d'un contenu purement poétique. Partant de

cet unique exemple il illustre et fait découler des conceptions, telles: construction en squelette, architecture basée sur les contrastes, art de disposition, agglomération opposée à une architecture composée, construction ne cessant de croître, maison élastique...

L'«Aperçu sur la vieille architecture de Sarajevo» a paru au commencement de la guerre, ou plus précisément en 1942. L'article représente la synthèse des efforts de Grabrijan de pénétrer dans la quintessence et de comprendre, de concevoir l'héritage architectural existant, ses qualités formelles, fonctionnelles et rationnelles. Sarajevo — ce sont les coulisses de monts vallonnés avec une couche de maisons... à l'instar des couches de schiste, c'est une architecture en cube et, outre cela, en coupole — c'est «une ville aux corps géométriques d'une pureté cristalline»...

Tendance horizontale, construction permettant des conceptions spatiales élastiques, architecture structurale opposée à l'architecture tectonique de la Renaissance, espace et son caractère plastique, espace en plein air — tout cela ce sont des notions qui avaient paru avant Grabrijan mais qui, ici, sont ordonnancées, systématisées sous forme d'un traité théorique bien décanté.

II — Sarajevo en construction

Dans le sens strict du mot, la première phrase de l'article, avec lequel Grabrijan s'est adressé aux lecteurs de Sarajevo, a représenté un véritable défi à l'opinion publique: «Je soutiens et appuie que Sarajevo se construit tout à fait sans queue ni tête...» Ce fut également un défi lancé à ses confrères — les architectes, dont l'un «avait découvert un procédé très simple pour moderniser les façades classiciste d'avant-guerre»; défi aux techniciens-construc-teurs qui «voyant ce que faisaient les architectes... ont fini par faire concurrence les uns aux autres»; défi aux autorités de la ville et aux services d'urbanisme de la ville, car les facteurs responsables approuvent tout.

Ceci dit, il faut se rappeler que Grabrijan est un théoricien, avant tout un pédagogue et une personnalité de la vie publique qui tâchait avant tout d'aider les gens dans leur orientation en ce qui concerne l'art et l'architecture modernes. Les aperçus qu'il a écrits sur l'organisation des expositions (soit par «Collegium Artisticum» soit par «Cvijeta Zuzorić») ou bien sur des expositions architectoniques de Neidhart ainsi que des articles d'ordre général sur les problèmes des places publiques ou des théâtres contemporains, contribuent primordialement à la création d'un certain climat, auquel le théoricien doit penser beaucoup et pour la correcte orientation auquel il doit lutter.

L'influence de Grabrijan sur la construction de la ville de Sarajevo se réduit, en fait, sur la persuasion de l'opinion publique, c'est-à-dire sur son action par l'intermédiaire de ses élèves qui n'ont commencé à quitter leur bancs d'école qu'à la veille de la guerre. L'unique expert architecte qui pendant tout le séjour de Grabrijan à Sarajevo, où il développait ses activités, ait été J. Neidhart, qui représentait son seul appui et qui avait «convaincu Grabrijan par ses idées architectoniques». De son côté, Neidhart a été enchanté par des conceptions et traités théoriques de Grabrijan. C'est pourquoi on trouve bien souvent dans l'oeuvre de Grabrijan des aperçus sur les expositions de Neidhart, sur ses conceptions, sur ses projets particuliers, de sorte qu'on n'arrive pas quelquefois à débrouiller et à distinguer le travail du Grabrijan-théoricien du travail de Neidhart-réalisateur, tellement leurs travaux sont enchevêtrés.

La période de six ans ne représente pas grand chose dans le développement d'une ville et c'est justement la période où ont paru le premier et le dernier article compris par ce choix. Les problèmes entamés au commencement sont demeurés actuels jusqu'à la fin, même jusqu'à nos jours, et il n'est pas à s'étonner qu'ils se répètent, varient quelquefois et s'enchevêtrent. Nous avons essayé ici de faire ressortir les problèmes fondamentaux et de résumer les conceptions de base — pour rendre au lecteur d'aujourd'hui ce matériel complet plus proche et plus clair.

Les problèmes traités par Grabrijan dans ces articles peuvent, symboliquement parlant, constituer un collier disposé autour de l'épine dorsale de

notre ville dans la direction est-ouest: le vieux Sarajevo — particulièrement Baščaršija (vieux marché de l'époque turque), surfaces vertes de la ville, reconstructions de Tašlihan, Place de la Libération (question de la construction du monument consacré à Petar Ier, celle du théâtre), ensuite la question de la construction du gratte-ciel près de la Banque Nationale, question de la réglementation de la circulation dans la rue du Maréchal Tito, question de la gare... Un peu à part reste la question de la Maison des Activités Techniques et celle du Pavillon d'Expositions. Et comme un leitmotiv, on souligne la nécessité que Sarajevo obtienne enfin un plan d'urbanisme.

L'attitude de Grabrijan envers le vieux Sarajevo est bien définie et claire, dans le premier groupe d'articles théoriques traitant de la vieille architecture bosniaque orientale. Dans ce groupe d'articles également, traitant des problèmes actuels de la construction de la ville, ce problème de l'héritage est souligné à plusieurs reprises, par exemple: »Mais non, il n'est pas question d'une quarantaine de maisons, il est question d'un tout, il est question de la survie du vieux Sarajevo.« Ou bien: »La mosquée du bey restera aussi grande et jolie tant qu'on ne touchera pas à son environnement primitif... Heureusement qu'il existe des peupliers entre la mosquée du bey et l'Hôtel de Djulaga sinon même des non initiés remarqueraient ce que ne remarquent pas les facteurs responsables«.

L'article »Le cas du Lycée Chériatique« est particulièrement caractéristique de l'attitude de Grabrijan envers les véritables qualités de l'héritage urbain, envers l'ambiance et le paysage et contre les formes pseudo-stylistiques car »de cette façon-là on ne résout pas la chose et ce procédé me rappelle beaucoup les touristes étrangers mettant un fez sur leur tête«. D'ailleurs, le fait: »que le sol ne se prête pas à une telle... construction ne peut pas être le prétexte de faire du mal«.

La question de la reconstruction du vieux marché de Sarajevo se posant depuis les dernières années de l'occupation turque est devenue surtout grave pendant l'occupation austro-hongroise et durant la période entre les deux guerres. La cité et la partie commerciale de la ville se sont déplacées un peu vers l'ouest, d'abord dans la rue Strossmayer, puis dans la rue du Maréchal Tito. Mais si l'on n'avait pas pu conserver le commerce on a pu y conserver au moins le »petit« artisan. Car l'artisanat ne disparaîtra pas de la vie moderne et il faut le moderniser. »Baščaršija« c'est avant tout une question purement hygiénique, dit Grabrijan. »Tous les principes qui y sont réalisés sont absolument corrects et modernes«.

Le raisonnement de Grabrijan sur Baščaršija »a poussé l'architecte Neidhart à étudier les possibilités demeurées toujours ouvertes«. De là découle l'article »Baščaršija—une nouvelle alternative« où l'on constate qu'il n'y a pas de remède pour le vieux marché et que seule une intervention chirurgicale pourrait apporter une solution, c'est-à-dire qu'il faut détruire tout ce qui est usé et procéder à une reconstruction urbaniste. Cette conception prévoit une zone de hautes constructions autour du vieux marché une zone de constructions basses ou de bazars tandis qu'au centre se trouverait un jardin avec des monuments culturels et historiques. »Car le jardin avec ses arbres hauts et bas constitue un élément plastique pouvant remplacer de basses maisonnettes et boutiques«. Et dans ce jardin: »qui est indispensable à Sarajevo«... se trouveraient »toutes les beautés anciennes«... »de petits cafés, pâtisseries, kiosks, etc«.

Le problème du vieux marché s'est posé devant nous surtout dans la période d'après-guerre. Pendant ce temps la conception déjà énoncée de Grabrijan et de Neidhart a mûri et est devenue connue grâce au livre de ces deux auteurs »Architecture de Bosnie et chemin vers le moderne«.

Personne ne soutient plus aujourd'hui la conception de l'intervention chirurgicale. Pourtant les idées énoncées par Grabrijan, vues à travers le prisme des conditions socio-économiques avant la Deuxième guerre mondiale méritent notre pleine attention et une appréciation positive. D'un côté on y remarque le soin et le désir de »sauvegarder les artisans qu'il faut sauver«... et d'installer »un bazar moderne satisfaisant à toutes les conditions hygiéniques« et, d'autre part, la lutte pour une solution urbaniste moderne avec des surfaces vertes et de basses constructions et cela à l'époque d'une puissante ten-

dance de construire de grands bâtiments dans le vieux marché, avant tout sur l'emplacement de Tašlihan, de Begov bezistan, pour se répandre après, également, sur l'emplacement de Kolobara (actuellement cinéma en plein air). Outre cela, à l'époque où il ne pouvait aucunement être question de la restauration de l'ambiance culturelle et historique, l'unique proposition, l'unique solution à accepter c'était de construire autour de ces importants monuments, en vue de les isoler, une zone verte. Comme nous l'avons déjà souligné, c'était du point de vue de l'architecture et de la conservation, l'unique solution plausible.

Faisant un rapprochement avec la proposition de Grabrijan de créer un jardin au coeur même du vieux marché, soulignons une fois de plus, l'attention et l'importance que prêtait Grabrijan à la verdure dans l'urbanisme d'autrefois et celui du moderne. Il serait intéressant de citer à ce sujet l'article «Cimetières musulmans» où l'on dit que la commune doit «les préserver et utiliser comme poumons du Sarajevo de demain, c'est-à-dire comme jardins publics». Que pourrait-on dire de plus en faveur de la verdure urbaine de ce qu'on a dit et demandé dans le Journal Yougoslave du 2 juin 1940: «Tout arbre qui se trouve au centre de la ville, et qui a de 10 à 20 m de haut, est d'une importance inappréciable pour nous tous et il faudrait qu'il soit protégé par la loi».

En 1879, pendant l'incendie qui a dévasté le quartier dit Latinluk, ont été détruits le célèbre Tašlihan de Sarajevo (auberge en pierre) et Gazi-Husrevbegov Bezistan, en majeure partie. Déjà à l'époque de l'occupation autrichienne on avait élaboré les projets de la construction d'un nouveau Tašlihan, énorme construction d'habitation et d'affaires, qui aurait dû occuper l'emplacement situé entre l'hôtel de l'Europe et la rue Gazi Husrevbegova et entre les rues Vase Miskina et JNA.

La veille de la Deuxième guerre mondiale la Direction de Vakuf (= fondation pieuse musulmane) possédait et disposait des plus grands moyens d'investissements dans la ville. Tâchant de renforcer la base matérielle réduite des institutions religieuses et éducatives musulmanes et désirant, d'autre part, sauvegarder le commerce dans la vieille partie de la ville où le Vakuf possédait la majeure partie des emplacements et des maisons la Direction de Vakuf a intensifié la construction et a fait construire un certain nombre de constructions modernes et importantes.

Dans le cadre de cette activité, la construction de Tašlihan est redevenue actuelle. En publiant l'article «Le nouveau Tašlihan», Grabrijan traite ce problème, sans cacher son scepticisme car «ce complexe se trouve à proximité extrêmement sensible des plus grandes mosquées de Sarajevo, au passage du nouveau quartier aux grandes maisons et du vieux marché aux constructions basses». Il a souligné plus tard, à plusieurs reprises, que «la construction du nouveau Tašlihan constitue du point de vue de l'urbanisme un problème très délicat».

Outre au vieux marché, Grabrijan s'intéressait beaucoup à la Place de la Libération. Depuis 1936 jusqu'à 1941 il s'oppose avec persévérance à la solution architectonique et urbaniste de l'Ingénieur J. Pičma, qui avait remporté le premier prix au concours de 1934, et soutient la proposition faite par Neidhart. Sans égard au fait qu'il mentionne ou non le nom d'un auteur ou de l'autre chaque mot et chaque ligne de Grabrijan témoignent de son désaccord avec la première et de son plein accord avec la seconde solution. Pour faire comprendre son attitude il doit «d'abord faire un court historique du développement de la place en générale», puis il explique ses opinions dans le cénacle de techniciens et, parlant du concours, il déclare: «Le concours ne peut que me convaincre que l'attitude que j'avais adoptée lors de la solution architectonique de cette place a été correcte, c'est-à-dire que le concours en question a été publié sur une base urbaniste fautive...»

Immédiatement avant la guerre de 1941, au moment où le monument consacré à Petar Ier a été déjà construit (il a été construit sans jamais être inauguré), Grabrijan a constaté avec regret «qu'on ne tenait pas compte tellement d'avoir une solution urbaniste correcte mais d'avoir une place sensationnelle».

La construction de la ville de Sarajevo, durant la période capitaliste, a été caractérisée par le désir de ceux qui investissaient de réaliser la plus grande rentabilité possible, ce qui exigeait l'utilisation maximale des emplacements disponibles. L'exemple typique de cet «étouffement» urbain dans le Sarajevo d'avant-guerre est la construction du gratte-ciel de Vakuf, près de la Banque Nationale. Grabrijan s'oppose à la construction de ce bâtiment à l'emplacement de la mosquée de Hovadža Kemaludin, existant à l'époque, en publiant un article dans le Journal Yougoslave du 9 juin 1940 où il dit que: «la voie que nous empruntons ressemble au geste d'un paysan mettant sur sa tête un haut de forme». Un peu plus tard il a écrit: «Sarajevo est sur la meilleure voie de devenir certainement une ville de »tours«, ce qui est absolument contraire au caractère de cette ville qui ne se développait jusqu'à présent que dans le sens horizontal». Hélas, la construction d'après-guerre de nombreux gratte-ciel dans la vieille partie de la ville ne pouvait que prouver que Grabrijan avait tout à fait raison.

Du point de vue de l'urbanisme il était certainement plus correct de créer autour de la mosquée un square vert. Nous avons réalisé une telle conception après la guerre autour de la mosquée Ferhadija, ce qui a assuré un espace bien élargi et bien agréable dans la rue «étouffée» Vase Miskina. Mais là nous touchons déjà au problème de l'«épine dorsale» de la ville, aujourd'hui rue du Maréchal Tito. Parlant de cette artère de Sarajevo Grabrijan se prononce contre cette rue-corrridor et exige »les plus grandes surfaces possible autour de l'artère principale de la ville«. Il ne faut pas oublier qu'il y avait là« dans l'espace libre les mosquées d'Ali-pacha, de Hadži Idriz, de Kemaludin et de Ferhadbeg: dans tous ces emplacements on ne devrait pas construire, il faudrait y créer des volumes plastiques libres, des squares, c'est-à-dire une sorte de niches où se trouveraient les mosquées citées.« Et plus loin: »du point de vue économique on obtiendrait de cette façon trois fronts à la place d'un seul...«

La construction de la nouvelle gare a également attiré l'attention de Grabrijan: »je me demande si l'emplacement de la nouvelle gare est bien choisi«, et il propose que la gare soit déplacée »quelques centaines de mètres vers le nord-est, à Pofalići«. Aujourd'hui la question de la gare de chemin de fer à voie étroite est depuis longtemps dépassée de sorte que les remarques de Grabrijan sont réduites ici à une simple notice.

Dans l'article »Solution urbaniste des places à Sarajevo« (»Pravda« du 24 février 1941), un chapitre particulier traite de la Maison d'Activités Techniques, qui aurait dû être construite derrière le bâtiment du Conseil Exécutif d'aujourd'hui, dans un jardin. On y présente également un projet de Neidhart qui embrassait, de plus, la Maison des Arts ainsi que des locaux destinés à des expositions. Tout cela aurait dû »créer un forum de la culture«. Il est évident pourtant que ni Grabrijan ni Neidhart n'étaient contents de cette solution, car ils ont proposé, un peu plus tard, dans le Journal Yougoslave du 16 mars 1941 une solution architectonique tout à fait différente, prévoyant un autre emplacement — dans le jardin de Tsar Dušan. Cette solution est traitée dans l'article »De la Maison d'Activités Techniques à la Maison d'Arts«, avec lequel nous terminons cette deuxième partie du choix d'articles.

Enfin, voici la question d'un plan de base d'urbanisation et d'aménagement... Depuis le premier article, apparaît comme leitmotiv le besoin »de résoudre la question du plan d'aménagement«. On continue, on refait des défauts et des négligences, car »hélas, dans notre ville on ne sent pas la présence d'une volonté d'aménagement ferme et unie«. Le concours pour Tašlihan a prouvé que sans le plan d'urbanisme on ne peut pas toucher au centre de la ville, car »Tašlihan n'est qu'un noeud de la corde qu'il est impossible de nouer et de dénouer sans faire vibrer toute la corde«.

III Application des principes

La troisième partie de ce choix témoigne de l'activité pédagogique de Grabrijan et illustre ses tendances dans la formation des cadres techniques. Les articles de ce groupe sont moins originaux et sont basés sur les idées de Loos, Le Corbusier, Cassan, Mies van der Roche... La partie originale de ces

articles se réduit à la présentation des activités scolaires, à l'application des principes dans nos conditions à nous.

La majeure partie de ces articles sont publiés dans la revue «Technicien», publiée avant la guerre par l'École Technique Secondaire à Belgrade. C'est par l'intermédiaire de ces articles que Grabrijan a exercé une influence directe, plus que par voie des manuels scolaires, sur un nombre beaucoup plus large de techniciens, plus que cela n'était pas possible par l'intermédiaire de son enseignement et de ses leçons.

Cette revue représente aujourd'hui une véritable rareté dans nos bibliothèques. C'est une raison de plus pour que ces articles réapparaissent, au moins sous forme d'extraits, et soient offerts à nos lecteurs. Nous pouvons être contents que ces articles et ces conceptions aient paru, et provenant de chez nous, en même temps avec les tendances de la CIAM et de ses protagonistes dans la lutte pour les conceptions modernes de l'architecture et de l'urbanisme dans les pays les plus développés du monde.

Dans le premier article intitulé «Maison à louer à Sarajevo», paru en 1935, il formule sa conception de l'activité à l'école en disant «qu'il faut offrir à l'élève à la sortie de l'école, le projet complètement traité d'une maison» c'est-à-dire un abord et un traitement complexes. Il y précise que «le choix de la maison doit toujours être basé sur les besoins concrets de la ville», ce qui suppose des devoirs concrets, c'est-à-dire l'application — comme certains l'appellent aujourd'hui — de la méthode des cas. Il connaît bien la psychologie de ses élèves, il publie en partie leurs projets avec les noms des auteurs et pousse ainsi les élèves au succès, à la compétition et à l'affirmation.

«La petite maison de famille» est un devoir à l'école, cette fois-ci traitant de la maison, à partir des travaux de Loos. Vers la fin de la même année a paru un article sous le titre «Lettres» où Grabrijan essaie d'initier les élèves des écoles techniques à l'art d'écrire et d'utiliser «l'alphabet technique».

Durant l'année 1937 son attention est concentrée sur la maison individuelle-particulière; la «Maison Weekend» est une modeste contribution, presque un devoir à l'école, dans le domaine des constructions en bois, puis une petite maison de famille surplombant la Miljacka et donnant sur le mont Trebević. Les idées de ce travail ont été librement prises dans le texte de Le Corbusier intitulé. «Le Corbusier raconte comment il a construit, comme jeune homme de 18 ans, la première maison de ses parents au bord du Lac de Genève».

L'an prochain il reprendra le même sujet dans la revue «Novi behar». Cet article, qui a été relativement très lu parmi les masses musulmanes, avait pour but de faire connaître et de faire de la publicité pour les conceptions contemporaines de l'architecture mais aussi pour témoigner des réalisations de l'École Technique Secondaire à Sarajevo. Il s'agit là de la Maison Ouvrière (problème très épineux de Sarajevo, où l'on appliquait les principes de la vieille architecture islamique sur l'architecture moderne).

L'article «Pour la construction en squelette et contre la construction massive» ouvre une série de rapports théoriques où Grabrijan fait connaître à tous les élèves des écoles techniques secondaires yougoslaves les tendances les plus modernes dans le domaine de l'architecture. Suivent ensuite les articles «Matériaux de construction dans l'architecture contemporaine», selon les idées de Loos et de Le Corbusier. En 1940/41 ont paru les articles: «Pour l'horizontale et contre la fenêtre verticale» et «Nous recherchons la hauteur convenable des maisons d'habitation», faits selon les idées de Le Corbusier, puis les articles «Appartements à deux étages dans des maisons à plusieurs étages (genèse d'une nouvelle idée)» et «Aventure des meubles», tous les deux faits à partir des idées de Loos et de Le Corbusier. Vient ensuite l'article «Pour le système de halls» selon Navinšek et enfin, immédiatement avant la guerre, l'article «Maison élastique», selon Cassan et Mies van der Rohe.

Tandis que dans les premiers articles les idées des grands architectes contemporains sont utilisées primordialement comme point de départ dans le traitement des devoirs à l'école, dans ce deuxième groupe ces idées sont fondamentales et l'illustration par voie des devoirs à l'école devient insignifiante, parfois inexistante presque.

Dans les travaux cités, exception faite de l'article «Maison ouvrière», il n'y a pas de thèmes concrets concernant l'architecture bosniaque orientale et ses caractéristiques, les questions concernant la construction de la ville de Sarajevo non plus. Pourtant si l'on se penche davantage sur la question on constate un certain parallélisme, ou au moins une certaine analogie, on sent une unité très marquée de la personnalité de l'architecte pédagogue, qui, suivant les occasions, énonce ses attitudes et ses idées de façon à être les plus accessibles et utiles possible.

Tâchons de découvrir ces parallélismes et analogies!

Nous devons sans cesse tenir compte du fait que ces grands architectes appartiennent à une autre culture, qu'ils vivent dans un monde différent et dans des conditions différentes. Mais «les traits caractéristiques de la maison orientale ont apporté beaucoup d'idées progressistes et fertiles à la construction de la maison européenne, qui est en train de traverser une crise grave...»

Quand il est question de la petite maison de famille, «retiens bien que le jardin c'est le principal, la maison le secondaire». La maison turque a apparu comme résultat «de la clôture d'une parcelle de terre ne constituant au début qu'un jardin où l'on a implanté, après, la maison». «D'une manière générale, la maison doit se développer lentement... Dans le plan de base on peut envisager seulement les différentes possibilités d'une future disposition des pièces, dit Grabrijan dans un texte écrit selon les idées de Loos («Petite maison familiale»), tandis que dans l'article «Contribution architecturale à l'Exposition Village Bosniaque» il constate, prenant pour exemple le Café de Saban, «la maison en croissance permanente» — das wachsende Haus.

L'architecture contemporaine «a adopté la construction en squelette et contre la construction massive». L'architecte ne désire plus être entravé par les murs, par disposition des fenêtres etc. Il exige une base libre en une façade libre et «fait un pas géant s'éloignant de la maison en pierre...» «En parlant de l'architecture cubique de Sarajevo nous distinguons pourtant des murs extérieurs volumineux, en squelette en bois à l'intérieur et pardessus le tout une construction de plafond en bois et en mortier (Morića han = Auberge de Morić) et par-dessus le tout la disposition tout à fait libre des murs inférieurs, des parois en bois, en squelette, légères...»

L'attitude envers le matériau, conséquente et sincère expression architectonique à l'application du revêtement... ce sont là des questions de la théorie et la pratique architectoniques, questions qui se sont manifestées d'une façon très grave lors de la complète désorientation stylistique et des essais éclectiques et sécessionnistes qui ont précédé l'apparition de l'esthétique machiniste. Adolf Loos, et par conséquent Grabrijan, exige un abord et un traitement sincères du matériau et soutient que «non seulement la quantité mais aussi la qualité du travail effectué influencent la qualité d'un tout». Autrefois, l'attitude envers le matériau a été différente, sincère, et «l'esprit humain et son art ont vaincu le matériau le plus misérable». L'Homme a inspiré son souffle à l'art plébéen.

Pas à pas, en suivant Le Corbusier, nous nous trouvons devant la nouvelle aventure de l'architecture moderne. Parlant de la fenêtre: «J'ai constaté que les fenêtres horizontales (prédécesseurs des parois en verre) éclairent mieux que les fenêtres verticales, et j'ai parlé à partir de mes expériences pratiques... Et n'est-ce pas une chose que nous avions constaté déjà dans l'architecture bosniaque orientale? «Derrière la Mairie... s'érige un pavillon tout en fenêtres, avec juste autant de place entre les fenêtres qu'on puisse y mettre des colonnes... Dans la cheminée du Café de Morić han «un mur est occupé de fenêtres... ou bien, la demeure musulmane s'étend entre la terre et le ciel: au moins un de ses murs est occupé de fenêtres...»

Le Corbusier, dans l'interprétation de Grabrijan, discute la question de la hauteur agréable et utile de la demeure humaine. La hauteur utile c'est la question de la quantité d'air dans une pièce, c'est-à-dire la question de l'éclairage, ce qui est à résoudre par des techniciens, et cela d'autant plus si l'on tient compte de l'aération et du système en squelette des constructions. Une hauteur agréable c'est la question de l'harmonie, notre «bonheur dépend d'un

ou de deux chiffres qui déterminent, dans les réglemens de construction, la hauteur du logis. Donc, nous recherchons une nouvelle hauteur convenable de l'appartement: 4,50 m divisé en deux, avec 2,20 m.

Dans le vieux Sarajevo »toute l'architecture est à portée de la main«, aucune pièce ne dépasse la hauteur de 2,20 m... Ou bien, »La hauteur d'une pièce musulmane est inférieure à la hauteur prescrite et au »minimum« actuel... Et sa superficie est plus grande dans la mesure où nous avons réussi à faire des économies au détriment de la hauteur.«

Il ne faut certainement pas chercher une analogie entre les appartements à deux étages dans les maisons à plusieurs étages et notre héritage architectonique. Or, la fonction de l'appartement dans cet héritage se développe, en principe, à deux étages avec des différenciations correspondantes: ce sont là des qualités spatiales et plastiques »et le côté plastique est vraiment brillant dans le vieux Sarajevo«.

»Nous ne saurions épuiser la question de la reconstruction de la maison moderne sans éclaircir la question des meubles«, nous dit Le Corbusier, tandis que Adolf Loos nous découvre qu' il n'existe plus de meubles modernes«. Résumons-le: le développement est déjà dépassé, les meubles sont remplacés par l'équipement de ménage.

Dans la maison musulmane »il n'y a pas de meubles: leurs armoires se trouvent dans les murs et sur les divans... l'homme en peu de mots passe sa vie«. Grabrijan est enchanté par l'organisation intérieure de ces maisons: tandis que l'architecture moderne est submergée de meuble de la Renaissance, de sorte que l'espace libre n'existe pas, dans l'architecture musulmane tous les meubles se réduisent à un divan devant les fenêtres et qui sert en même temps de canapé, de lit, de banc, de table, et c'est tout. Il ne reste, donc, que les armoires et les armoires se trouvent dans les murs et voici le résultat: un espace pur, clair et vaste.

La notion de »la maison élastique« a apparu chez Grabrijan grâce avant tout à l'analyse des cafés bosniaques: »en été la paroi en verre s'enlève complètement et alors la nature pénètre et afflue dans l'espace fermé et vice-versa de sorte que l'on obtient une maison qui se transforme en une maison élastique«. Ce n'est qu'après que les élèves d'écoles ont pu lire qu' »il faut faire le projet d'une maison en squelette et dont la façade embrasse l'espace et où toutes les dispositions de pièces sont possibles«, c'est-à-dire qu'il faut donner à l'homme toute la liberté possible, permettre à l'espace de se déterminer et de s'équiper lui-même, comme cela l'arrange le mieux.

Le monde, dans la période entre les deux guerres mondiales, se trouvait au grand tournant des relations socio-économiques. L'architecture, elle aussi, se transformait et passait des conditions paléotechniques aux conditions inopinées de la néotechnique de l'époque machiniste. Les courants généraux qui se sont irréfutablement reflétés sur le milieu arriéré et conservateur de Bosnie doivent beaucoup à Grabrijan-pédagogue qui a su, pendant ces transformations, soutenir et appuyer les mouvements progressistes tout en démontrant et mettant en relief les filaments invisibles de la continuité de l'ancien et du nouveau.